

Р2
Г67

БОРИС ГОРБАТОВ

**МОЄ
ПОКОЛІННЯ**

Любіть книгу—
джерело знання...

М. Горький

БОРИС ГОРБАТОВ

**МОЄ
ПОКОЛІННЯ**

РОМАН

КИЇВ 1970

Р2
Г67

Переклад з російської С. Ковганюка

715268

7-3-2
71-70М

КИЇВСЬКА
КНИЖКОВА
ФАБРИКА

ПЕРШИЙ РОЗДІЛ

Ану-бо швидше! Швидше!
На шиї в паруса сидить вже вітер.

В. Шекспір

1

Велика цікавість мучить мене іноді,— іноді, у вільну хвилину, коли, наприклад, поїзд застрягне на полустанку, захарашеному вантажами для новобудови — обладнанням, деревом, вогнетривкою цеглою,— і пасажери нетерпляче нудяться на полицях. Або коли ліниво повзуть від колгоспу до колгоспу сани по хрусткому сибірському тракту, а навкруги бовваніють прозорі, ніби скляні, березняки та сині ялинники.

Велика цікавість мучить мене тоді.

П'ятдесят два роки було нам усім разом — мені, Альоші, Тосикові, Павликові і Валькові, коли чийсь батько сказав нам:

— Сталася революція.

Навіть найстарші з нас не розуміли, що ж воно сталося — горе чи радість?

Але, мабуть, радість, швидко вирішили ми, бо люди — веселі, галасливі, щасливі,— юрбами ходили по вулицях з червоними прапорами і співали. І ми ходили. І ми співали. І ми кричали: «Мир хатам, війна палацам!» І, падаючи від утоми, стомлені від біганини, від гамору, від вражень, переповнені щерть подіями, пленталися увечері додому, валилися в ліжку і неспокійно засинали.

Мій батько був маляр. Він любив своє ремесло так само, як любив кожне інше, котре давало б йому хліб і горілку. Але й він хворів на професійну гордість і, коли був п'яний, часто казав мені:

— Сергійку, кожен колір свою душу має. Приміром, вохра — вона собі весела, а от жовта мумія — це жінка підстаркувата, сурйозна, її купці люблять; або сурик — це хлопець спритний, меткий.

Він нічого не читав: ні газет, ні дешевих видань «для народу». З революціонерами не знався. Перед під-

рядчиком шапку скидав, голову схилив. Очі в нього ставали тоді вузькі, сльозливі, і тільки ліва брова хитро здригалася.

Коли був п'яний — вихвалявся:

— Я — майстровий чоловік, мені й море по коліна! Тверезий — він був лагідний, тихий, навіть сумний, — почував себе тупо, як ото на похмілля.

І от я, більшовик і робітник, іноді думаю, мене непокоїть часом, коли поїзд застрягне на перевантаженому полустанку, — непокоїть цікавість, непокоїть бажання дізнатися: а якби не сталася революція в ті роки, коли я був малий, як склалося б моє життя?

Я, може, ходив би з батьком красити дахи, і в патьоках фарб усіх кольорів безбарвно минула б моя молодість. Шпурляв би хвацько на прилавок у шинку пітні, затерті мідяки, надягав би в свята сорочку з «разговорами», капелюха з широкими, негнучкими крисами і лакованим козирком та чотоби «бутельками». А може, вибився б «у люди»: в прикажчики, в писарі, навіть у чиновники, і порох стояв би стовпом над моєю запопадливою лисиною. А може, обравши з усіх батькових кольорів найяскравіший — червоний, більшовицький колір, пішов би топтати Владимирку, і батько казав би про мене приятелям здивовано і захоплено:

— І в кого він такий удався ворохобний? — І тихо, довірчо додав би: — Соціаліст! І навіть горілки не п'є.

Ніколи мені не задовольнити своєї цікавості! Та чи жалкувати про це?

Ось і поїзд мій нарешті рушив. Затряслись люди на полицях. У вікні захиталися стовпи. Чийсь лагідний бас задоволено мовив:

— Отже, поїхали! — І додав: — А в Магнітці, певно, і вечеряти будемо.

Скінчилися мої пусті думки. Почав я мріяти про Магнітку, про діло, заради якого їду.

Але на полустанку, де ми знову зупинились, коло дверей сторожки стояв малюк років дев'яти. Він захоплено дивився на поїзд, а на його кучерявій голівці лежав золотий, наче корона, соняшник.

У тисяча дев'ятсот двадцять третьому році, не раніш, побачив цей малюк світ. Я вже... Так, я вже тоді був секретарем комсомольського осередку!

Недавно до мене прийшов Вовик-піонер. Ніяково став

у дверях і подав мені два пом'яті аркуші: заяву про вступ до комсомолу й анкету.

Я глянув у анкету і здивувався:

— Вовику! Та ти що?.. Ти... в сімнадцятому, в тисяча дев'ятсот сімнадцятому році народився? Справді? В сімнадцятому?

Я ляскав його по плечу, реготав, крутив на всі боки, а він тільки червонів та ніяково бурмотів:

— Ну то що ж таке? Ну, в сімнадцятому!..

Товариші! Він не знав городового, не бачив навіть!

Чи заздрю я йому? Навряд! Я й сам не дуже добре пам'ятаю городового. Чи заздрю я Вовиковому братові, що обеззброював городових у сімнадцятому році? Ні, і йому не заздрю. Між Вовиком і його старшим братом іде мое покоління. Я знаю його, як рибалка знає береги своєї річечки.

Коли я кажу — «стара гвардія», в моїй уяві постає ряд дужих сивих людей, а за ним — море людських голів.

Коли я кажу — «наша зміна», я уявляю піонерський загін: хлопчина, задерши чубату голову, сурмить у хрипку сурму, дівчинка б'є в барабан.

Коли я кажу — «мое покоління», я кажу про Альошку, Павлика, Валька, Тоську.

Я хочу побачити ці слова — і бачу Альошку, Семчика, Валька, Павлика.

Я хочу написати ці слова — і пишу про Альошу, про Павлика, про Валька, про Тоську, про Мотю.

Мотя пристав до нашої п'ятірки під час великої чотириденної пожежі: горіли склади спирту й горілчаний завод. Заграв палахкотіла над містом, негасима, рівна, ніби велетенська лампада гоїдалася в небі. Спирт тік по вулицях, — він був у калюжах і канавах, люди набирали його відрами, казанками, каструльками або, лежачи на животі, смоктали потрісканими губами і, сп'янілі, напівбожевільні, тут-таки й засинали.

Усе місто було п'яне. Вітер, що роздмухував пожежу, був напоєний спиртом. Важкий і п'яний, він тягся над тліючими стінами складу. Там діяв запасний піхотний полк, розбивав не згорілі ще двері, витягав баки, сулії, бутлі.

З цікавістю й страхом дивились ми на п'яну вулицю, що корчилась у шаленстві, на зелений жах, що охопив місто, на людей, що одразу стали несхожі на себе. Ми зустріли нашого друга — полковсого шевця Углова. Круглий, рум'я-

ний, він часто потішав нас всілякими оповідками, коли ми приходили в казарму. Зараз він ішов, спотикаючись, дикий, розпатланий, з витріщеними, ніби олив'яними очима. Він не впізнав нас, відштовхнув і пішов далі.

На цій пожежі і пристав до нас Мотя. Він упав до наших ніг з напівгорілого даху.

Ми кинулися на допомогу, але він швидко підвівся, замазурений попелом і сажею; сорочка на ньому тліла в різних місцях, і від неї йшов солодкуватий дух горілого. Мотя понюхав повітря, здивовано подивився на дах, з якого впав, і нерішуче мовив:

— Чудеса-а!

Рука його була вивихнута. Він торкнувся до неї, скрикнув від болю, але, видувивши вимучену усмішку, сказав, намагаючись бути бадьорим:

— Загойт'ся, як на собаці! — І сплюнув набік, як дорослий.

Спочатку ми просто никали по згарищу, милуючись, як синім полум'ям горить спирт, але вже наприкінці другого дня, коли в місті почалися погроми, знайшлося діло і для нас.

І тоді, в серпні сімнадцятого року, я вперше побачив справжнього більшовика. Правда, казали, що й Павликів батько, слюсар з машинобудівного заводу, теж більшовик. «Але який же він більшовик? — думав я. — Він тутешній!»

Степан Нагорний — голова полкового солдатського комітету — був, по-моєму, справжній більшовик: він носив окуляри і маузер.

Влади в місті не було. Хіба міський голова, дідок з рожевою лисиною, — влада?

Солдатський комітет сам узявся погасити пожежу. Патрулі ходили по місту, зупиняли п'яних, відбирали горілку і тут-таки розбивали пляшки об бруківку. П'яні з жалем дивились, як, каламутячись у поросі, повзла дорогоцінна рідина.

Ми помагали комітетчикам. Гасали по вулицях, вказували:

— Дядечку, гей, дядечку! Ось у цього отакенна сулія. Під полюю! — А потім просили: — Дядечку, дай розіб'ю!

Міцно охоплювали сулію, високо піднімали над головою і — гах! несамовито били об гостре каміння.

На самому пожарищі, біля спиртових складів, стояла варта. Солдати чергували похмуро, неохоче, біля них юрбами збиралися темні люди з голодним блиском в очах. Вони

дивилися крізь багнети, як тріскають у вогні пляшки: сине полум'я дратувало їх своїм язиком. Солдати вряди-годи гукали на юрбу:

— Ану, розходьтєся, розходьтєся, годі вам!

Але юрба все густішала, темнішала, наливалася силою:

— Нашо добро пропадає?

— Для чоґо стережете?

— Для коґо?

Степан Нагорний прийшов, коли вже почалася лайка між юрбою і вартою. Він одразу побачив, що варта відповідає на лайки неохоче і з злістю, і злість ця не до юрби, а до комітету, до нього, до Нагорного. Окуляри його поблискували: полум'я спалахувало в скельцях.

Був вечір, душний і п'яний, — третій вечір пожежі.

— Ось він! — гукнув хтось, показуючи на Нагорного, і вся юрба ринула до нього.

Він вискочив на якусь бочку і щось крикнув до натовпу. Ми лежали з Альошею на даху, нам не чути було.

Юрба принишкла. Тепер до нас долітали слова Нагорного. З них я запам'ятав тільки одне нове слово, яке вразило мене. Показуючи на юрбу, що шаленіла круг нього, Нагорний кілька разів прокричав:

— Стихія! — В його голосі мені вчулися гостра ненависть і жаль, але до коґо — не зрозумів. — Стихія!

Юрба повалила бочку, і він упав. Юрба зімкнулася над ним і заховала від нас більшовика. А коли, раптом принишкла і знесилена, розступилась, одійшла, ми побачили: біля перекинутої бочки лежить, розкинувши руки, Степан Нагорний, обличчя чорне: його топтали чобітьми. У двір швидко входила група озброєних солдатів на чолі з комітетчиками.

Другого дня погасла над містом заграва, ніби згорнулось і припало до землі вогненне крило схопленого за горло птаха.

А за місяць єдиною владою у місті вже була Рада робітничих і селянських депутатів.

Найстарший з нас — худий чотирнадцятилітній Мотя — гасав по вулицях і майданах міста, дивлячись на все жадними очима.

Учора — триколірний, сьогодні вранці — червоний або жовто-блакитний, або чорний, махновський, або зелений, дезертирський, розвівався над будинком колишньої міської управи тріпотливий і неспокійний прапор.

І, як цей прапор, неспокійне, тривожне було й життя міста, людей, країни.

Вулиця корчилась у судомах подій, боїв, пригод і бійок, кричала плакатами, наказами, маніфестами, вимахувала стовпами, на яких — сині й розпухлі — гойдалися повішені. Вулиця жила тривожним життям — у пострілах, в диму, у брязкоті розбитих шибок, у тупоті тисяч ніг солдатів, які проходили через місто, щоб битися і вмирати.

Увечері Мотя шепотів нам таємничо:

— Знаєте, царя з царицею шльопнули, а Распутін утік. Чудеса-а!

Начитаний Валько заперечував:

— Распутіна ж давно вбили.

Мотька сердито дивився на нього.

— Що ти там знаєш, — бурмотів він невдоволено. — Ну й говори сам, коли знаєш, а я помовчу.

Однак мовчати він ніколи не міг і знову торохтів захоплено і невпинно:

— Заворуха йде, хлопці, яка! Чудеса-а!

«Чудеса» — було його улюблене слово. Воно вдало характеризувало всього Мотю, і його безмежне здивування перед величезним, складним і незрозумілим для нього світом.

Вважалося, що він жив у тітки. Суха, кістява прачка, тітка його наймала квартиру в підвалі будинку на розі Заводської вулиці. Цей будинок прямо прилягав до Мільйонної, відділя ми йшли «вулиця на вулицю».

Злюча від своїх злиднів, хвороби та пияцтва, незграбна, з гострими плечима, Мотьчина тітка частенько гримала на нас, нахваляючись відлущувати.

— Я вам дам, ледарі! — І гидко лаялась.

Але Мотька не боявся її, а навіть жалів, оступався за неї:

— Вона горе знає, хлопці.

Та це тільки вважалося, що він живе у тітки. А насправді Мотька жив скрізь: у казармах, на майданах, на базарі, на вокзалі. Одного разу навіть проваландався тиждень у приміщенні тюремної варти.

— Знайомий там у мене, — пояснив він нам. — Гарні пригоди розповідає. Життя бачив.

Він перший повідомив нас про те, що червоним доведеться відступати.

— Ніколи в світі! — запально вигукнув Альошка, а Павлик сумно похилив голову: він теж дещо чув од батька вдома.

— Ідуть від нас червоні,— повторив Мотя і сумно, не до речі, додав своє улюблене: — Чудеса-а!

Червоні текли через місто, поспішаючи вибратися з мішка. До них приєднувалися загони місцевих робітників, час-то з сім'ями і всім добром, уже горіли південні заводські селища, в диму і крові наступав Денікін.

— Ми ще повернемося! — казали, ідучи, червоноармійці.— Ми ще повернемося!

Ми стояли на перехресті, проводжали останні загони червоних, і Мотя задумливо говорив їм услід:

— Як річка тече... Як річка!

Уже проїхали останні тачанки обозу, а ми так і стояли, засмучені й тихі.

Раптом, дрібно й безладно вистукуючи по бруківці, відкілясь вилетіла запізніла тачанка. Рудий, безбровий хлопець з наляканим жіночим обличчям поганяв коні — він ніби тікав од смертельної небезпеки.

На перехресті тачанка зненацька зупинилася: злетіло колесо.

Хлопець сплеснув у долоні:

— Ой, нещастя! — вигукнув він тонким, жіночим голо-сом.— Що ж теперки робити?

Він скочив з тачанки і стояв, безпорадно і злякано озируючись.

Мотя зірвався з місця й кудись побіг. За кілька хвилин, з молотком у руці, він уже помагав хлопцеві. Коли колесо було поставлене на місце, Мотя вискочив на тачанку й гук-нув до нас:

— Тітці скажіть, нехай вона моїх голубів не продає! Хай сама з'їсть! Вони смачні. Прощавайте, хлопці!

Рудий парубійко здивовано глянув на Матвія, потім засміявся і смикнув віжки. Тачанка затарахкотіла по бруківці, й до нас долетіло останнє Мотьчине:

— Чудеса-а!

Павликів батько — Василь Павлович — не встиг утекти. До останньої миті він сподівався вивезти з собою сім'ю: хвору дружину і Павлика. Але жінці стало так погано, що про її від'їзд годі було й думати. Тоді він вирішив утіка-ти сам.

Кінний роз'їзд білих, що на змилених конях вдерся до міста, схопив Василя Павловича біля вокзалу. До нього долетіли тільки останні гудки бронепоезда, що відходив од вокзалу.

Хтось із наших бачив, як вели Василя Павловича. Він

ішов між кіньми білих кавалеристів у роздертій сорочці, побитий, беззбройний. Коні наїжджали на нього, і тоді він надавав ходу, задихаючись і спливаючи кров'ю.

Через день він гойдався на стовпі на Мільйонній, сорочка розвивалась, як прапор, а на грудях метлялася дощечка: «Так буде з усіма, хто...»

П'ять трупів лежало на майдані коло собору. Двох із цих п'ятьох ми знали: покривельники-сусіди. Вони відступали з місцевим загоном червоних.

Грузовик ішов важко й повільно, повний трупів. Ішов, похитуючись на вибоїстій бруківці,— ноги й руки мерців тряслись у божевільному танку.

Ми бачили: люди йшли вулицею, потім падали... Тиф, холера, голод, куля,— кінець був один: смерть. Ми бачили її. Ми звикли до неї.

Перед нашими очима просто й негарно вмирили люди. Трупи валялись на вокзалах, на вулицях, смердючі, загнілі, чорні. Їх ховали без попів, без промов, без таїнств — просто скинувши купою на грузовик. І ми знали: вони спорохнявють, їх з'їдять черви, нема ніякого загробного життя, нема й не може бути.

Ще тоді, коли в школах відбувалося навчання, а не валялись на запальної підлозі кулеметні стрічки та вуздечки, якось на уроці природознавства вчитель урочисто розгорнув таблицю.

— Ось будова людського тіла, діти,— сказав він.— Може мені хто-небудь сказати, де у людини ребра?

Усі мовчали. Підвівся одинадцятилітній Тосик і впевнено мовив:

— Я можу. У мого татка на війні перебили ліве ребро. Ось тут! — І він показав.

У кожному домі побувала смерть. Старшого Альошиного брата вбито на фронті, десь у Пінських болотах. Невідомий солдат змилосердився й надіслав рідні листа про це, гроші й речі небіжчика. Серед речей була й шинеля. Альоші пошили з неї костюмчик.

Тепер смерть прийшла в Павликову сім'ю. Він лежав серед нас, припавши лицем до землі, плечі його здригалися.

Ми прокричали над ним усе, що могли, аби вилити нашу злість до білих і втішити Павлика.

Худорлявий, нервовий Альошка, трясучи кулачком, загрожував місту:

— Зачекайте, сволото!

А я лежав поруч Павлика і втішав його.

— Ну що ж! Ну нічого! — бурмотів я і нічого більш не міг придумати.

У Павлика волосся було біляве, очі — голубуваті, ледь окреслені майже не помітними бровами, ніс кирпатий, але не такий, про який кажуть «задирилий», а чесно кирпатий, простодушний, у густому ластовинні.

Павлик мріяв стати, як і батько, слюсарем, носив батькові їжу на завод, і, коли йшов по цеху, по фрезерних, токарних стругальних доріжках, серед рівного гудіння верстатів, він був по-справжньому щасливий.

— Самоточка? — питав він, підходячи до верстата й запитливо дивлячись на робітника.

— Правильно, синку! — усміхався робітник, і Павлик, ошасливлений, ішов далі.

Завод був маленький. А втім, це тепер, коли я їду на Магнітку, здається, що він маленький.

Бувало, старі робітники приходили до Василя Павловича:

— Чи буде кінець розрусі? — питали вони. — Чи буде розбрату кінець? Чи буде, скажи, Василю Павловичу?

— Це тільки початок, — спокійно усміхався Павликів батько. — Але кінець буде. — Він гладив біляву голову сина.

— Хоч він доживе? — допитувалися старі. — Діжде гарного життя?

— Ми доживемо, — відповідав Василь Павлович. — Як що людьми будемо, а не зайцями.

Він гойдається на стовпі, на Мільйонній — не дожив. І я, замість втішати Павлика, сам плачучи, хилюсь у траву.

У великих вікнах книжкової крамниці «Знання» за більшовиків було «вікно РОСТА», за білих — «вікно Освага». Альоша довго простоював перед вікном. Похмурий, темний, весь у шрамах, перший наш забіяка і верховод, він придивлявся довгим, болісним, недитячим поглядом до портретів Корнілова і Денікіна, до карикатур на більшовиків і червоноармійців.

Коли Мотя пішов з червоними, Альоша змінився: спохмурнів, схуд. Ходив по вулицях, як голодне вовчєня, безсило клацаючи не гострими ще зубами.

Я думаю, він мучився від своєї рожевої юності, — йому хотілося швидше рости, і він рідше брав участь в наших дитячих іграх: мабуть, хворобливо заздрих Матвієві:

Мовчазне стояння його перед «вікном Освага» кінчалося звичайно так: він круто, рішуче, рвучко обертався до нас і глухо казав:

— Ходімо бити скаутів!

Раніш ми ходили «вулиця на вулицю», або «школа на школу», або всім гуртом на гімназистів. Тоді теж траплялися запеклі бійки, але тепер було не те: ми пам'ятали, що скаути послали Денікіну поповнення.

І ми сформувались у «Перший радянський залізний батальйон», командиром якого був Альоша, що носив костюм, пошитий з шинелі вбитого в Пінських болотах брата, комісаром — я, а писаря ми взяли на стороні: ніхто з нас не хотів цієї честі. В писарі пішов кривий Єрко. Проте для кількості на перевірку ставав і він.

Як же ми озброїлись? Просто! Зброя валялася скрізь.

Так у Павлика опинився зіпсований батьків маузер — патронів до нього не було. Павлик, будиши добрим хлопцем, віддав маузер командирові батальйону — Альоші, а той, зворушений і щасливий, в свою чергу подарував Павликові іржавого тесака, якого знайшов десь коло казарм.

— Добрий тесак! — запевняв Альоша Павлика. — Його почистити — куди хоч іди! Правда!

У інших були пращі, самостріли й палиці. Ми пережили велику війну і жили в ще більшу. Чи дивно ж, що ми зналися і розумілися на зброї так само, як теперішня дівчора знається на марках автомобілів?

— Японська гвинтівка? — нашішкувато питав Альоша. — Барахло! В ній ніякого бою нема.

Або:

— Бердан я на нашу не проміняю. Що в ньому? Що патрони товсті, то це ж іще гірше!

І вирішили:

— Проти нашої російської — іншої гвинтівки немає.

І мріяли про неї, справжню, трілінійну, з сизим багнетом, що виблискує на сонці.

Одного разу я бився з скаутом. Хлопчик на зріст був нижчий за мене, але вертлявіший і спритніший, у скаутському капелюсі з великими крисами. Він збив мене якимось ловким ударом і задавакувато мовив:

— Джіу-джітсу!

Я не знав, що це таке, однак швидко схопився на ноги і став перед ним, як півень.

— Ану, вдар! Ану, вдар! — крикнув я чи то для того, щоб супротивника налякати, чи щоб себе підбадьорити.

Бійка навколо нас уже затихла. Наші побігли доганяти скаутів, — ми залишилися самі.

Войовничий запал зник. Я кричав ще: «Ану, вдар! Ану, вдар!» — та ніяких активних дій не починав. Супротивник

мій теж повторював для годиться: «І вдарю! І вдарю!», але теж, видно, не наважувався здійснити погрозу.

Тоді я взяв збиту шапку, обтрусив її і сказав задоволено і переможно:

— Отож-бо!

Обом нам стало ніяково.

Скаут, як ввічливий, вирішив почати розмову.

— Я вас не дуже? — запитав коректно.

— Нічого! — пробурмотів я.— Ну, і я тобі теж дав!

Скаут (*стримано*).— Отже, ми поквиталися.

Я (*невдоволено*).— Зачекай-но ще! (*Плюю на землю*).

Скаут нерішуче насвистує.

Я починаю свистіти голосно.

Скаут. А я в Америку збираюсь. (*Помітивши моє здивування, говорить байдуже, гадаючи цим остаточно знищити мене*) Ага... Дуже скоро.

Я (*насмішкувато*).— Чого ж це?

Скаут (*з почуттям переваги*) — А до індіан. Там веселе життя, повне небезпек і пригод. Ви читали Майн Ріда?

Я нічим не хотів поступитися перед цим дженджиком і поважно кивнув головою.

Але я не читав Майн Ріда. Я читав розклеєні по вулицях вірші Дем'яна, знав їх напам'ять, і, коли Тоська звомпив у бою зі скаутами, ми довго називали його «Митьком-бігунцем». В Америку я не збирався.

Та нічого цього я не сказав скаутіві й пішов геть.

Америка? Ні, я не маю чого туди їхати!

Розповідаючи згодом Альоші про свою бійку з бойскаутом, я додав:

— А він в Америку їхати збирається. Дивак!

Альоша підозріливо насупив брови.

— Це він од робітників утекти хоче,— догадався.— Бреше, собака, не втече!

У нього на все була готова певна відповідь. Мотине улюблене «чудеса-а» було чуже й незрозуміло йому. В складному і трудному світі він розбирався легко і категорично: буржуї — гади, робітники — наші.

Альошин батько теж працював на заводі, проте це був зовсім інший чоловік, ніж Василь Павлович. Сутулуватий, тихий, пригнічений злиднями, турботами і сім'єю, він обминав мітинги, збори, партії. До сина ставився дивно: наче ніяковів перед ним, може, навіть боявся його.

— Ти б, Альошо, вдома посидів,— казав він, як завжди, тихо, шепотом.— Стріляють!

Альоша уперто хитав головою, рука його вже лежала на клямці дверей.

— Піду, не в'ють!

І він широко розчиняв двері, виходив на хисткий, скрипучий ганок і похмуро оглядав вулицю.

— Від робітників утекти хоче! — повторив він упевнено.

Маяли над будинками триколірні прапори. Застиг на залізничних коліях броньовик «Единая неделимая». Брязкаючи кривими, в сріблі, шаблями, йшли тротуаром дроздовські офіцери, а Альоша, насупивши брови, знову повторював своєї:

— Бреше, собака! Від нас нікуди не втече!

Колись, ще до революції, в гіркі хвилини похмілля або безробіття батько лагідно казав мені:

— А от візьмемо та й поїдемо з тобою, Серього. У нас, брат, із тобою дядько є. Багатий дядько. Селянин у Таврії. До нього поїдемо. Земля там добра! Тавричеська...

А я дивився, як тремтіли його худі руки, і знав, що нікуди ми не поїдемо. Але, розшукавши в школі на карті Таврію, довго дивився на неї заздрісно і безнадійно.

Відкотилися білі. Наче каламутний потік, поповзли до моря. Спішно, похапцем, метушливо відкочувались обози, нашвидку грабуючи і розгублюючи грабоване.

Я ночував у Валька, — вікно виходило в крамницю чистильника чобіт: вакса, щітки, шнурки.

Уночі, не роздивившись, хапаючись, білі виламали двері крамниці. До нас виразно долітали голоси:

— Ну, що там? — різкий, командний.

— Так що вакса, вашблагородь.

— Е, чорт! Бери ваксу, здається. Ще що?

— Щітки, вашблагородь.

— Бери й щітки.

І втікали, чухрали, поспішаючи і спалюючи за собою мости, села й міста.

Бородаті, в подертих пропотілих сорочках, входять до міста червоноармійці. Переночують — і далі, вперед.

— Куди?

— На Таврію! На Крим!

Тільки курява за ними встає.

І я бачив: Таврія — ось вона, на цих сизих, запорошених багнетах, близька і проста.

Посеред майдану поставили тумбу. На ній велика карта. Червоною стрічкою — шлях червоних.

Вранці ми прибігали сюди. Дивилися, штовхаючись і заважаючи один одному. За ніч стрічка просунулася вперед: Ростов узято!

— Ростов узято! — кричимо назустріч тим хлопцям, що запізналися. — Ростов узято!

Іноді стрічка завмирала на місці. Так завмерла вона біля Перекопа.

— Не візьмуть! — сказав тихо Валько.

— А цього не хочеш? — Йому показали кулака.

Проте всі ходили похмурі. Прислухалися до розмов дорослих.

— Міцний вал, голими руками не візьмеш.

— Мужик там поганий: від нього підтримки немає.

І я згадував: «стихія». Часто задумувався над картою. Таврія! Таврія! Добра таврійська земле, скільки ти всмоктала крові! Може, Мотина кров теж там?

Від нього не було ні листів, ні звісток.

Приїжджали поранені — під Ростовом, під Перекопом, бандитською кулею на Україні. Проходили ешелони з військом, з біженцями, з торбешниками: білорусами, чувашами, татарами, росіянами. Надходили вісті з далеких країн — про Схід, про Мільерана, про Антанту, — географічний прибій вирував навколо нашого невеликого міста. В мішанині імен і осіб, в плутанині говірок, звичаїв, поведінці. вдач, у людській метушні минало наше дитинство, і ми чекали: ось мелькне серед цього потоку чубата Мотьчина голова і здивовані очі.

Та котилися через місто частини, проходили ешелони — не було Мотьки.

А я не забув його. Згодом, коли зовсім несподівано зустрілися з ним, дорослі й такі несхожі на колишніх підлітків, ми все пригадали: і тачанку, і голубів, і всі ті прекрасні роки, за якими я не жалкую, однак які я люблю.

— Так, хороша була зустріч!

Але що ж я?

Адже все це я опишу в свій час.

2

Нас було шість хлопців — нерозлийвода. Лише двоє — Валько Бакинський і Альоша Гайдаш — мали повний комплект батьків: батька й матір. У Павлика зосталася тільки мати, батька білі повісили. У мене — батько, матері я не

715268

17

пам'ятаю. У Тоськи — батько й мачуха. У Моті — ні батька, ні матері.

У тривожному і ворохобному, непевному житті батькам було не до нас, і ми росли самі.

Артилерійський снаряд, пушений німцями, що окупували Південь, повибивав шибки в нашій школі. Навчання скінчилося. Дальшу освіту діставали ми в казармах запасного піхотного полку, куди бігали в гості до Углова, в полкову шевську майстерню.

Углов пригощав нас густим кандьором, тютюнцем і солдатськими цікавими й сумними оповіданнями.

Він розказував про домівку, про дітей, про жінку, яка нудьгує за ним, за чоловіком.

— А може, злигалася вже з іншим? — Він казав це без злості, просто. І без злості додавав, забиваючи цвяшка в підметку:— Приїду — вб'ю.— І сам добре знав, що не вб'є. А ми думали: вб'є чи ні?

Забігала в майстерню весела солдатня, вигукувала непристойні жарти, матюкалася, вчила матюкатись і нас, і ми звикли до цього грубого, неприхованого побуту. Ми звикли просто говорити про страшне — про смерть, про голод, про людські муки.

Може, тому так легко терпіли ми свої власні муки: і смерть, що навідувалась у наші сім'ї, і голод, і злигодні.

Полковий швець Углов багато розповідав нам і про жінок. Гострою, покірною, споконвічною жалістю були сповнені оповіді Углова. Відтоді й живе в мені дбайливе ставлення до жінки.

Багато ремесел знав Углов.

— Руки в мене золоті,— казав він без похвальби,— а голова дура, темна.

Але це було неправильно.

Коли запасний піхотний полк перестав бути запасним і вирушив на фронт, зник і Углов. Більше я його не бачив.

Другий дорослий, що водився з нами, з діворою, був матрос Трохим Хворост. По ордеру житловідділу він оселився в квартирі Бакинських. Там ми його побачили вперше.

Матрос для нас завжди означав більшовика. Тому перше, що Валько запитав постояльця, було:

— Ви комісар?

Хворост здивовано глянув на нього, потім засміявся в довгі хохлацькі вуса.

— Правильно! Комісар я.— І, ляпнувши Валька по плечу, додав: — Комісар... А ти хто, пацан?

Незабаром Хворост став нашим спільним другом. Не знаю, що його заставило весь свій вільний час віддавати дітворі. Він ходив з нами по місту, в поле, на річку. Це було неабияке видовище: огрядний, вусатий матрос у безкозирці, обвішаний ручними гранатами, маузером, фінським ножем і патронташем (навіщо все це було йому — не знаю!), він ішов на чолі галасливої юрби босих і обдертих хлопчаків, що підскоком бігли коло нього або звисали в нього на руках.

Його історії відрізнялись від угловських. Ні про домівку, ні про жінку він не говорив нам ніколи: ми навіть не знали, чи є вони в нього. Запитали одного разу. Він подумав-подумав і з сумним гумором відповів:

— Була в собаки хата!

А розповідав він нам про флот, про війну, про революцію. Ці історії ніколи не мали кінця, та й початку не мали: починав він якимось несподівано, мимохідь:

— ...От і каже нам наш командир: «Братці, чого ж це ми, га?»

Де це відбувалося, коли, з чого почалось — про це з його розповідей не можна було дізнатися.

Історії свої він уривав на найцікавішому, як нам здавалося, місці.

— Ну, а далі — мура! — казав, витягаючи з кишені довгого ситцевого кисета.

Він любив розказувати про майбутнє. Змальовував його яскраво, соковито, не шкодуючи барв.

— Ну, а як там істи будуть — це нам без діла, — пояснював він. — Не для жрання ми цей город городимо!

— Кожному свій дім буде, правда? — питав матроса Валька.

Хворост сердито дивився на нього:

— Нащо тобі дім? Тю, скажений!

І ми сміялися з Валька, бо нікому з нас дім не був потрібен.

— По-людському люди житимуть, — додав Хворост. — І сито, і світло, і весело. І точка про це.

Випадково узнали ми, що Хворост працює в Чека.

— Авжеж, в Чека! — байдуже потвердив він сам, коли ми схвильовано запитали його про це.

Альоша підсунувся ближче і, дивлячись на нього блискучими очима, спитав:

— Товаришу Хворост...— Він затнувся і раптом докінчив пошепки: — А розстрілювати вам доводилося?

Хворост докрутив цигарку і тепер прикурював.

— Доводилося,— відповів він.

— Як же так?! — закричав Валька, жажнувшись.— Людей?

Хворост глянув на нього здивовано, потім просто відказав:

— А ти ж як думав? Адже вони нам шкідливі.

Через кілька днів хтось запитав:

— А при комунізмі будуть розстрілювати?

Хворост підвів голову і, не задумуючись, впевнено відповів:

— Не будуть! Нізащо не будуть!

Він виїхав з міста якимось зненацька, настрімголов, ні з ким з наших, крім Валька, не попрощавшись.

— Ну, прощай, скажений! — сказав він Валькові на прощання.— Може, ще колись побачимося.

Валько присягався нам, що в очах у Хвороста блиснула сльоза.

— Сльоза? — не вірили ми і взяли Валька на сміх.

— Чекіст не буде рюмсати,— одрізав Олексій і зневажливо глянув на Валька.

А Валько запевняв, що була сльоза.

Так пройшов крізь наше дитинство цей вусатий, рябий моряк з «Аврори», що був густо обвішаний ручними гранатами, не знав ні сім'ї, ні домівки й віддав усю невитрачену свою любов босоногій дівворі з Заводської вулиці.

Добре співав з-поміж нас, мабуть, тільки Тоська. Цим він і був хороший. А так — боязкий, жадний, сварливий. Але співав гарно: задирав голову, брався руками в боки і починав поволі й тонко тягти одну ноту: «О-о-о-о!»

Ми знали: це вступ, підхід до пісні, спосіб Тоськи,— а пісня попереду. Він раптом зривав ноту, ще вище задирав голову, і от уже пісня злітала — гарна, українська, тужлива пісня.

А ми стояли круг нього або лежали нерухомо на траві й, затамувавши подих, слухали. Шуміли над нашими головами козацькі битви, буйно гомоніла Січ, плакав козак у турецькій неволі, долиною йшов батько Дорошенко з військом,— ех, пісні!

Гіркий дух долину здіймався над вигоном, дух гіркої

могильної трави. Чому так багато складено пісень про смерть?

У червоноармійців учились ми інших пісень: стройових. Вони співали їх в строю або на мітингах. Наш «батальйон» теж співав:

Смело мы в бой пойдем
За власть Советов...

Приходили білі. Зовні білі солдати мало відрізнялись од червоних: такі самі бородаті, обідрані, в шапках і благенських шинелях, патйоки синіли на плечах від намальованих погонів.

Хрипло й рівно співали вони:

Смело мы в бой пойдем
За Русь святыю...

Мотив був схожий. Це приголомшувало мене.

Приходили червоні, розташовувалися в казармах, палили багаття, били воші, латали сорочки й стиха співали. Дим стелився над багаттями, їдкий, повзучий. Від розвішаних над вогнищами онуч ішов важкий дух поту. Пісні були сумні й тягучі.

Приходили білі. Офіцери розходились по квартирах, солдати розташовувалися в тих самих казармах, палили багаття, били воші, латали сорочки і співали. І співали тих самих пісень, що й червоні, про те, як копав козак криниченьку, про те, як мати не дала козакові долі, про суботу — «день ненастный».

Розмовляли ми з ними:

— Відкіль?

— Полтавські.

— Давно воюєш?

— Давно.

— Набридло?

— Ой, господи! — подивившись на нас, казав солдат:—

Отож і в мене десь удома таке хлоп'я, як ти.

— А чого ж ви воюєте, — ми озиралися, — проти червоних?

Солдат сердито підтягував до себе сорочку, яку латав:

— Киш, вилупки! — кричав він на нас і теж озирався. — Ой, господи!

Чому вони воюють? Червоні йдуть за справедливе діло, чому ж вони проти них? Чому юрба розшматувала Нагорного? Адже він хотів, щоб не було погромів у місті. Чому в піснях так багато співається про смерть? Чому

стоїть над країною гіркий дух долини, могильної трави? Чи скоро воно скінчиться? Чи скоро?

Часом здавалося, що завжди буде так: забиті вікна шкіл і крамниць, обивателі, що ховаються по підвалах, безладна стрілянина на вулицях, хліб пополам з кукурудзою і висівками, завмерлий завод, гроші — мільйони, за які нічого не купиш.

Я ділився цими думками з Альошею. Він перебивав мене і впевнено казав:

— Недовго так буде. Ось скінчиться війна, все буде по-інакшому.

А як саме, пояснити не вмів.

Всією шкірою, рожевою дитячою шкірою, що взялась уже дружним загаром, відчували ми свій час. Безстрашні й меткі діти вулиці, горобці на роз'їдженому брукові, з жадібно відкритими ротами й очима, бігали ми дивитися на все, що можна було побачити, дослухались до всього, що можна було почути. Пролазили скрізь: до нового танка, під черево бронепоезда, на випадковий мітинг.

Найвеличніше з усіх вчень в історії — ленінське вчення — було підхоплене мільйонами прапорів та плакатів, і в них, у цих лозунгах, виразних і динамічних, впізнавали ми те, за що боролися й умирала людина. Впізнавали легко, без труднощів, без боротьби, — щедра була доба, багата генієм найбільшого з вождів, і ми, що невиразно пам'ятали городового, плювали в очі царському портретові, горлали: «Нема бога ні на землі, ні на небі!» Ще не працюючи самі, ми вже знали найвищу справедливість на землі: «Хто не працює, той не їсть», і все це багатство ми здобули задаром, тут, на випадкових мітингах.

Ми й самі влаштували свої мітинги. Вони схожі були на воронячий грай. Але щирі пристрасті вирували в них.

Збирались на пустирі за заводом.

Пустир поріс лопухами й реп'яхами; в бур'яні валявся й іржавів залізний непотріб, викинений з заводу. Серед пустиря розпливалась калюжа, яка ніколи не висихала; качки приходили сюди пити, крякали, витягаючи шиї. Розсохла бочка теж валялася тут. Иржаві обручі ще скріплювали її нетривкі боки. По пустирю гуляв легкий вітерець; здіймав куряву з лопухів.

— Товариші робітники й селяни! — хрипко кричав Альоша, головний промовець, звертаючись до дівчорі, яка вмить збіглася на мітинг. — І ви, товариші червоноармійці! — обертався він до нашого «залізного батальйону».

Проте ми не тільки переймали все від дорослих. Було й своє.

— Пролетарські діти всіх країн, єднайтеся! — вигукнув якось Альоша на мітингу в дев'ятнадцятому році, виказуючи своє потаємне.

У нього був чудовий план: план всесвітньої дитячої організації; мета її — невиразна. Тут була цілковита плутанина. Альоші ввижались дитячі роти, батальйони, полки, сам він на білому коні, звуки фанфар і коливання рядів: ать-два, ать-два!

Це спочатку подобалось усім. Але насмішковатий Валько підрізав крила:

— А воювати з ким?

— Хо! Ясно! З білими!

— А хто нас на війну пустить?

— Пустять. Самі підемо.

— А де зброї для всіх візьмемо?

Пауза і непевна відповідь:

— Влада повинна дати.

Однак у Валька останнє сильне заперечення:

— А війні незабаром кінець. І більшовики проти війни. Хіба ми скаути, чи що?

У мене була інша мрія: дитяча партія, комітети, з'їзди.

— І кругла печатка. Обов'язково! — підхоплював Альоша. — Хороший будинок і вивіска: «Дитяча комуністична партія».

Але Валько насмішковато хитав головою:

— Так вам і дали будинок!

— І дадуть.

— Дадуть?

— Дадуть!

— Ось що вам дадуть! — Він показував дулю.

Закипала бійка. Я, як комісар, вступав у свої права:

— Чого ви сваритесь, мов діти? Соромтеся!

Валько скривджено знизував плечима:

— А чого вони дурниці плетуть! Па-артія! Теж мені партійці!

— А ти чого хочеш?

— Взяли б краще п'єску дитячу поставили, — он як у місті.

У місті справді з'явилися дитячі драмгуртки: «Провідна зірка», «Дитячий світ», «Юні артисти».

— Так то ж гімназисти! — з невимовним презирством заперечував Альошка. — От дурень! То ж гімназисти! —

І нахвалявся.— Ой, піду я на ту виставу! Ой, руки в мене сверблять!

Павлик, як завжди, мовчав. Він навіть ніби не слухав. Присівши навпочіпки, ласкаво гладив облізлу, всю в реп'ях шерсть Шарика.

— Ну, а ти як думаєш? — звернувся я до нього рішуче.

Павлик зніяковів, пролепетав щось, а потім несміливо й тихо сказав своє:

— Дитячий завод потрібен. Дитячий завод!

Мітинги наші часто закінчувалися бійками, вищанням, рюмсанням. Ми розходились з подряпаними обличчями, але непримиренні, переконані, уперті.

І разом з цією запальною навальністю, рухливістю, буйною, шаленою юністю в кожному з нас уже жила холодна, примружена недовірливість.

Часом у нашу компанію приходив новий. На нього дивились з войовничою настороженістю.

— А ти не буржуй? — сердито питав Альоша, командир «залізного батальйону».

Хлопчик божився, що ні, не буржуй.

— А чого ж ти божишся? — зловтішно питали ми.— Бога ж нема!

А Альоша пояснював:

— Бога нема! — І тикав у небо пальцем.— Там порожнеча і зірки...

Відкіль ми взнали, що бога нема? Проникли в таємницю всесвіту? Прочитали антирелігійну книжку? Прослухали лекцію? Нічого подібного! Навіяло в вуха, підслухали на мітингах, побачили на плакатах, дізналися від знайомих червоноармійців. Недарма ж ходило серед бійців завзяте прислів'я: «Крой, Ванька, бога нет!»

3

Гаряче, сухе й голодне настало літо тисяча дев'ятсот двадцять першого року.

З Поволжя рушили в наші місця голодні люди; з собою несли жах. Він тремтів у їхніх запалених, журних очах, і поруч з ним жевріла покірна, тиха і теж журна надія. Вони вмیرали на вокзалах, на вулицях, у запорошених, занедбаних скверах, бо і в нас усіх дома був голод.

З шахт надходили тривожні чутки: розказували про шахтаря, який повбивав своїх дітей і сам кинувся в шахту, щоб не вмерти голодною смертю.

У Альоші вмер брат, маленький кучерявий Василько, Васильок,— ми любили бавитися з ним.

— Тиф? — запитала лікаря Альошина мати, витираючи сухі очі.

— Тиф?! — стенив плечима лікар.— Так, голодний тиф.

Альоша стояв, схилившись над маленьким, почорнілим трупиком. Хотів плакати й не міг. Альошин батько сидів, згорбившись, безпорадний і нещасний. Нарешті він підвів голову й подивився на Альошу.

«От! — казав його тужливий погляд.— От, я не винен. Я один тягну. Запрягайся, синку, в ярмо».

І Альоша знітився під цим поглядом.

Потім ми ховали Василька — ховали наше дитинство. А другого дня Альоша пішов у велику установу, де, кажуть, давали добрі пайки.

— Я хочу... робити... — сказав він несміливо.— Я писати можу, переписувати. Я вчився в школі.

На нього пильно подивились: він був високий на свої літа, худорлявий, задумливий; в очах палала голодна туга і відчай. Його пожаліли, дали пробу.

— Пишіть.— І стали диктувати.

Тремтячою рукою, старанно виводячи букви, писав Альоша.

— Поганенький у вас почерк, молодий товаришу,— сказали, подивившись на його писання.— І помилок багато. Слово «краще» ви написали «кращче».

Альоша слухав мовчки. Він хотів сказати, що німецькі снаряди, які вибухнули над його школою, перешкодили йому взнати, як пишеться слово «краще», але нічого не сказав і, похиливши голову, пішов до дверей.

«А вдома пайка ждуть»,— подумав він, узявшись уже за клямку, й обернувся.

— Я кур'єром можу,— пролепетав розпачливо.

Його взяли кур'єром.

Інші хлопці, нудьгуючи, блукали по місту сердиті, ліниві. Мітинги скінчились. Казарми переробляли на школи; війна вщухла, тільки чопівські¹ вартові мерзли ночами біля складів.

Щось нове відбувалося в країні, нове й незрозуміле нам. Будинки стояли з вибитими шибками — їх не ремонтували, але з них уже і не стріляли.

¹ ЧОП — частини особливого призначення.

По вулицях бігали хлопчачі з лотками: іриски, цигарки; вони зачіпали нас, а ми, огризуючись, кричали:

— Буржуйчики!

Але ж хлопчачі ці все-таки щось робили, Альоша теж робив щось: розносив по місту пакети. Люди розписувались у його книжці.

А ми блукали сердиті, неприкаяні, в дитячій одежі, з якої вже виростали, і не знали, де наше місце в тому новому, що відбувається навкруги.

Треба було починати працювати — вдома нема чого їсти. Але де працювати? Завод стояв принішклий, ледь дихав: нічого було робити й кадровикам. Тосьчин батько блукав по базару, продавав запальнички. Тоську на літо віддали в село підпасичем.

Я не знаю, що було б зі мною, коли б я народився задовго до революції. Але ми — я, Павлик, Валько, Альоша, — ми росли в ті дні, коли в крові й радості будувалось нове життя, і здавалось нам, що народились ми для справ незвичайних.

Ми знали вже отруту мрій: кожен з нас бачив себе командиром, трибуном, вождем. Душні, тривожні снилися сні: ми кудись утікали, щось кричали, падали, летіли — в диму, в заграві, в дзвоні й гуркоті.

Одного разу лежали ми за містом на пагорку. Сонце, розтоплене й біле, як литво, розпливалося по небу. Ми лежали мовчки, а до цього Павлик говорив про те, що вдома нема чого їсти і що мати знову плакала.

Валько колупав палицею в землі, — земля була суха, порепана, гаряча. Потім відкинув палицю й запитав:

— А що з нами буде, хлопці?

Перед нашими очима в ті роки відбувались незвичайні події. Люди скопили в жменю величезну країну й витрусили її, вибили з неї порох, як із старої постилки.

Ми самі бачили: знайомі робітники з цвяхового заводу тягли приставу, він тремтів і просив не вбивати. Ми самі бачили: змінилося життя. Люди змінили, перекроїли його, скасували «твердий знак», букву «ять», оголосили свободу.

Людина все може: збудувати, зруйнувати, вбити, звеличити, вчинити героїчне, красиве. Людина все може.

І ось питання:

— Що з нами буде, хлопці?

Невелике місто лежало внизу — біленьке з ширшавою зеленню. Сонце стікало йому за комір — біле, як пісок.

Ми могли стати всім: вождями, інженерами, механіками, міліціонерами, письменниками, комісарами, залізничниками.

Життя розкривалося перед нами велике, доступне. Людина, люди все можуть. Ми вже знали слова: клас, робітничий клас.

— Мати каже — на заробітки їхати треба, — озвався Павлик. В нього вже з'явилася солідність, як у селянського хлопчини, котрий вперше взяв у руки віжки.

— Треба вчитися, — зітхнув Валько. На його обличчі виступили червоні краплі прищів. Волосся він зачісував назад.

Можна було йти на заробітки. Можна було вчитися, можна було встати й піти світ за очі, і йти, йти — ніхто не спинить, не спитає: куди йдеш, чого йдеш?

Несподівано з села приїхав Тоська. З пастухів його прогнали за ледарство і ненажерливість.

Він прийшов до нас червонощокий, з запахом поля й череди, з теплим запахом гною і трави, подивився на нас своїми вузькими щілинками очей і здивовано мовив:

— Шкелети ви! Йй-пра, шкелети!

Через два дні увечері він запросив нас у кіно.

— Всіх вас кіном угощаю! Пішли!

Ми перейнялися до нього повагою: у хлопця є власні гроші.

Але незабаром стало відомо, відкіль у Тоськи гроші. Валько бачив: на Мільйонній Тоська торгував з логка цигарками.

— Ось вона «Іра», щойно з Каїра! Покуримо, громадянине!

— Торгуєш? — напались ми увечері на Тоську.

Він злякано подивився на нас, схилив голову.

— Батько заставляє. — І глянув спідлоба. — Шамать треба, чи як?

Ми пожаліли його: торгувати — це гірше, ніж красти. Красти — що? Ловка штука! Сміливість потрібна! Наші поняття про власність були умовні: твоє — моє — богове. І ми лазили в чужі садки по яблука. Але торгувати — це вже занадто. І ми пожаліли Тоську. Стали думати, як зарадити лихові.

— В кур'єри хочеш? — запитав Альоша, хоч мало вірив, що діло вийде.

— Хворий я, — прошепотів Тоська, — ноги у мене ревматизні. Через це мене і з пастухів прогнали.

Ми здивувались: червонопикий, а дивись — ревматизні ноги. Думали-гадали, як допомогти хлопцеві? А Тоська стояв на Мільйонній і кричав:

— Закуримо, громадянині!

Йому теж спочатку було ніяково торгувати. Соромно і нудно. Конкуренти нахвалялися відлупцювати його. А потім призвичаївся, потоваришував з ними, став так само ловко, як і вони, вигукувати назви цигарок і спритно ховатися від міліціонера.

У нього тепер бували гроші. Він трохи набавляв ціну на цигарки (всі хлопчачи робили так) і різниці не віддавав батькові, а залишав собі. Тепер він міг ходити в кіно, купувати іриски, а інколи й випивати з товаришами. Самогон йому спершу здався гидким. Потім звик, навіть сподобалось. Нас він уникав, і ми зрозуміли, що Тосьці — кінець.

Незабаром одділився від нас і Валько. До нашої компанії він потрапив взагалі випадково. Здається, Альоша привів його — виручив у якійсь бійці. Ми спершу недовірливо зустріли гімназиста, але виявилось, що він свій хлопець. Його батько працював бухгалтером у банку, і жили вони на Мільйонній, але Валько від світання до смеркання був у нас, на Заводській. Він розказував нам дивовижні історії, давав читати книжки, вигадував сюжети для наших ігор з безліччю пригод і подій. А потім його гімназичний кашкет обтріпався, і він викинув його. Час, що старить кашкети, стер різницю й між нами: Валько став рівноправним членом нашої компанії.

У нас кожен мав назвисько: Альоша — Бойовик (він сам собі придумав), я — Політик, Павлик — Тишко.

Валька ми одразу прозвали Актором. Він чудово грав ролі.

Ось наша юрба йде вулицею. Раптом Валько вибігає наперед, і вже перед нами — дідок: кривенький, худенький, нещасенький. Іде дідок одержувати свою пенсію. Руки йому тремтять, на очах — сльози:

— Пропустіть, громадяни, соцзабез зачинають.

Але часто він грав роль навіть непомітно для себе. І вірив у себе такого, якого грав. Зненацька почне кульгати, і я вже знаю — це червоний командир приїхав додому поранений. І Валько щиро був певний, що це він сам — червоний командир. Він виструнчувався, ставав повлібнішим, солідним. Якийсь смуток у його кульгавій ході і по-

блажливість до цивільних, і прощення всім, хто не поранений, і скромна гордість бійця.

Мабуть, у ці хвилини в голові у Валька розгортались захоплюючі епопеї, героєм яких був він, він сам, поранений командир. А якщо поблизу були дівчата, він грав роль ще краще. І я тоді був ще більш певний, що він вірить: це не «вистава», а правда, життя, все це з ним, Вальком Бакинським відбувається насправді.

Дівчата рідко бували в нашій компанії. Дівчат ми зневажали. Альоша навіть іноді бив їх. Своєї сестрі Любці він суворо забороняв втручатися в наші ігри. І єдиним ризиком та захисником дівчат був Валько.

Одного разу він приніс Любці троянду. Я помітив, що він оддавав квітку, церемонно кланяючись, і, хоч дівчина й зніяковіла, поцілував її в руку. Потім смикнув борт куртки, ніби це був лацкан фракa, сунув у кишеньку хусточку, знову церемонно вклонився, елегантно нахилив голову, «демонструючи» рівний проділ, і одійшов. Не пішов, не втік, а саме — одійшов. Я знав яку роль він грав цього разу: ще вчора він пояснив мені значення слова «денді».

Він водив нас на всі театральні вистави в місті.

Ви пам'ятаєте ці дні дев'ятнадцятого-двадцятого року? Кожен політвідділ дивізії возив із собою трупу акторів. Кожен госпіталь мав театр. Там, де росло троє миршавих дерев, оголошували, що це «сад», і в цьому «саду» давали безплатний концерт.

З естрад, зроблених з канцелярських столів, лунала безіменна музика (можливо, то був Бетховен?), незрозумілі, але гучні вірші (Маяковський?), виконувались уривки з якихось п'єс, ми нічого не розуміли, але вбирали в себе і музику, і вірші.

І от раптом Валько перестав ходити до нас на Заводську. Альоша зустрів його в місті і взяв, що він записався в дитячий драматичний гурток, у них є режисер, готують вони великий спектакль, нашої братві будуть контрамарки.

Ми постановили: контрамарок не брати, Валька вважає дезертиром, оголосити його поза законом, а як піймаємо — без польового суду розстріляти на місці.

Незабаром відійшов од нас і Павлик. Поїхав до дядька, майстра на заводі в Білокриничній. Мати наготувала йому торбу: хліб, сорочки, рушник з півниками. Ми з Альошею проводжали Павлика. Втрюх сумно блукали по всякому багряним листям перону, потім підсаджували Павлика в теплушку, кричали навздогін поїздові й махали кашкетами.

Якось одразу, швидко, за одне літо розпалась наша тісна компанія, наче вийшов наш «залізний батальйон» з бою, зазнавши великих втрат.

Що ж! Це правильно: то був бій. То життя розкидало нас. Чи на краще? Чи на гірше? Побачимо. Земля крутиться навколо сонця, хмари плывуть у небі, каченята розбивають шкаралупу яйця дзьобами.

Мовчки йшли ми з Альошею з вокзалу.

— Отже, поїхав Павлик,— нарешті озвався він.

— Поїхав.

І знов зайшла мовчанка. Курна вулиця, трава між камінням тротуару.

— Як думаєш, Матвій живий?

— Хто його знає!

На перехресті ми розійшлися, міцно потиснувши один одному руки.

Через кілька днів я став учнем складача в школі фаб-завучу, що організувалася при друкарні. Там вступив до комсомолу, а потім, коли вмер батько, я зовсім перебрався з Заводської в центр, у комуну, яку хлопці назвали «комуна номер раз».

Та про це згодом. Ось захлинаюсь я, мов цуценя у весняній поведі, в потоку спогадів. Вирине обличчя — де ти, братко, тепер? Який вітер розвіває твої вітрила? Або сценка якась згадається, чи то сумна, чи весела, чи похмура — от і не знаю я, з чого почати, як підійти до неї, як розв'язати цей довгий, мов Чумацький Шлях, клубок моїх спогадів.

ДРУГИЙ РОЗДІЛ

Тоді-то вперше і навчилися ми тих слів гірких, прекрасних і жорстоких.

М. Тихонов

1

Рудий худенький хлопчина років чотирнадцяти, у ватній солдатській фуфайці, сидів на сходах і намотував обмотки. Обмотки були кольору хакі, брудні й пом'яті,— їх, мабуть, давно не прали.

Хлопчина з урочистою ретельністю розгладжував їх, потім рвучко натягав, як струну,— здавалось навіть, що обмотки дзвеніли,— і впевнено та обережно бинтував ногу.

Дітлахи стовпилися коло нього в шанобливому мовчанні. Вони ходили в побитих черевиках, подертих чоботях, бігали босі, влітку красувались у дерев'яних колодках. А — обмоток ні в кого не було. Хлопчакові, видно, подобалось поштивіе мовчання дівори, проте його веснянкувате обличчя не виражало нічого, крім ділової заклопотаності.

Скінчивши свою роботу, хлопчина дзвінко ляснув по тісно оповитій нозі і раптом сказав суворо й серйозно, не звертаючись, власне, ні до кого:

— А в мого брата ще й наган є! — І знову ляснув себе по обмотках.

Його звали товаришем Семеном, — так він сказав дітлахам, — а жив він з батьком і братом: по ордеру вселився.

— Житловий відділ ордер дав, — охоче розказував хлопець і сміявся: — Ми вашу буржуйку уцільнили.

Мова йшла про хазяйку будинку.

— А я сам у комітеті працюю. — Він насупив брови і притиснув до боку брезентовий брудний портфельчик. — Ка-ес-ем. У повітовому масштабі.

Обличчя його раптом похмурніло. Він згадав учорашню суперечку з кур'єром губкому Гольдіним, що приїхав сюди у відпустку. Той настирливо доводив Семчикові, що він, Гольдін, вищий за нього чином.

— Я кур'єр губкому, в губернському масштабі працюю, — казав Гольдін, — а ти кур'єр повіткому, працюєш тільки в повітовому масштабі.

Скінчилося тим, що Семчик зацідив губернському працівникові у вухо, і за це його присоромив сам Жихар, секретар повіткому.

Цей спогад і нагнав тінь на обличчя Семчика.

— Ну і в повітовому масштабі! — погодився, нарешті, він. — Хіба мало?

Семчик пошкодував, що через бідність комсомольського бюджету в районах немає кур'єрів, — вони були б чином нижчі за нього. Потім сумно зітхнув: чому кур'єрам не видають зброї?

Знов зітхнув і в супроводі юрби захоплених дітей пішов з двору.

Уже багато днів чує Семчик оце нове, незрозуміле слово «неп», а значення його все ж збагнути не може.

«Установа нова з'явилася, чи що? — тривожно думає. — Де ж вона міститься? Ще з пакетом пошлють».

А запитати в когось соромно. «Старий комсомолец», — сказали б про нього, — такого не знає».

І знову напливає тінь на обличчя Семчика.

Але ось виявляється, що він уже й не старий комсомолец.

— Як же так? — гарячкував Семчик у повіткомі й мало не плакав, доводячи своє.

У вісімнадцятому році батько, старший брат і він — утрюх прийшли в комосередок. Семчикові минав дванадцятий рік, — він роздивлявся на всі боки: у Карла Маркса на портреті була величезна борода.

«Ну й борода!» — подумав він тоді.

Він так і ходив з батьком та братом. Матері не було — жили в ешелонах, в комітетських кімнатах, у тимчасових гуртожитках. Семчик називав себе спочатку комуністом, потім комсомольцем, — комсомольцем навіть краще, ніж комуністом! — і озивався тільки тоді, коли його називали товаришем Семеном.

Приїхавши нарешті після ешелонних мандрів у наше невелике місто, вони одержали по ордеру кімнату в ущільненій квартирі буржуйки, і Семчик став кур'єром повіткому. Тоді до нього підійшла кирпата дівчина в такій самій, як і в нього, заячій вухатій шапці і сказала суворо:

— На облік в осередку взявся? Квиток давай!

Виявилось, що дівчина була секретарем осередку.

— А квитка в мене немає. Який квиток? — розгубився Семчик.

— Який, який! Комсомольський!

Але комсомольського квитка у Семчика не було, ніколи не було.

— Може, у батька мій квиток? — боязко відказав він.

Тут уже й серйозна дівчина не витримала: регіт покоївся по лунких коридорах повіткому. Сміялися всі: повіткомівці, хлопці, що приїхали з району, міські комсомольці, котрі були тут.

Скінчилось тим, що Семчикові видали комсомольський квиток, але стаж зарахували з цього історичного дня.

Довго ходив невтішний Семчик. Величезна несправедливість — ось як звалось те, що з ним вчинили. Хіба не бігав Семчик вісімнадцятого року по темних коридорах епархіального училища, перетвореного на гуртожиток, дзвінко вигукуючи: «На збори, товариші, на комосередок!» Хіба не він на своїй спині переносив з друкарні в політвідділ дивізії гори листівок, що пахли ще не висохлою фар-

До стор. 19

бою? Хіба не виїздив він з батьком усі маршрути й напрямки, якими то відпливала, то знову припливала революційна кров країни? Хіба не кричав до хрипоті «ура» на похідних мітингах, де виступав батько?

Він любив, коли кінчалися збори. Всі ставали і дружно, злагоджено співали «Інтернаціонал». І хіба він не співав з усіма? Дитячий дзвінкий дискант його виривавсь часто з хору, тоді Семчик злякано замовкав, озирався, та, впевнившись, що всі співають так само, лукаво усміхався і знову приєднувався до хору.

Він не дуже розумів, про що говорилося на зборах, зате батько часто розмовляв з ним. А батько умів пояснювати навіть найнезрозуміліше. І, трясучись на нарах у теплушці, Семчик іноді, заплющивши очі, образно уявляв слова, які йому говорив батько.

Слово «Інтернаціонал» він уявляв так: люди, обнявшись, співають: росіянин, китаець, негр і австрієць (Семчик бачив, як гнали містом полонених австрійців під час германської війни, і тоді ще жалів їх). Слово «буржуазія» він теж яскраво бачив: товсте, пузате слово, павуче. Коли вони ущільнили буржуйку, Семчик розчарувався: буржуйка була худенька, куталась у пухову хустку, тільки очі злючі. Але найбільш любив Семчик уявляти слово «майбутнє». Тут було безліч картин, сонячних, ясних. Вони змінювались залежно від того, що відбувалось удень: якщо вдень голодували й мокли під зливою, то «майбутнє» уявлялось йому у вигляді міста, залитого ласкавим сонцем, а на зелених вулицях — столи з наїдками.

Та все це було раніш, у дитинстві. А тепер Семчик — дорослий. Йому чотирнадцять з половиною років. Кінець кінцем він спитав батька про неп.

Батько поспішав на збори і відповів коротко:

— Нова економічна політика... неп... Лнія партії в галузі економіки. Зрозумів? — І побіг на збори.

Він завжди заклопотаний, і брат теж.

З цього пояснення Семчик усе-таки зрозумів, що неп не установа, і заспокоївся.

Згодом відкрилося перше в місті кафе. Відкрив його Мерліс, товстий, червоний Семчиків сусід по квартирі. Ще недавно Семчик одлущював його золотушного сінка.

— Буржуєня, ну як же його не бити? Контра! — пояснив Семчик.

Вивіска на кафе — спочатку скромна, несмілива, під колір вивісок державних установ, далі знахабніла, з вишкіре-

ними золотими буквами — «Мерліс» — здивувала Семчика.

— Ач як! — почував він потилицю, але висновків ніяких не зробив.

Потім густо почали виростати крамниці, кафе, ресторани. Для такого невеликого міста їх стало аж занадто багато: «Ампір», «Аркадія», «Європа», «Геть нудьгу», — один ресторан, який звався по-сучасному: «Червоний».

Сухоребра буржуйка, яку ущільнили батько з Семчиком, теж заметушилась: бігала по коридору, і велика в'язка ключів дзенькала при кожному її кроці.

Хлопці сказали Семчикові, що це і є неп. Він не повірив. Батько не міг збрехати. А він казав не про крамниці, а про політику.

Згодом Семчик зрозумів, що є якийсь зв'язок між політикою, про яку говорив батько, і кафе Мерліса.

Але цього він не схвалював.

— Я за сеп! — впевнено говорив він дворівній дівчорі: — За стару економічну політику.

Вдома між батьком і старшим братом відбувалися палкі суперечки: брат теж був проти непу. Семчик з болісною цікавістю прислухався до цих суперечок.

Він хотів підтримати брата в суперечці з батьком, але нічого не міг пояснити і з жахом бачив, як батькова залізна логіка долає безладні братові думки.

Аж згодом, на партійних зборах, куди спеціально запросили й комсомольців, Семчик почув, що розказували про село робітники-комуністи, котрі їздили туди на змичку.

— Зовсім інше життя настало, коли скасували продрозкладку, і думки пішли інакші, — захоплено розказував худий і високий гвоздильник у будьонівці й шкіряній куртці. — Люди сіяти хочуть, люди в хліб повірили... В один голос кажуть: спасибі Володимире Іллічу, подумав він про нас!

Розказували вони і про перші колгоспи. Це Семчикові особливо сподобалося. Слово «колектив» завжди було для нього святим. Колектив — це коли всі вкупі. Це дружба і це сила. Він знав це змалку: коли батько-підпільник сидів у тюрмі, колектив його товаришів підтримував сім'ю Семчика.

Звісно, Семчик не міг ще збагнути в усій величї й різноманітності той складний і захоплюючий процес, що відбувався зараз на селі: від воєнного комунізму через неп до соціалізму! — але тепер він був усією душею за неп. Згадував горді батькові слова: «А ми ще побачимо, хто

кого!» З радістю дізнався, що це слова Леніна, і йому раптом край захотілося відпроситися на роботу в село і там самому втрутитися у боротьбу з куркульнею. Він ще не розумів, що ця боротьба буде незвичайна, особлива, довга, що солдатами в ній стануть сільські кооператори, перші колгоспники, сільські більшовики, а потім — робітники-двадцятип'ятитисячники. Він ще не розумів, що питання «хто кого!» вирішується не тільки на селі, а й тут, у місті — в промисловості, в торгівлі, в державній установі, в школі, — скрізь. Багато чого він ще не розумів, але всім хлоп'ячим серцем своїм був з дорослими, з батьком, з партією, з Леніним. Він був щасливий і гордий, що його допустили — навіть запросили! — на серйозні партійні збори, і, слухаючи промови більшовиків, схвильовано присягався собі, що ніколи, ніколи він «не звомпить», ніколи не зрадить партійної справи. «Ми ще побачимо, хто кого!» — шепотів він, стискаючи рукою уявний наган. Хороший хлопчик! Він і не знав, що в свій час настане і його черга цінною життя довести вірність цій клятві на партійних зборах¹.

Загалом він був тільки чотирнадцятилітнім веснянкуватим хлопчиною. Весело бігав з пакетами по місту, терпляче голодував, дуже любив батька, брата і всіх товаришів-комсомольців. Простоюючи ночі в чопівському караулі, мріяв умерти від бандитської кулі. Нічого не читав, натомість жадібно слухав. Вранці йшов у повітком, а вночі, ледве тягнувши від утоми ноги, плентався додому, спав, широко розкидавши руки, причмокуючи губами й тихенько сопучи.

Хлопчик ганяв голубів. Сизі, сірі, димчасті, мало не сині, або майже коричневі, з чубчиками й без чубчиків, всяких мастей і порід голуби злітали над дахом веселою шумною зграєю, розсипалися в небі, як бризки, і стікали вниз, назад на дах, до хлопчика.

Семчик біг по якомусь ділу. Побачивши голубів, зупинився, задер голову й захоплено дивився на голуб'ячі ігри. Голуби перекидалися у чистому серпневому небі, їхні крила іноді спалахували під сонцем. Хлопчик на даху щасливо усміхався і кричав до голубів:

— Гуль-гуль-гуль! Такі ви сякі!..

¹ Семчик загинув від куркульської кулі в 1931 році. Він тоді був начальником районної міліції.

Коло себе Семчик раптом побачив худенького чорнявого хлопчину. У нього під пахвою теж була розносна книжка. Він теж дивився на голубів, але дивився похмуро, заздрісно.

— Нічого йому робити,— пробурмотів він,— голубів ганяє.— Певно, буржуйський синок!

Він глянув на Семчин брезентовий портфельчик і байдуже спитав:

— Де служиш?

Вони познайомились і швидко, як завжди буває з підлітками, потоваришували. Звали чорнявого хлопчину Альошею. Він служив у раднаргоспі кур'єром.

— Невисока посада,— засміявся він невесело,— та жити ж треба!

Семчик не думав так: посада кур'єра не здавалася йому нікчемною. Похмура вдача нового приятеля не сподобалась йому: сам він був веселий і безтурботний, як птах небесний.

— Ти партейний? — запитав він Альошу.

— Ні.

— Як же так? — здивувався Семчик і гордо пояснив: — А я партієць: член РКСМ.

Альоша подивився на нього недовірливо.

— Не брешеш? — І додав: — Ти не сердься. Я й не знав, що таких малих, як ти, беруть у партейці.

— Мені шістнадцять років,— сміливо збрехав Семчик.— Я дуже старий комсомолец. Ти теж записуйся.

— Мене не візьмуть,— безнадійно похитав головою Альоша.— У мене почерк поганий. Я не вчений. От піти б учитися...— закінчив він мрійно.

Семчик згадав: учора, кудись ідучи, батько зупинився в дверях, уважно глянув на нього і сказав задумливо:

— Вчитись треба пристроїти тебе, а то ростеш неуком.

Потім почував небриту щоку і заспішив: йому ніколи.

— Вчитися? Ага...— непевно підтримав Семчик розмову з Альошею. І раптом пожвавішав:— А в нас у комсомол і з поганим почерком приймають. Не в почерку діло: аби ти був свідомий та життя не боявся за революцію віддати. У тебе зброя є? У мого брата є. І в мене буде.

Він довго пропагував Альошу, розповідав про комсомол, умовляв іти записуватися. Це вперше він виступив агітатором, йому подобалось, що Альоша його уважно слухає.

Потім вони обидва згадали, що їх же послали по ділу, і, як сполохані горобці, розлетілися кожен у свою сторону. Але розлетілися друзями.

Уночі, лягаючи спати, Семчик згадав Альошу й вирішив частіше з ним зустрічатись та остаточно його загітувати. Згодом подумав, що добре було б цілий осередок організувати — осередок кур'єрів, наприклад.

Згадалися чомусь голуби: сизий турман каменем падає на залитий сонцем дах.

«Учитися?» — промайнуло в його сонній голові батькове запитання, і Семчик, поринаючи в сон, вирішив, що йому однаково: можна й учитись, хоч він і так не нудьгує і діла в нього скільки хочеш.

2

Альоша вже давно тужив за школою, за навчанням. Хворобливо гостро згадував шкільні парти, заляпані чорнилом підручники, монотонну мову вчителя, відповіді біля класної дошки.

Ще й інше вабило його до школи.

У великій установі, серед багатьох дорослих, старших людей, Альоша зовсім загубився, втратив свою самовпевненість. Бувши самолюбивим, хлопець говорив собі, що пакет, який він несе в розносній книзі, цінніший для всіх, аніж сам він, Альоша. Він ще пам'ятав, як розкритикували тут його почерк.

«Учитися треба», — казав він собі крізь зуби і не знав, де вчитися, чого вчитися.

Одного разу, обісмілювшись, він звернувся до свого начальника — керуючого справами раднаргоспу:

— Хочу запитати: як там, чи немає набору на курси?

— На які курси?

— На які-небудь. Курси комісарів, або шоферів, чи бухгалтерів? Га? — І додав з голодним смутком: — Дуже вчитись охота.

У серпні раднаргосп спішно було переселено в інше приміщення. Альоша діловито помагав вантажити підводи, носив ящики, кошики, в'язки паперу. Коли остання підвода, навантажена всім цим канцелярським добром, нарешті рушила, Альоша побачив: до приміщення, яке вони раніш займали, під'їхав чужий віз. На ньому були шкільні парти. Альоша помітив навіть, що на одній з них криво вирізано ножем: «Коля Вас.».

«Васильєв, мабуть», — майнуло в голові, і Альоша сумно поплентався тротуаром.

Він чув: школами відає наросвіта. Інколи він носив туди пакети. Піти поклопотатися?

«Батько? — Альоша усміхнувся. — Ні, батько не піде. Його самого влаштувати треба. Він за себе слова не скаже. Треба самому йти».

Він зустрів на вулиці Валька Бакинського, якого давненько не бачив. Спочатку зрадів і кинувся назустріч, потім зупинився, згадавши, як одного разу Валько йшов вулицею з якимись вертлявими дівчатками і, помітивши босого Альошу, «не впізнав» його.

«Ну і я тебе не знаю!» — подумав тепер Альоша, засунув руки глибоко в кишені й задер догори облупленого носа.

— Доброго здоров'я, Альошо! — радісно подав йому руку Валько. — Яка зустріч! Як в опері!

Альоша подумав-подумав і теж подав руку.

— Ну здоров! Як ваше нічого?

Вони пішли поруч, дружно постукуючи дерев'яними колодочками.

Колодочки Альоші змайстрував батько. Замість ремінців у них — шворки, вся нога від цього в синюватих смугах:

Коли Альоша стояв на місці, він чомусь весь час во-рушив брудним великим пальцем правої ноги. Ніготь на пальці був збитий.

Колодочки Валькові зробив майстер, зробив гарно і навіть з шиком. Так і відчувалося: зробивши, майстер довго вертів їх перед собою, милувався ними й думав про ті часи, коли не такі замовлення робив. Чесний, непитуший столяр — він хотів побити цією роботою паризьких шевців. У тих під руками був ніжний, делікатний матеріал — шевро, м'яке й податливе, як жіноча шкіра. У нього в руках — чесне й просте дерево, з якого слід би робити табуретки та кухонні столи. Але ось він, майстер, зробив з нього шикарне взуття, — такого шикарного не носили навіть римські патриції: стільки тут ремінців, застібок, який малюнок ноги! Майстер був задоволений своєю удачею.

Мабуть, і Валько гордився колодочками. Він надів шкарпетки, сині з сріблястою змійкою. Постукував колодочками легко й задержувато, як молодий жеребчик копитами.

— Де служиш? — запитав Альоша.

— Я? Ніде.

— Ніде? Як же це можна? Треба щось робити. — Ну що-небудь. Служити. Або вчитися. Або бубликами торгувати. А без діла — як же?

— Я вчитися збираюсь.

— Невже? — озвався Альоша.— От і я теж. Вчитися, розумієш, треба.

— Я на скрипку вчитимусь грати.

Альоша згас.

— На скрипку? — пробурмотів він.— Ти краще на шарманку навчись грати.

Валько образився.

— Скрипка — благородний інструмент. Вона будить людські серця.

— Дурниці! — перебив Альоша.— Розумієш, треба діла вчитися. Діла! — Його обличчя стало хижим і жадним.— Я б у шофери пішов, та нема таких курсів.

— Шофер? — засміявся Валько.— Це майже швейцар або лакей: він возить начальство, і йому іноді дають на горілку.

— Шофери бувають на бронеавтомобілях,— пробурмотів Альоша.— Ти дурень, Валу!

— Я не хочу з тобою сваритися. Будь шофером. Я вважаю,— Валько любив говорити, як його батько, офіційно і кругло,— я вважаю, і це мое глибоке переконання, що треба опанувати загальну культуру.

— Шарманкою?

— Так! І скрипкою. Але це між іншим. А взагалі — я вступаю до школи.

— До школи! — вигукнув Альоша.— Ну от! Це діло! До якої школи?

Валько розгубився: він сказав навмання. Вдома батько підчував його математики, рахівництва, географії. Школу він вигадав. А тому зніяковів і почервонів.

Альоша*презирливо усміхнувся.

— Ех, Валько! Артист!

Другого дня Альоша про все довідався і сам прийшов за Вальком. Той лежав на канапці, обклавшись книжками.

— Вставай, вставай! — гукнув Альоша.— Ходімо вступати до школи!

Вони прийшли в наросвіту, повештались по кімнатах і якось ненароком попали куди треба.

— Тільки щоб після обіду вчитися,— стурбовано попередив Альоша,— а то я служу.

Іх послали в першу трудову школу імені Некрасова.

Гострий дух дезинфекції стояв у великому порожньому коридорі. Купою, одна на одній, лежали парти, брудні, побиті, порізані ножами.

Високий сивий чоловік, ставний і рівний, без усмішки дивився на Альошу й Валька.

— А її ще немає, школи,— сказав він, уважно вислухавши Альошу.— Тільки стіни.— Помовчав, подивився в папірець, що його приніс Альоша з наросвіти, і суворо запитав:— А малювати вмієте?

Хлопці розгубились.

— Треба б дощечки понаписувати, плакати,— пояснив завідуючий.— Я вам текст дам.

Він увів їх до свого кабінету, де стояли тільки стіл і стілець з простого дерева.

— Візьму я вас в роботу, юні товариші,— сказав, сідаючи, завідуючий.

— Ні, ми вчитися хочемо,— злякано перебив Альоша. Він подумав, чи не помилився завідуючий, вважаючи їх за когось іншого.— Ми вчитися.

— От я їй кажу,— повчально і трохи голосніше мовив завідуючий.— Плакати напишете, бібліотеку впорядкувати допоможете.— Він підвівся.— А коли ми все це зробимо, то в нас уже не стіни, а що буде?

Вони не знали. Завідуючий відповів сам, піднісши до носа вказівного пальця й помахаючи ним:

— Школа буде. Зрозуміло?

І відпустив їх.

Не так собі уявляв усе Альоша, коли прагнув до школи.

— І дзвінка нема,— розчаровано сказав він, коли виїшли на вулицю.

— Якого дзвінка? — не зрозумів Валько.

— А щоб перерви дзвонити.

Але Валько, якому сподобався завідуючий, заспокоїв його:

— Ну, мабуть, дзвінок буде.

А діло було не тільки в дзвінку.

Коли школу відкрили і почалося навчання, Альоша це ясно зрозумів: школа не мала ніякого «вигляду». Школярі одразу заплювали і коридор, і класи лушпинням з насіння,— воно лягло на підлогу товстим шаром та так и лишилося. Топити було нічим, у класах стояв холод, учні сиділи на уроках у верхній одежі. З валянок на підлогу стікали брудні патьоки води.

У школі лунав страшенний гамір.

Дітвора, що одвикла від шкільної дисципліни, одчайдушно гасала по коридорах, з'їжджала верхи по поренча-

тах великих сходів, вилазила на підвіконня, кричала, бігала, гралася у хованки.

Педагоги проходили якимось боком через цей гармидер, не втручаючись, поспішаючи зайти в учительську.

Тільки одного разу вчитель малювання не витримав.

— Панове,— сказав він примирливо.— Хіба так можна?

Школярі стихли, тільки Альошин однокласник Дроздович іронічно зауважив:

— Панове в Чорному морі купаються.

Учитель зніяковів.

— Я.. я.. сорок чотири роки так говорю,— забурмотів він,— і мені важко одвикнути.

— А одвикнути треба! — невблаганно заперечив Дроздович.

Ця сцена не сподобалась Альоші. Він погоджувався з Дроздовичем, що «одвикати треба», але самовпевнена вихватка школяря не сподобалась йому.

Багато чого йому не подобалось.

— Ну, а дівчата чого тут? — бурмотів він, розмовляючи з Вальком.— Дівчаче діло одне, наше — друге. Нарізно вчитися треба. Їх вишивати вчити треба, а нам воно ні до чого.

З Семчиком Альоша зустрічався часто. Семчик ні в яку школу не вступив, але Альошиними успіхами дуже цікавився.

— Несправжня це школа,— скаржився Альоша.— Не туди я попав. Мабуть, у наросвіті помилилися. Це для ледарів школа, для маминих синків.

І Семчик, співчуваючи своєму другові, рішуче обіцяв:

— Зажди-но, ми до них візьмемось. Я в повіткомі скажу.

Одного разу на уроці стародавньої історії сталася з Альошею неприємність. Це був його улюблений предмет, хоч учительки, рудої, опасистої жінки, він одразу не любив.

Альоша поклав лікті на парту, сперся підборіддям на руки й жадібно слухав. В його уяві проходили греки, постаючи з сухої розповіді вчительки, вони щось грізно кричали і дуже схожі були на бородатих червоноармійців, що йшли через місто на Таврію.

Якесь питання непокоїло Альошу. Йому здавалось, що не все розповідає вчителька, щось обминає, і, коли вона скінчила, встав і, не подумавши, плутано сказав:

— Ви тільки про царів усе говорите, а про народ? Революції там у греків були чи ні?

Дружний регіт зчинився в класі. Альоша зніяковів.

Вчителька сухо й невдоволено пояснила: вона викладає те, що треба, що написано в книжці.

— У нас не клуб,— закінчила вона,— у нас школа.

У перерві всі сміялися з Альоші. «Старогрецький більшовик» — прозвали його.

Увечері він скаржився Семчикові:

— Втьопався я, як дурень. Я ж нічого не знаю, і по черк у мене поганий.

Йому треба було записатись у молодшу групу. Але Валько, що до вступу в школу підучувався вдома, потяг його з собою.

— Покину я,— бідкався Альоша перед Семчиком, а той потішав його:

— Контри вони всі. Ти вчись, не бійся!

Сам він не вчився: ніколи було.

— Та я всю цю науку — раз, два — і в дамках,— казав він.— У комсомолі нас політики навчають. Чого ще треба?

І Альоша вирішив не піддаватися.

Він не ліз більше до вчителів із запитаннями, перестав працювати в шкільній бібліотеці, не ходив на збори,— він весь був переповнений болісною свідомістю своєї неписьменності, некультурності, бажанням наздогнати своїх товаришів по групі.

Він придивлявся до них. Тут було багато колишніх гімназистів. Громадянська війна перешкодила їм закінчити навчання, і ось перерослі, сердиті, вони поспішали покінчити з наукою, щоб почати жити.

— У мене в одного мундир був,— сказав йому якимсь Толя Пишний, шістнадцятилітній пухлий, голубокий юнак,— сріблом шитий, а в інших тільки куртки.

Училися в школі й діти нових, тільки що народжених або відроджених торговців, рестораторів, людей непу. Золотушний синок Мерліса, якого Альоша бачив у дворі в Семчика, злякано одійшов убік, вперше зустрівши Альошу в школі.

— А! І ти тут? — здивувався Альоша.— Як тебе прийняли?

Мерліс сердито огризнувся:

— А тебе як?

— Мені всі двері відчинено,— сказав Альоша,— Я робочий чоловік!

Дивували Альошу й дівчата: прилизані, акуратненькі, вони проходили поміж партами, ніби танцювали.

На уроці суспільствознавства одна з них запитала:

— Яка все-таки різниця між більшовиками й комуністами?

«Де вони були, коли чорти здихали? — дивувався Альоша.— Як пройшла повз них уся ця гаряча пора? Де вони відсиділися? Під маминими спідницями, чи що? Вертихвістки!»

Були в групі і свої хлопці. Їх було чимало, але Альоша дивився на все лихим чорним оком і бачив тільки Мерліса, Пишного та вертихвісток.

Він дістав потрібні книжки і з головою поринув у навчання, навіть до Семчика перестав ходити вечорами.

Якось вони зустрілись.

— Вчишся? — запитав Семчик.— Чого ж не заходиш?

— Вчуся. Нема коли.

— Як там контри?

— Та ну їх!

Він справді махнув на все рукою і заховався в книжки, як ховрах у нору.

3

Ковбиш важким, нерухомим поглядом спинився на трикутнику, що був накреслений на дошці.

Важке, гнітюче мовчання висіло в класі, тільки з вогкої стелі падала крапля за краплею: кап-кап, ніби закипала вода в казані.

Ковбиш потягнувся до дошки, непевно постукав крейдою по пузатих сторонах незграбно накресленого трикутника, переступив з ноги на ногу й безпорадно опустив руку. Крейда впала й покотилася по підлозі.

Над класом залягла тиша — важка, як хмара.

— Бов-дур! — раптом виразно й злісно промовив Хрум, викладач математики. Він підійшов до Ковбиша і, ніби протикаючи його гострим вказівним пальцем, просичав:— Ви бовдур, Ковбиш!

На задній парті хтось радісно верескнув, але, зустрівши тишу, злякано замовк.

Обличчя Ковбиша потроху червоніло. Спалахнули щокни, ніс, навіть кінчики вух,— тепер це була мідь.

— Я вам не бовдур,— прошепотів Ковбиш і хмурно подивився на вчителя.— Ви не маєте права.

Він потуццявся на місці, не знаючи, куди йому подіти свої великі руки, потім раптом круто обернувся на підборах, мов солдат, і важкими широкими кроками пішов геть з класу.

Брязкаючи шибками, за ним зачинилися двері.

Хрум подивився на двері, витер лисину хустинкою, на- щось помахав нею в повітрі й нарешті блідо всміхнувся:
— Ну?..— сказав він і зупинився.

В різних кінцях класу, не змовляючись, не кажучи й слова, підвелись Альоша, Юлька, Лук'янов і мовчки, не зупиняючись, пішли поміж партами до дверей. Двері грюкнули за ними. Тільки Лук'янов затримався на порозі, оглян- нувся й махнув рукою: мовляв, ходімо.

У класі закипав гомін.

Стукаючи кришками парт, похапцем, гамірно підводи- лися з місць учні і, штовхаючись у проходах, поспішали до дверей. Одні — демонстративно, рішуче проходили перед самим носом збентеженого вчителя; другі — неохоче, озирваючись на товаришів, просувались попід стінами, треті вичікували, злякані незвичайною подією.

Хрум спочатку розгубився, потім розсердився, закричав:
— Сідайте на місця! — Але, побачивши, що його ніхто не слухає, зблід, знітився і злякано став стежити, хто і як виходить.

Коли в коридорі зібралася більш як половина класу, учні підійшли до дверей і закричали тим, що лишилися:
— А ви ж чого? Ну!

Хрум схопив класний журнал і вибіг з класу. Його зустріли раптовим мовчанням, і в цьому стриманому й дис- циплінованому мовчанні Хрум відчув не каяття, а злість і силу.

— Я вас! — закричав він у безсилій люті і зсутулив- шись побіг в учительську.

У класі тепер не було нікого.

А втім, один, так... там, у кутку, біля вікна, спокійно хтось сидів.

— Дивіться! — схвильовано вигукнув Лук'янов.— А Ковальов не вийшов!

Учні блукали по всьому будинку, стримано розмовляю- чи і неголосно пустуючи: в інших класах ще тривали уроки. Більшість побігла на вулицю. Дівчата по троє, по четверо, обнявшись за талії, поважно гуляли по коридору.

Біля Лук'янова стовпилась невеличка купка: Альоша, Юлька, Голиш. Ковбиша не було ні тут, ні взагалі в школі.

— А його треба провчити, Ковальова! — сказав Лу- к'янов.

— Бити? — сердито нахмурився Альоша.

— Авжеж! — потвердив Голиш.

Але Юлька запротестувала. Вона, хвилюючись, казала, що треба з'ясувати, чому Ковальов не вийшов з усіма, і переконати його, а головне, треба піти до завідуючого і розповісти про Хрума.

— Неодмінно треба до завідуючого піти, — наполягала вона і тоскно дивилася навкруги: побачила в вестибюлі холодні, облуплені колони, сторожа Василя, що дрімав на стільці під сходами, брудні патьоки на підлозі й зітхнула. — Ех, школа у нас погана!

Альоша ледве чув ці розмови — думав про Ковальова. Його він помітив давно: читав якимось про стародавніх греків книжку з малюнками, потім підвів голову й побачив Ковальова, що застиг коло вікна. Профіль його, освітлений повним світлом, був ніби намальований на шибці. Альоша встав і підійшов до Ковальова.

— У тебе ось яке обличчя, Ковальов! — І показав йому малюнок у книжці — голову грецького атлета.

Ковальов поблажливо усміхнувся й відповів:

— Ди-вак!

— Знаєте що, хлопці, — сказав раптом Альоша. — Я з ним поговорю. — І, не чекаючи відповіді, пішов у клас.

Ковальов спокійно сидів на своєму місці, сам у порожньому класі. Почувши кроки, голови не підвів. Навіть тоді, коли Альоша зовсім близько підійшов до нього, не ворухнувся.

— Ти що-о? — хрипко промовив Альоша й облизав сухі губи. Тиша впливала на нього гнітюче, він ще тихше повторив: — Ти що-о?

Ковальов знизав плечима: нічого, мовляв.

— Проти всіх?

— А мені вставати було ліньки, — засміявся Ковальов. — Та я й не баран: мені за чередою йти не обов'язково. Я ось книжку дочитую.

— Справді?

— А хіба що?

Альоша підійшов ближче.

— Справді? — повторив насмішкувато. — А може, перед учителем себе показав, га?

Ковальов знову знизав плечима, але нічого не відповів. Було в цьому рухові широких, похилих плечей якийсь байдуже презирство до того, що казав Альоша, і до того, що подумують інші. І дивно: це Альоші сподобалося.

«Ну хло-о-пещь!» — здивовано подумав він, а вголос додав без злості:

— Бити тебе всім класом будемо, так вирішили.

Ковальов вперше підвів голову. В очах у нього світилась цікавість, не більше.

— А тебе парламентарем прислали? — примружив очі.— «Іду на ви», еге ж? — І раптом схопився, грюкнув кришкою парти.— Побачимо!

Він зашарівся. Альоша вперше помітив: у правильному обличчі Ковальова є один дефект — нижня щелепа хижко випинається вперед.

— Ти ось що,— сказав Альоша,— ти в усіх попроси пробачення.

— Чому?

— Ідеш проти всіх, ось чому.

— А коли я зробив правильно?

Альоша трохи подумав і переконано відповів:

— Не може бути так, щоб ти один зробив правильно, а всі інші — ні.

Ковальов узяв Альошу за борт куртки й тихо мовив:

— Ти мені цього ніколи не говори, зрозумів? — І тріпнув волоссям.— Якщо один проти всіх, то завжди робить правильно.

Альоша аж остовпів і тільки дивився на Ковальова.

— Ну-ну! — покрутив він головою, але нічого не спромігся сказати і вийшов.

— Ну як? — запитали його в коридорі.

— Не попросить пробачення.— І, не захотівши більше нічого казати, пішов.

Після перерви, коли учні зібралися в класі, Ковальов устав і голосно мовив:

— Друзі!

Усі здивовано обернулись до нього і притихли.

— Друзі! Я прошу пробачення у всіх вас за те, що не демонстрував разом з вами проти вчителя. Я вважаю, що це непотрібно, і залишаюсь при цій думці, хоч і не навізую її вам. Все ж я прошу у вас пробачення.

І сів.

По класу прокотився гомін — гомін схвалення. Хлопці тиснули Ковальову руку. Першим серед них був Альоша.

— Ну, ти молодець! — казав він захоплено.— Комсомолець?

Ковальов здивовано глянув на нього.

— Я? — І засміявся.— Ні! Зовсім ні.

— Ну і я ні. Будемо, значить...

Сідаючи на своє місце поруч з похмурим Лук'яновим, Альоша знову сказав про Ковальова:

— Ну, молодець хлопець!

— Що ж у ньому хорошого? — насмішувато заперечив Лук'янов.

— Як? А пробачення?

— Краще було б, якби він з нами вийшов, а то і перед нами чистий, і перед Хрумом добрий. Хитрий!

Проте Альоша не погодився. Незабаром між ним і Ковальовим виникла справжня дружба. Почалася вона з того, що Ковальов сказав Альоші:

— Вони всі... — і показав на учнів, що бігали по коридору, — барани. Це Хрум правильно визначив. А ти — ні. Будемо товаришувати!

Альоші хотілося більше знати про свого нового друга. Він придивлявся до нього й іноді несподівано питав Микиту Ковальова:

— Хто ти такий?

Той сміявся.

— Ні, хто ти такий? Ти з яких будеш?

— З козаків я, — відповідав Ковальов. — Війська Донського козачий син, — і дивився примружившись поверх Альошиної голови.

— Он як! — дивувався той, але сумнів точив його, й іншим разом він повертався до тієї самої теми:

— Хліборобили?

— Ні! — Ковальов пильно подивився на нього. — Та чого ти хочеш? Мій батько був офіцер, козачий офіцер, врозумів? — І додав, високо задерши голову: — Я не приховую.

По губах його поповзла недобра, презирлива посмішка. Альоша помітив її і образився.

— Навіщо ж приховувати? Приховувати нема чого. Та й не приховаєш, однак.

Стороною Альоша дізнався докладніше про Ковальова. Батько його зник безвісти, казали, що він десь за кордоном. Жив Микита з матір'ю. З чого жили — невідомо. Мати чи то чимось торгувала, чи кімнату комусь наймала.

Альоша став підозріливіший до свого друга.

— Ти й скаутом був? — запитав він якимсь.

— Був. А хіба що? — Ковальов спокійно, трохи здивовано глянув на нього.

— Нічого. Били ми вас. Це нічого.

Ця новина збентежила Альошу, йому дуже хотілося,

щоб у Микити все було добре й гаразд. Хлопець він хороший. Спокійний, ясний погляд Ковальова обеззброював Альошу.

«Ні, це не ворог»,— вирішував він і перелічував достойності друга: його завжди ласкаве ставлення до себе, готовність допомогти, розум.

І те, що цей розумний, серйозний шістнадцятилітній хлопець з плечима атлета й очима філософа з усієї галасливої юрби учнів вирізнив саме його, малюка в подертому, старенькому ковшу, одного його обрав своїм товаришем, сповнювало Альошу захопленням.

«Ну, хай він і з офіцерів. Чим він за батька винен? — І самовпевнено вирішував: — Перемелемо його, мука буде».

І він став говорити Микиті про революцію, про комунізм, про Хвороста, про Павликового батька. Микита, як завжди, спокійно слухав його, не перебиваючи, наче погоджувався з усім, але Альоша помічав іноді: очима порожніми, безбарвними, холодними дивився він кудись у далечінь.

Не подобався цей погляд Альоші, Микита завжди дивився так, коли говорив що-небудь негарне.

— І Чека при комунізмі буде? — питав він Альошу. І коли той палко пояснював: «Ні, не буде!» — сумнівався.— Як же комунізм без Чека?

І не міг збагнути Альоша: не все розуміє його приятель чи глузує?

Дивували його й ті важкі думки, що завжди обертались коло одного жорна, які він висловлював на ходу, без ніякого зв'язку з тим, що тільки-но говорилося. Одного разу він сказав:

— Якби половину людей перерізати, решті легко б жилося.

Альоша злякано глянув на нього:

«Жартує? Жартує!» — подумав він і засміявся.

— А ти сам міг би вбити? — сміючись, запитав він.

Микита мовчки кивнув головою.

— Міг би? — сміявся Альоша.— Ножиком беззбройних чик-чик?

— Навіщо ножиком? Газом можна.

Знову побачив Альоша порожні, широко розплющені, кольору криничної води очі.

Іншим разом, коли йшли з літературного суду, влаштованого в школі над «Савою» Леоніда Андреева, Микита, що мовчав на суді, сказав приятелю:

— Андреев Леонід, бач? Добре він про голу людину на голій землі написав.

— Що ж доброго?

— А все ж смішно. Взяти і щоб каменя на камені. Каменя на камені!

Третім до їхньої компанії пристав Воробейчик. Його залучив Микита.

— Мій ад'ютант Воробейчик,— сміючись, рекомендував його Альоші Ковальов.

Воробейчик учився в паралельному класі. Альоша якось мимохідь бачив його, і він не сподобався. Не сподобався якийсь шалений, пом'ятий вигляд Воробейчика, ніби йому всі гудзики обірвали, а він вирвався й рятується, втікаючи. Не сподобався півнячий чубчик, що височів над ріденьким, рудуватим, непричесаним волоссям; не сподобалась і та безглузда метушня, паніка, яку розводив навколо себе в'юнкий Воробейчик, що безупинно вимахував руками й шепеляво базікав:

«Шкарбачить, шкарбачить, а чого?» — скривився тоді Альоша, але тепер, коли Микита рекомендував йому Воробейчика, подумав: — «А може, є якийсь толк у цій метушні?»

Проте Воробейчик йому таки не сподобався, і він одверто сказав про це Микиті. Той вислухав, цілком погодився: «Правильно, правильно», і несподівано зробив висновок:

— А дружити з ним будемо! Смалець у голові в нього є.

Альоша стенов плечима й більше не сперечався.

Незабаром Альоша побачив, що коли в голові у Воробейчика й було що-небудь, то це всілякий книжковий мотлох. Пам'ять у нього чудова, але пам'ятав він, як помітив Альоша, всілякі непотрібні речі: історичні анекдоти, байки про всіх Людовиків, відомі вислови великих людей — «крилаті слівця».

Воробейчик міг пояснити, відкіля виникло слово «шаромижник», а з історії плентався в хвості всієї групи, не вмів ніяк зв'язати кінці з кінцями.

Мова, якою він розмовляв, була така сама, як і весь він: химерна, надумана, пташина. Ніколи він не казав: «Ходімо гуляти, хлопці», а тільки: «Будемо робити наш променад, монсен'йори». Вживав раз у раз слівця «mon dieu», «god-dam», «сараambo» — це дуже подобалося дівчатам. Цілий

місяць лаявся незрозумілим словом «а ргорос». Вимовляв він його люто, натискаючи на букву «г», і дівчата затуляли вуха й верещали. А потім якось виявилось, що це страшне слово означає «до речі».

— А ргорос,— одного разу сказала учителька французької мови, і слава Воробейчикова потьмарилась.

— Шістнадцять років,— сказав якось Воробейчик з гіркою урочистістю,— шістнадцять років, а нічого не зроблено для безсмертя!

Ковальов зайшовся сміхом, а Альоша вирячив очі.

Днів через два, коли вони пізно ввечері йшли додому, Воробейчик сказав уже інакше,:

— От і ще день минув, а нічого не зроблено для безсмертя.

В тоні, яким було сказано ці слова, Альоша не почув і натяку на іронію, а якусь приховану гіркість і, може, навіть злість. І Альоша незабаром зрозумів: в недалекому, ворохобному, пустому Воробейчику жило неугасиме честолюбство.

Для Альоші це була така новина, так не схоже це було на всіх хлопців, з якими він знався раніш, що він став уважніше придивлятися до Воробейчика — і вже без сміху, без презирства.

У цей час настали шкільні вибори.

Якось заступник завідуючого школою Платон Герасимович Руських зайшов перед уроком в клас.

— Повітовий відділ народної освіти,— почав він, ретельно й сухо вимовляючи слова: здавалось, що він читає титул колишнього міністерства,— повітовий відділ народної освіти надіслав нам циркуляр, з якого виходить, що в школах відтепер запроваджується самоврядування учнів.— І зупинився, радіючи з ефекту.— Самоврядування! — підкреслив.

Він ще кілька хвилин говорив на цю тему, а потім запропонував обрати старосту групи.

Альоша жартома написав Ковальову, з яким сидів тепер на одній парті.

«Хочеш у старости? Чин-бо який!»

На його здивовання Ковальов коротко відповів:

«Так».

— Отже, пропонуйте кандидатів,— сказав Руських, поволі витяг велику носову хусточку і провів нею по губах та вусах. Вуса у нього були довгі, з підвусниками, здіймались догори й димились двома легкими цівками.

Учні заворушилися. Хтось запропонував Лук'янова, хтось гукнув Альошу, Альоша назвав Ковальова. Дівчачий голосок обережно запитав:

— А чому не дівчину?

Чийсь хрипкий хлоп'ячий відповів, що «дівчатам у ляльки гратись, а не старостувати».

— Ну, будемо голосувати,— сказав тоді Руських.

На дощці він виразно написав імена всіх кандидатів, кожного за номером.

Альоша попросив слова.

— Я не можу,— сказав він.— Я працюю вдень і встигаю сюди якраз на уроки. Не справлюся...

Перебиваючи його, всі закричали:

— Лук'янова! Лук'янова!

Лук'янов, з яким Альоша раніш хотів зав'язати дружбу, був високий, кремезний хлопець. Батько його працював на електростанції монтером.

Альоша нахилився до парти. Ковальов написав йому: «Лук'янов не годиться, відводь», і зім'яв папірця.

— А я думаю, що Лук'янов не підійде,— мовив Альоша.— Немає в Лук'янова такого авторитету, та не дуже він і грамотний. А вчиться як? Найостанніший учень. Я пропоную Ковальова Микиту.

Руських якось дивно глянув на Альошу. Альоші здалося, що в очах у нього світилося здивування і схвалення.

— Так, так! — сказав Руських.— Ковальов — це діло. Я його знаю.

— Та він же з офіцерів, товариші! — крикнув Голиш, але Руських суворо перебив:

— У нас у школі нема різниці між дітьми! — Він торкнувся вусів.— Рівноправність перед наукою — ось статут школи.

Обрано було Ковальова.

Після виборів Голиш з групою учнів підійшов до Альоші й голосно сказав:

— У його благородія в денщиках перебуваєте? Еге ж?

Альоша обернувся й мовчки пройшов мимо під удлиний регіт.

Воробейчик палко бажав, щоб його обрали старостою. В його безладній уяві, як завжди, вже вимальовувались картини: він — староста, суворий, невблаганний, пильнує порядку. Ось він помічає, що Іванова кинула на підлогу папірця,— трах! — він уже біля Іванової, нещадний і невблаганний. «Приберіть»,— каже, і Іванова, червоніючи,

нахляється, а над нею стоїть Воробейчик, староста групи. Він росте, росте,— трах! — він уже голова шкільного старостату, делегат на міську конференцію учнів. Трах! — на з'їзді він виголошує промову, говорить довго й розумно: Вольтер Ніцше, Генріх IV, Мірабо. Трах! — його обирають головою губернського бюро, делегатом на всеросійський з'їзд. Трах!

Але його не обрали старостою групи. Ніхто навіть не висунув його кандидатури, ніби немає зовсім на світі Воробейчика, — порожнє місце.

Засмучений, зустрівся він з Ковальовим і Альошею. Він уже чув, що обрали Микиту.

— А мене ні! — криво усміхнувся він і схилив голову.

Вони пішли всі разом додому. Зайшли по дорозі до Воробейчика, Альоша вперше був у нього і здивовано помітив, що тут сила-силенна книжок: вони валялись на столах, на ліжку. Взяв одну: Дюма, «Анж Піту», взяв другу: Конан-Дойль, «Рицар п'яти червоних троянд».

— Ех ти, лицарю! — сказав він Воробейчикові сміючись, і ляснув його книжкою по спині.

— Така сволота! — прошепотів Воробейчик, і в нього навіть слези набігли на очі. Він узяв книжку з рук Альоші і обережно розгорнув її.— Хіба тепер є такі люди, як цей рицар п'яти червоних троянд? Колись бувало просто: я сміливий, молодий, запальний, хоробрий, а головне — честолобний,— і все мені відкрито: спочатку зброносець, потім сподобався принцесі — трах! — хоробрість у бою, і ти рицар, герой, про тебе співають.— Він жбурнув книжку, схопив другу.

Парубок з-під Ангулема, Ежен де Растіньяк, приїжджає до Парижа. Ох-ох,— він бідний, він вродливий, він зачаровує баронесу — трах! — і він уже сила, він уже влада він уже золото.— Рувім жбурляє і цю книжку, бере третю, швидко зиркає на обкладинку і, не помічаючи насмішкуватих поглядів друзів, каже далі з тим самим злісним азартом: — У мої роки Віктор Гюго — вже французький поет, Пушкін — уже геній, Едісон — уже винахідник, Карл Лінней — уже природознавець, Людовік — уже давно король. А я що? Мене навіть старостою не обрали.

Ковальов, розлігшись у креслі, наче радів, що його приятель так лютує.

— А! Ти вірші пишеш? — перебив він Воробейчика. Той зупинився і злякано глянув на Ковальова.

— Ні! А чого ти так думаєш?

— То як же ти хочеш бути поетом у шістнадцять літ, Гюго чи Пушкіним? Може, ти займаєшся механікою?

— Ні.

— То чого ж ти заздриш Едісонові? Чи, може, твій батько король? Ні? То чого ж ти пнешся за маленьким Людовіком? — І, погойдуючи ногою, насмішкувато додав: — Тобі лишається тільки спалити який-небудь храм, щоб уславитись, як Герострат.

Альоша з цікавістю стежив за цим словесним поєдинком. Він не читав тих книжок, якими кидався Воробейчик, не розумів і змісту всієї розмови, — він просто сміявся з Воробейчика, з його рудого розтріпаного чубчика, з вибалушених, мов у рака, очей.

— Ага, так? — протягнув Воробейчик спроквола. — Спалити храм? А може, у вас є простіший спосіб?

Альоша побачив: очі у Ковальова зробились пустими, холодними.

«Ось Микита йому зараз втре носа!» — подумав він.

— Тво-ри-ти не вмєш! Ні поем, ні споруд, ні машин! — поволі промовив Ковальов. — Отже, руй-нуї!

Він пройшовся по кімнаті, нахилився до купи книжок, розкиданих по підлозі, й узяв котрусь.

— Ось легкий спосіб стати безсмертним, — засміявся і подав книжку Воробейчикові.

— «Урок царям», — прочитав той повільно. — Це про царевбивців, про терористів. Я читав. — Воробейчик сумно зітхнув. — Однак же царів тепер немає.

Ковальов теж зітхнув, але насмішкувато.

— Так, жаль, царів немає. Царів немає! — І кинув книжку в куток.

Від усїєї цієї розмови у Альоші в голові залишилась якась приємна мішанина.

«Розумні, — подумав він, ідучи додому. — І начитані».

— Людовік, ач як!

Сьогодні був важкий день: ще до служби Альоша вранці ходив на лісний склад. Запрігшись у санки, тяг додому дрова. Дров було багато, мотузки різали плечі. Ледве віддихався, напився чаю — і на службу. Клопітний видався день — відкіль у них стільки пакетів береться? Так до обїду й не присїв.

Обїд — це знищення взятого з дому сніданку. Бігати додому далеко. Він просто з установи йшов до школи. По-справжньому ж їв удома ввечері — разом обїдав і вечеряв. Завжди був голодний. Звук їсти похапцем, пе-

реважно всухом'ятку. І дома їв так само, мимохідь, хоч поспішати вже було нікуди, хіба в ліжку, бо вставати доводилося рано.

Згадавши Воробейчика й Ковальова, він трохи позаздрив: «А їм, отим Людовікам — Рувімові та Микиті — завтра вдосвіта не вставати».

Сніг рипів під його чобітьми. На синій вулиці бігали дітлахи, кидаючись снігом. І Альоші раптом стало сумно.

Не знав, чому й відкіль найшов на нього цей сум. І чого йому треба, і за чим він сумує — теж не знав.

Він подивився на дітлахів, що гралися в сніжки, потім нахилився, змерзлими руками взяв жменю снігу, розбігся, пронизливо закричав і жбурнув на дітей. Сніжка не доле-тіла і упала десь збоку.

Стало нудно.

Прискорив ходу, пішов додому.

— Батько нездужає! — тривожно зустріла його мати й заплакала.

Мовчки, як дорослий, прийшов Альоша до батька. Той лежав.

— Погано, братко, погано, — сказав він синові. — Ти їсти йди. Наморився ж, мабуть?.. Рано ти дорослим став.

«А може, школу кинути? — думав Альоша, сідаючи до столу. — По селах в мої роки вже перестають учитися. Та й у місті. Коли б це до революції, вже давно був би в депо».

Він ліг спати в тому самому збудженому настрої.

«Тепер та не вчитись? Та тепер же саме наш час! — подумав він і поклав собі: — Школи не покину!»

Відчував, що стомився: від голодування стомився, від бігання стомився, від навчання стомився.

«Рано ти став дорослим».

Справді, ранувато!

Останнім часом Альоші почало здаватися, що Ковальов якийсь придивляється до нього. Досі Микита ставився до Альоші з лінивою цікавістю — і не більше, а зараз приглядається, пробує на зуб, закидає вудочки.

— Ти чого? — не розуміючи, запитав одного разу Олексій, помітивши на собі пильний погляд Ковальова.

— А... нічого... — І Альоша вперше побачив, як Ковальов зніяковів.

Бажаючи викликати друга на одверту розмову, Альоша почав інтимно:

— Ти ким будеш, коли школу закінчиш?

— А... не знаю...

— І я не знаю. Але не вічно ж мені кур'єром бути!
Ким-небудь та буду.

— Тобі що? Тобі скрізь шлях вільний.

— Тепер усім шлях вільний.

— Не всім.

Альоша швидко глянув на Микиту:

— Як так?

Микита зупинився серед вулиці.

— Ти скажи,— раптом взяв він Альошу за борт куртки.— Ти скажи: я винен, що мій батько козацький офіцер?

— До чого це ти?

— Ні ти мені скажи: винен я? Чому мені скрізь шлях закрито?

— Ти ж навчаєшся.

— Навчаюсь — усміхнувся Ковальов.— А далі? В університет мене пустять? В університет?

Альоша звільнив куртку й тихо відповів:

— Не пустять.

— От бачиш! — І Микита зареготав.

— А ти працювати йди,— обережно запропонував
Альоша.

— Працювати? Куди? В кур'єри?

— А чого ж?

— Не хочу в кур'єри! Не хочу в підмітальники! Хіба для цього жити?

Вони підійшли до дому, де жив Микита.

— Ну, прощай,— подав Ковальов руку Альоші, і той помітив: рука була гаряча, спітніла.— Мене в кадетський корпус перед революцією прийняли. Бачив кадетів?

— Бачив,— невдоволено пробурмотів Альоша.

— Погони червоні, краса-а! Через кілька років я що? Я вже офіцером був би! Мені шістнадцять років. До двадцяти, дивись, уже й поручик. Знаєш, скільки у поручика зірочок на плечах? Три. Золоті.

Альоша здивовано спостерігав несподіване хвилювання завжди спокійного Ковальова.

— Жалкуєш? — запитав він, не розуміючи його.

Микита тоскно подивися на нього і сказав тихо, наче видихнув:

— Жалкую!

Альоша раптом, несподівано для самого себе, верескнув:

— Ех ти! — І з розмаху вдарив Ковальова по щоці.

Ляпас пролунав гучно й весело, наче вони гралися.

Альоша опустил руку, ніяково потупцював на місці, глянув на приголомшеного Ковальова і, рвучко обернувшись, швидко пішов геть.

«Товариші! — думав він, а вулиця стелилася перед ним, синіючи сутінками.— Дружили! — думав він, а сутінки наповзали на будинки і звисали на воротах.— Як же так?»

Він уявляв: революції немає, він з ремісничого училища вийшов би — ну, в слюсарі, чи що. І ось страйк, бунт в депо,— ну, і Альоша теж там. І ось козаки й козачий офіцер Микита Ковальов.

«І стріляв би? В мене стріляв би?»

Три золоті зірочки на погонах.

«Ще б пак! Стріляв би! От тобі й друг. А я його ще в старости рекомендував,— згадав Альоша,— а Лук'янова провалив. Лук'янов — син монтера».

Раніш все було зрозуміло Альоші: буржуї — вони кровопивці, їх шльопати треба, а робітники — наші: вони комуна будують. Треба самому робітником ставати.

Він не став робітником: заводи ледве-ледве дихали. Ну, гаразд, став кур'ером. Ну, гаразд, сидить в одному класі з сином Мерліса, сидить з Толею Пишним. Їх бити треба. Ну, гаразд: не б'є, вчиться разом. Але що ж воно таке трапилося незрозуміле і немислиме, що став він другом поручиків?

«Тьху, безглуздя яке!»

А голова його вже ломилась надвоє, так раптом стало гірко та млосно, що Олексій навіть схлипнув трохи, якимось по-щениачи. Так він і прийшов до Семчика.

У Семчиковій квартирі стояв дим коромислом: батько знову сперечався з старшим сином про неп.

Семчик вийшов до Альоші, і вони мовчки пішли по туманних вулицях міста.

— От сперечаються,— сказав Семчик похмуро.— А я сиджу...— Він зупинився й знехота додав:— А я сиджу дурень дурнем,— і скоса глянув на Альошу: чи не сміється той, бува?

Та Альоша йшов похнюпившись. Засвітилися косі ліхтарі, сніг зробився зеленкуватим.

— Я вже тепер не розумію ні батька, ні брата,— вів далі Семчик невдоволено.— Ти чув таке слово: кон-це-сія? Як ти гадаєш?

— Всяко буває...— відказав Альоша й раптом розповів про Ковальова.

— Це контра,— впевнено заявив Семчик, вислухавши

оповідь, і з жалем подивився на Альошу.— А ти теж хороший... Макуха!

Далі вони йшли мовчки, і обом життя здавалося складною і трудною справою, в якій спробуй зв'язати кінці з кінцями! А вони є, кінці, і ті, хто повертає життя, знають, яким вузлом вони зав'язуються. А Альоша не знає.

І йому не те що гірко від цього, а якось тяжко і слизько.

— Бити морду Ковальову, чи як? — раптом запитав він глухо, просто для того, щоб знайти хоч якийсь вихід.

— Можна,— кивнув головою Семчик, але потім задумався й додав:— Тільки цим нічого не вдієш.

Семчик усе згадував щось із батькової суперечки з братом і нарешті згадав:

— Тут, Альошо, голубе, хто кого! Хто кого!

Як тоді, коли стояв Семчик в чопівському караулі, кожен прохожий здавався йому бандитом, так і тепер хлопцям скрізь ввижався ворог — ворожі дула, ворожі ножі. В темних провулках, у німих тупиках, на перехрестях, де злякано гойдаються косі ліхтарі, у вітринах, у підвороттях, за дубовими віконницями, за рогом, за ринвою — скрізь був він, принишклий, хитрий, лютий ворог. Яка в нього мета? Що він готує? На кого підіймає свій зрадницький ніж?

Звісно, на них! На них двох, на товариша Семена, комсомольця в солдатських обмотках, працівника повітового масштабу, й на Альошу Гайдаша, стійкого хлопця з Заводської вулиці.

На них! На них двох.

І Семчик міцніше підтягає паска й обнімає Альошу за плечі.

ТРЕТІЙ РОЗДІЛ

Були хлопці,
А тепер майстри!

Н. Дементьев

1

Буханка житнього хліба, шматок сала з рожевими прожилками, латана зміна білизни, синя сатинова, міцна ще сорочка, рушник з жовтими півниками — ось, мабуть, і все, що було в полотняній торбі за плечима у Павлика. Життя відкривалося перед ним.

Він нерішуче ступав на засмічений перон Білокриничної. Була дуже легка торба за плечима, можна було йти та й

іти пішки по шпалах, шукати щастя. Під яким кушем заковалася Павликова доля? Го-го! Де ти?

На пом'ятому папірці — адреса. Папірця міцно затиснуто в руці. Може, оце вона — доля?

Павлик бадьоро пішов через великий дощаний віадук; розхитані дошки порипували під ногами, внизу здригався паровоз, пихкаючи паром, яка вогкими, рваними шматками сідала на плечі Павликові.

Було багато всього перед очима у хлопця, він розгубився від цієї рясноти: велике, у рваних хмарах небо, що плаває над головою, як корабель під напруженими вітрилами; тихий, погожий вересневий вітер у спину; річка, легка, нетривка, хистка і мла над нею — і ніби все летить мимо, пропливає, тане в тумані: і пагорки, і поля, і переліски, і дими, і пара над заводом, і польові шляхи в золотій соломі й жирному гною, й оця довга залізнична колія, що так звабливо виблискує. Куди? Стій!

Павлик засміявся й побіг униз рипучими сходами. Торба підстрибувала йому на спині.

— Ну, живи! — сказав Павликові дядько Абрам Павлович Гамаюн. Окуляри його сповзли на кінчик носа. Очима, маленькими й сердитими, з-під кошлатих, густих брів розглядав він племінника. — Ну, живи! Яюсь прохарчуємось! — Він широко розвів руками, і сім'я, що застигла на порозі позад нього, зразу заворушилася, заусміхалася, зайкала.

Павлик переступив через поріг і скинув торбу. Опасиста й тепла жінка, від якої пахло сирим тістом, тітка Варвара, заметушилась біля племінника.

— Ой ти, сирітко! Ой ти, нещасний!

Вона схлипувала, метушилась, витирала синім ситцевим фартухом очі, хапала Павликові речі: торбу, піджак, кашкет, кудись виносила їх. Вона була жінка добра й цікава.

Майстер, не звертаючи більше уваги на племінника, вийшов у другу кімнату. Купа дітей, усе малеча, стовпилася навколо Павлика, поглядаючи на нього спідлоба, недовірливо.

— А я два пуди одною рукою підіймаю, — про всяк випадок повідомив старший з них, Альошин ровесник, рудий черевань, і простягнув праву руку: — Оцію.

— Бреше! — прошепотів другий хлопчина, менший.

Ну нащо він бреше? — І, підійшовши до Павлика, застережливо прошепотів: — Ти йому не вір. Він завжди бреше.

У цей час мати покликала вечеряти, і всі кинулись до столу. Тут Павлик вперше побачив другого свого дядька — Трохима Павловича. Павлик аж крикнув від здивування — тақ схожий був цей дядько на його батька. Тільки дядько Трохим чорнявіший, патлатіший і темніший на обличчі. І потім — батько завжди веселіше дивився. Навіть коли розгойдувався на стовпі, на Мільйонній, теж дивився сміливо. А дядько оглядав усе навколо себе пустим, байдужим, сумним поглядом. Він їв мовчки, хліб тримав на лівій долоні, збирав крихти і ковтав їх.

На головному місці за столом сидів сам майстер — Абрам Павлович. Весь хліб лежав коло нього, він одрізував скибки й роздавав кожному. Павлик побоювся простягнути руку по хліб і сьорбав борщ так.

А дядько Абрам зовсім не був схожий на батька. Дядько Абрам був низенький, повний, широкоплечий. Волосся сиве, коротко острижене, а вуса руді, великі, звисали донизу. І дивився він ні весело ні похмуро, а так, поверх окулярів, наче, крім нього, нікого на світі не було.

І захотілось Павликові додому — до матері, до хлопців, до тих верб на Заводській вулиці, до обмилуваних і оплаканих місць дитинства.

Спочатку вечеряли у важкому мовчанні, всі похапцем їли, тільки ложки дзенькали. А далі гамірніше й гамірніше ставало за столом: це сам майстер, Абрам Павлович, випивши, розвеселився.

— Ти живи! — казав він Павликові. — Ми тебе не скривдимо. Ти мені хто? Ти мені — рідня! Я свою рідню пам'ятаю. Я родинний. Твій батько нас за рідню не мав. Він розумним хотів бути, твій батько, мій брат. Де він, розумний? Га?

Павлик похнюпився в тарілку і стримався, щоб не заплакати.

— Де він, розумний? Га? — горлав майстер. — «Ти, — каже, — дурень». Це на мене. «Ти, — каже, дурень. Ти — темний. Селюк ти». Це я, значить, я — селюк! Та-ак! Нехай селюк! Нехай дурень! А я — ось я який! Я і ситий, і п'яний на свої гроші, і всього в мене доволі. Ось у мене сім'я. Ось у мене хата. Сам будував. Стіл от — я його робив. Стілець — моя робота. Ліжка, комод, дзеркало... Ось тільки дзеркало не я робив. А то все моє, моїми руками.

Трохим Павлович раптом засміявся, чашка з самогоном застрибала в його руці.

— Ти чого? Чого? — гримнув на нього майстер. — Ти теж розумний! І ти все мені: «Селюк! Селюк!» Ти розу-умний! Всі ви розу-умні! Тільки я дурень. Всі ви в місто, всі ви — в люди, а хату, хазяйство, батька й матір — на мене. Ну ти скажи мені: ти розу-умний? Ти от в Англії був, в Японії, до турків ходив, що ти там виходив? Що?

Павлик згадав, як батько розказував про непосидючого дядька Трохима.

— Золоті в нього руки і неспокійна голова, — казав батько. — І ноги в нього гарячі: не може на місці всидіти. І ким тільки він не був: і столяром, і теслею, і ливарником, і кондуктором, і механіком, і на кораблі плавав. От у Японію йому захотілось: які вони, мовляв, японці? Поїхав. Без копійки. Ну, а руки в нього золоті, все вміє робити!

«Он він який, дядько Трохим, — думав Павлик і з цікавістю дивився на нього. — Он він який!»

Павлик тільки тепер помітив, що в дядька весь час тремтіли руки, чашка танцювала в них.

— Ну що? Що виходив? — кричав майстер. — Що ти вмієш? По якому ділу ти майстер? Яке в тебе звання? Одне тобі звання: гулящий чоловік! Неміцний ти, легкий, без ваги чоловік! Усе вмієш? Усе — це по-нашому значить нічого. А я? Я майстер! Я в своєму ділі майстер. У мене звання — майстер. Всі це знають — майстер Абрам Павлович. «Наше вам, Абраме Павловичу!»

А дядько Трохим сміявся та й сміявся своїм сумним, беззвучним сміхом.

— Чого? Чого ти? — визвірився на нього майстер. — У-у-у! Ви-и! — І раптом, повернувшись до Павлика, палко зашепотів: — Іх, іх не слухай. Трохима не слухай і батька забудь. Я з тебе зроблю майстра. Я рідню пам'ятаю. Ти будеш майстром — ось моє слово. Хай не будеш ти більшовиком, на стовпі не гоїдатимешся, не вийде з тебе мандрівника голодранця. Майстра я з тебе зроблю, такого майстра, щоб робота кипіла в руках.

Павликові постелили вкупі з дітьми на підлозі. Він лежав і вдивлявся в темряву чужої кімнати, прислухався до шелестів, що повзли з усіх кутків, і думав про те, як піде завтра на завод, візьме в руки інструмент, залізо завищить у нього під напилком, срібний пил посиплеться на долівку. Він стане майстром, у нього буде синя, обважніла від залізного пилу сорочка, він не підпереже її паском, і во-

на широко метлятиметься навколо стегон, як у дорослих робітників. У нього буде інструментальний ящик, куди він поруч з клоччям, ганчір'ям та інструментом покладе свій кошик з сніданком. Інструмент лежатиме в зразковому порядку: пильники, мітчики, молотки, ключі. І будуть стелитися над заводом гудки, що відмірюватимуть його робочий час. Усе здійсниться, все!

Так він заснув, і йому нічого не снилося.

Але ні завтра, ні післязавтра, ні в подальші дні на роботу він не став — Абрам Павлович не міг його влаштувати.

— Ти зачекай, зачекай,— бурмотів майстер, зустрічаючи запитливий погляд племінника.— Буде тобі робота. Ти зачекай!

Павлик сам пішов на завод, просто, щоб подивитись, який він. Ніхто не питав у нього перепустки, сторож у подертому брезентовому плащі глянув на нього байдуже. Павлик блукав біля холодних домен, дивився: труби газопроводу, наче перебиті руки, безсило метлялись навколо корпусу печі. Вітер гув у порожніх трубах. Перекинуті «кози» — візки каталів — валялись на боці, мов п'яні. Мовчазні, застигли коксові печі: жирне жабуриння розповзлося по мертвих плитах рампи; доріжки позаростали травною; поміж стінами буйно розрісся бур'ян.

Грітися Павлик зайшов у мартенівський цех: тут працювали дві печі, чотири стояли. Біля печей було брудно й гуркотливо. Робітники метушилися з лопатами, ломиками, гребками, всі кричали, лаялись: один спересердя кинув лопату на землю, вона задеренчала на плитах, здіймаючи бурий ідкий пил.

Хлопчик-«кришечник» підіймав на блоді заслінки. Гаряче дихання виривалося з печі. По обличчю хлопця спливав гарячий піг. Як Павлик заздрих цьому «кришечникові»!

Нарешті він попав у механічний цех. Тут було холодно й безлюдно. В розбиті шибки вривався гострий протяг, крутився по цеху і припадав до землі. Павлик натрапив на дядька.

— Дивися? — гукнув Абрам Павлович. Хлопець помітив, що тут майстер веселіший, ніж удома.

Павлик підійшов ближче і, доторкнувшись до верстата, несміливо спитав:

— Самоточка?

Майстер швидко глянув на нього й засміявся.

— Правильно! Самоточка!

— А це фрезер? А це довбальний?

Павлик радісно йшов цехом, впізнаючи верстати. Він усміхався до них, давніх знайомих, батькових друзів, глядив їхні блискучі шиї, стискав паси шківів. Нерухомі й запоршені паси покірно вгиналися під його рукою.

Майстер ішов позаду. Він теж усміхався, як і Павлик. Він теж ляпав рукою по станинах, заглядав у всі щілини, гострим нігтем дбайливо виколупував грязь і знову йшов далі, тихо і трохи з гордістю кажучи робітникам:

— Племінник!

Так дійшли вони до кінця цеху, до широких воріт, з-під яких виповзала вузька колія рейок. Тут Павлик опам'ятався.

— Величезний цех! — сказав він захоплено. Абрам Павлович схопив його за плечі й радісно відповів:

— Ого! Такий цех! — Не знімаючи з племінникового плеча руки, він другою показав в глиб цеху: — Такий цех! Ех, синку!

Він помилився, назвавши синком племінника — з синами старому не щастило. Вони не любили його ремесла, росли буйно й дико на вулиці.

— Ти зачекай! — лагідно мовив племінникові майстер. — Ти зачекай, синку, я тебе виведу в люди! Ти зачекай!

Одразу за задвірками заводу починалося старе кладовище.

Кладовище виникло разом з заводом, першими його мешканцями стали будівники. Вони вмирали часто й густо, їх ховали тут-таки коло будови, поблизу, щоб і мертвому видно було завод.

Кладовище росло навіть швидше, ніж завод. Невідомо, відкіль взялася між могилами цвинтарна трава — чебрець. Самі собою виросли тонкі деревця, що гнулися од вітру. З'явилась на кладовищі каплиця, і якось одразу, з першого дня, постаріла і настовбурчилась, як ворона. І вже блукав між могилами з вищербленою лопатою кладовищенський сторож Ничипір, гіркий п'яниця.

Незабаром тут все вкрилося дружною зеленню, і робітники приходили сюди випити в холодку пляшечку. Добре було тут полежати в тихому, сумному затінку. Так стало

кладовище місцем прогулянок, робітничим парком. Тут сновигали поміж могилами пари, читаючи написи; тут вештались гамірні компанії, вивертали хрести з могил і вимахували ними, глузуючи з смерті. Робітники приходили сюди в свята з сім'ями, з дітьми, розстилали на землі хустки, розкладали закуску. Діти грались між могилами в хованки.

У тисяча дев'ятсот вісімнадцятому році німці-окупанти дали по заводові кілька десятків гарматних пострілів і ввійшли у селище. Снаряди впали на кладовищі, виривши серед могил глибокі димучі ями. Так німці потривожили мертвих.

Сторож Ничипір виповз після обстрілу з свого лігва, подивився на розриті могили і сказав мудро:

— От і помирай після цього! І тут спокою нема!

Пішов і впився.

Німців вибили з селища червоні. Стріляли. Червоних вибили білі. Стріляли. Потім знову прийшли червоні. Стріляли. І зелені, і жовто-блакитні. Снаряди, однаково тужно посвистуючи, пролітали над заводом, збивши вершок труби, пробивши діру в стіні, повибивавши шибки, падали на могили. Позеленілі від часу осколки мирно валялися на кладовищі. Вони увійшли в пейзаж кладовища, як поросле мохом каміння. Діти, граючись, кидалися ними. Дорослі згадували про снаряди спокійно.

Увечері до кабінету директора прийшов начальник мартена. На ньому була шкіряна куртка, кольором схожа на іржавий пил мартенівських плит. Обличчя начальника було ще темніше.

— От, товаришу Загоруйко,— сказав, криво осміхаючись, начальник мартена. З куртки його обсипався пил.— От, товаришу Загоруйко. Ти лаяв мене за бруд на печач. Не лай більше: чисто коло печей. Хоч яйцем покоти — чисто!

Він важко сів на стілець.

У кабінеті директора був ще один чоловік: він стояв біля вікна, але уважно прислухався до слів начальника мартена. Це був Микита Стародубцев, секретар заводського партійного осередку, у минулому котельник і партизанський комісар. Він підійшов до Загоруйка і сів поруч біля столу.

— Транспорт налагодиться — підвезуть сировину,— сказав тихо.— А поки що треба протриматися... Але як? — спитав роздумливо, не звертаючись ні до кого, наче питав сам себе. Йому ніхто не відповів.

Мовчки сиділи вони втрюх, невесело думаючи про одне й те саме. Загоруйко тоскно дивився у вікно: перебиті руки домни, голубуваті цівки пари над кочегаркою, осінній холодний вітер, що бавився жухлим листям.

Ще була за вікном цегляна труба. Вона скосбочилася, зігнулася, скорчилася, як стара жінка, що вхопилася за хворий бік. І Загоруйко, дивлячись на величезну вибоїну в цегляному муруванні труби, згадав один ранок дев'ятнадцятого року, цеглу, що з грюкотом падала на землю, і бурій стовп пилу над заводом, як темна хмара, такий пил, як от на куртці в начальника мартена.

— Трубу й то нема як відремонтувати...— пробурчав Загоруйко.— Небагаті ми хазяї, ой, небагаті!

Микита Стародубцев обернувся всім корпусом до нього. У нього була звичка котельника слухати, притуливши долоню до вуха.

— Зате хазяї! — сказав він, усміхнувшись.— Байдуже! Ще розбагатіємо! — І теж подивився у вікно на трубу. Очі в нього заблищали.— А пам'ятаєш, як воно діло було? Генерал Май-Маєвський думав нас своєю артилерією злякати...

— Ага,— мимовільно усміхнувся й Загоруйко; воєнні спогади були дорогі й йому.— А ми на генерала зі своєю партизанською «артилерією»...

— Ще тоді Бугаєнко — пам'ятаєш? — зі своєю ротою відзначився! «Давай духу, хлопці,— кричить,— білим гадам! У священному писанні теж написано, щоб білих гадів бити!»

— А то в його роті старички були, старообрядники.

— Який це Бугаєнко? Митрофан? — спитав начальник мартена.

— Він.

— А! Знаю! Він потім на врангелівському загинув. Хороший був сталевар...

— А ти брата його пам'ятаєш?

— Герасима? З ливарного?

— Геройський був чолов'яга. Я з ним і в тюрмі сидів,— сказав Загоруйко.

— Та-ак...— зітхнув Микита Стародубцев.— Кров'ю ми собі цей завод здобули, ой, великою кров'ю! В кожній сім'ї — втрата, в кожному цеху — діра...

— Що й казати! — промовив начальник мартена.— Навіть мертвих потривожили. Он на кладовищі скільки металу марно валяється.

До стор. 100

— Марно? — підхопив Стародубцев.— Обличчя його раптом засвітилося вдоволеною, веселою усмішкою.— А що коли цей метал та назад у піч?

Так дорослі згадали про снаряди.

І ввечері другого дня дядько Абрам Павлович Гамаюн сказав племінникові:

— Ну, синку, завтра на роботу, помолившись, як кажуть, богу.

Павлик затремтів од радості. Він погано спав тієї ночі. Верстати то обступали його галасливою юрбою, то розгортались у безконечні ряди велетенського цеху.

Вранці Абрам Павлович привів Павлика до вусатого десятника в брезентовій куртці і сказав:

— От... племінник мій... оце...

Десятник кивнув головою, а майстер ніяково обернувся до хлопця.

— Не зразу, синку,— сказав він, не дивлячись в обличчя Павликові.— Не зразу Москва будувалась. І ми теж не з того починали, а все ж майстрами стали. Ти зачекай, зачекай. Ось він тобі, десятник, усе розкаже...— І швидко пішов у цех.

Павлик, не все розуміючи, розгублений, стояв коло десятника. Тільки тепер він помітив, що, крім нього, тут ще багато і дорослих, і дітей. Вони теж товпились коло десятника.

— Ну ходімо! — скомандував десятник, і вся ця різноманітна, галаслива юрба рушила за ним. А ззаду, гуркочучи, потяглися порожні вози.

Робота у Павлика була нехитра — серед могил і чебрецю відшукувати осколки снарядів і стягати їх до великих куп. Цілі снаряди не дозволялося брати. Про них повідмляли двох військових.

Павлик не знав, навіщо заводіві цей воєнний брухт: може, на виставку, в музей? Але він усе звик робити старанно й запопадливо. І не розгинаючись, ходив поміж могилами, виколюпував з слизького моху чавунні осколки і складав у кошик.

Через кілька днів за вечерею майстер радісно сказав племінникові:

— Тебе десятник хвалив. Каже: роботящий ти. Старайся. Молодчина! Це мені подобається!

Павлик почервонів від похвальби, а дядько Трохим засміявся.

— Ну чого ти? — захвилювався майстер.— Чого ти нам

спокоем не даєш своїм сміхом? Що в ньому, в твоєму сміхові?

А дядько Трохим тільки знизував плечима і знову сміявся.

— Пропащій чоловік! — махнув рукою Абрам Павлович. — Тю, дурний! По світу шлявся, а розуму не набрався. Тільки п'яницею став.

— Для пияцтва, — сміявся дядько Трохим, — для пияцтва теж розум і практика потрібні. Я ось англійську віску пив, японську рисову пив, німецьке пиво пив, татарську бузу пив, кавказьку араку пив, і от, правду кажу, сам пере-свідчився: кращої за російську казенну — горілки нема.

— І для цього варто було по світі шлятися? — шалено закричав майстер, а Трохим спокійно відповів:

— Варто було!

Два тижні повзали з кладовища, з околиць, з різних місць селища вантажені снарядами вози. По селищу вже ходили чутки: «Не інакше — війна!» «Ой, не інакше — війна!»

А через два тижні на всьому селищі не залишилось жодного осколка.

— Все! — І робітники перекинули порожні носилки. Павлик тужно подивився на останні підводи.

«Ну, а далі що?» — подумав він тривожно.

Невесела це була праця — збирати серед могил осколки. Та все ж то була праця. Ну, а далі що?

Мишко Рубцов, Павликів ровесник, наздоганяв підводу.

— Стій! Стій! — кричав він, вимахуючи чимось великим, залізним. Підвода спинилась. — Візьми й оце. Воно теж здасться, — і Мишко Рубцов кинув на підводу кілька прутів із залізної огорожі.

— Ти що? — розсердився старий десятник. — Ти що? Могили обкрадати?

— Та покійники не сердитимуться, — засміявся Рубцов. — Вони народ зговірливий. А заліза тут он скільки!

— Ну, а далі що? — запитав начальник мартена у директора. — Місяців на півтора вистачить, якщо тільки дві печі працюватимуть. А далі що?

Загоруйко підійшов до вікна і глянув знову на холодну домну.

— А смерть прийде — помирать будем, — пробурмотів він крізь зціплені зуби.

Старанність завжди нагороджується.

Ось десятник сказав Павликові на кладовищі:

— Ти роботящий хлопець, Павле, ти залишайся! Діло знайдеться.

Діло знайшлося: з тачкою бігав по заводському дворі Павлик, збирав брухт. Все йшло в ненаситний мартен. Голе, без залізних оград і склепів, стояло кладовище.

Іноді Павлик тоскно думав: «І отак усе життя? Тачку ганяти?»

Він безнадійно поглядав на побиті вікна механічного цеху. Його мрія була невисокого зросту. Невже йому ніколи не дістатися до неї? Тільки ж і того: одержати верстат або слюсарський інструмент.

Друзів собі Павлик не знайшов. Двоюрідні брати цілий день гасали по вулицях. Павлик був майстровий чоловік: йому ніколи. Повертаючись з роботи, він іноді зупинявся коло хати і, блідо усміхаючись, дивився, як рудий Василь, задерши, наче жеребчик, голову, ганявся за сусідською дівчинкою.

Павликові теж інколи хотілося побігати, але не так шалено й галасливо, як бігали брати. Він біг тоді сам у степ, на голі пагорки; взявшись у боки й задерши голову, голосно кричав, граючись луною: гучно вона розходилася навкруги, степ відповідав Павликові, хлопець був його повновладним господарем, у нього паморочилась голова. Тоді здавалось йому, що все здійсниться: він стане майстром, поставить собі хатину з зеленими віконницями, стара мати прийде до нього, та й житимуть вони вдвох,— більше Павликові нікого не треба було.

А другого дня він ішов з тачкою заводським двором, збирав брухт.

«Чи довго так буде? — ляквся.— Час же минає!»

Велика нетерплячка пойняла його: ще й двох місяців не живе тут, а вже короткі для нього стали штанці. Він пнеться й пнеться вгору, худий, незграбний, соромливий. Час минає, а він прикутий до тачки.

— Зачекай! — втішав його Абрам Павлович.— Ось домну незабаром пустять.

Одного разу майстер навіть узяв племінника на збори, де обговорювалось питання про домну. Хіба Павлик не заводський чоловік? Хіба не стосуються його балачки про пуск домни?

Так, поки що це були тільки балачки. В ті дні вміли поговорити. З будь-якого приводу збирались юрбами. За-

тихали верстати, хололи в прокатному болванки, ковалі зупиняли паровий молот. Хтось, скинувши рукавиці, витирав рукою піт з лоба й розказував:

— Чули? Завод віддають колишньому хазяїнові, зовсім віддають.

От і є про що поговорити.

Або другий — кидав рукавиці на іржаві плити і кричав:

— Я краще в крамарі, в спекулянти піду, з торбами попід хати, ніж отак на заводі мучитись!

І знову крик, юрба, холонучі болванки гойдаються на крані.

Про пуск домни говорили багато. Так, треба пускати, немає металу, незабаром стануть мартени, стане ливарний, що тоді робити кузні і прокатці? Снарядів не настачиш, та хіба ж і можна порівняти: гарячий, рідкий передільний чавун чи запліснявілі осколки? Але домну не так легко було пустити. Де матеріали? Де сировина? Шихта? Де нарешті гроші? Тут усі згадували, що полочки вже три місяці не дають. Легіли рукавиці на плити.

— Треба домну пускати, товариші! — сказав на зборах директор заводу Загоруйко. — Без домни пропадемо, товариші!

Павлик жадібно дивився на директора.

«Так... треба пускати, — думав. — Може й мені на ремонті знайдеться якась робота?»

Він уже звик поєднувати себе з заводом: у заводі було його місце, його шматок хліба, його майбутнє, — десь попід цехами, боязко тулячись до закіптюжених стін, блукала Павликова доля.

Збори слухали мовчки: тут заперечень не було — домну пускати треба.

Але Загоруйко говорив невпевнено, і збори знали — найгірше він приготував на кінець.

— Загинемо без домни, товариші! — сказав директор. — Не пустимо піч — станемо на консервацію. Це всім зрозуміло?

Завирували, загомоніли збори.

— Ще б пак, не зрозуміти!

— Тут і розуміти нічого!

— Як на долоні!

І тоді чийсь пронизливий, наче жіночий, голос вирвався з цього рівного гомону:

— Ти спочатку получку дай, хазяїне! Три місяці не платили! Здихаємо, хазяїне!

І збори важко й тихо видихнули:

— Здихаємо...

Загоруйко тужно подивився в зал. Він перебирав якісь папірці, що лежали перед ним на трибуні.

— Дамо получку,— сказав він твердо, і збори жвавіше заворушилися, забурмотіли ухвально й сито, наче в кишені вже була получка, а в кооперативі хліб.

— Дамо получку,— повторив Загоруйко й випростався, рівний і худорлявий.— Дамо получку — домни не пустимо.— Він помовчав, зігнувся, наче зламався пополам, і закінчив: — Вирішуйте, браття, ви — господарі.

Зайшло тяжке мовчання. Павлик злякано озирнувся — робітники сиділи й похмуро думали.

Сусід нахилився до майстра Абрама Павловича і сказав: — Ані крихітки ж! Ані крихітки вдома! — Його руді вії безпорадно кліпали. Майстер низав плечима й нічого не відповів, а Павлик чомусь згадав батька, що гоїдався на Мільйонній.

Хтось вихопився з рядів і побіг до сцени.

— Розходься додому, браття! — закричав він щосили.— Розбігайтесь, поки цілі, по домівках! Рятуйтеся сам, хто може! Та нехай він згорить, завод і получка ваша! Розбігайтесь по домівках, браття! Загинемо! Рятуйте!

Крик його вдарився об низьку стелю заводу. Зразу стало тісно й душно. Гаряча тривога, як на пожежі, огорнула збори. Люди схоплювалися з місць і, вимахуючи кулаками, кричали. А над цим безладним галасом метався, як божевільний гвалт, пронизливий, наче у баби, крик:

— Ря-туй-те!

Загоруйко крутив в руках папірці. Не звертаючи уваги на галас, він робив олівцем якісь підрахунки. Часом підводив очі до стелі, губи його ворушилися, очі мружилися — він підраховував.

— За місяць заплатити можемо зараз,— промовив він нарешті.— Решту, коли пустимо домну.

Він сказав це не дуже голосно, задумливо, але — дивна річ — його почули. І галас одразу урвався, як підризаний.

— Що кажеш, хазяїне? — спитав недовірливо старий слюсар, котрий сидів на східцях біля сцени. Він підвівся і, притуливши до вуха долоню, нахилився, прислухаючись.— Як кажеш, хазяїне?

— За місяць можемо заплатити зараз,— впевнено вимовив Загоруйко,— і домну пустимо.

— А решту? — недовіжливо поцікавився слюсар.

— Коли піч пустимо.

— А хліб?

Загоруйко потупцював на місці.

— Хліб цими днями привезуть.

Слюсар похитав головою.

— Дуриш, хазяїне! Знову дуриш? — сказав сумно.—
Нащо дурити?

— Так! — закричав тоді, спалахнувши, Загоруйко.—
Так! Одуримо себе ще раз, а піч пустимо. Загинемо ж без печі, всі загинемо. У кого є хата? Куди підете без заводу? А республіка? Підтягнемо паска тісніше — пустимо піч.

— Тісніше нікуди,— сказав слюсар, сумно усміхаючись, і виліз на сцену. Він скинув паска, показав зборам — нікуди тісніше.

Худючий, він схожий був на кілок, на якому метлялася сорочка. Крутив паска в руці, потім вийняв з кишені ножа, зробив у паску нову дірочку, підперезався, винувато усмінувся:

— Збрехав я, старий пес: ще на одну дірочку можна!

Відбудова домни почалась.

Абрам Павлович Гамаюн поставив Павлика у своїй бригаді нагрівальником заклепок. Це все, що він міг зробити для племінника.

Ніхто з нагрівальників не працював так спритно, як Павлик. Ні в кого не було такого вишневого кольору нагріву, ніби це була не заклепка, звичайний шматочок розпеченого заліза, а червона вишня, що досягає і висвічується на сонці. Ні в кого не було такого жару в саламандрі, ніхто не нагрівав за робочий день стільки заклепок, ніхто не вмів так спритно подати палаючої заклепки котельникові, як Павлик.

Його обличчя потемніло й висохло від завжди гарячої жаровні, на щоках і на носі з'явилися невеликі червоні плями. Всі хвалили Павлика. Сам майстер, що раптом став суворий до племінника, не міг стриматися, щоб не похвалити.

— Не племінника хвалю,— казав він радісно,— нагрівальника я хвалю.

Майстер іноді зупинявся серед роботи й дивився на бі-

ляву брудну голову, схилену над жаровнею. Обличчя майстра розпливалося в усмішці, він схвально хитав головою і казав робітникам:

— З цього буде толк! Я майстер, я знаю!

Павлик червонів од цих похвал і намагався працювати ще ліпше. Заклепки танцювали в його обценьках, наче він витягав з вогню зірки.

До Павликової саламандри часто приходили грітися робітники — надворі вже був холодний, вітряний грудень. Котельників, що повзали по кожухові домни, продувало гострим протягом; ранками залізо вкривалося легкою, крихкою памороззю, що танула під рукою.

Робітники тримали над жаровнею застряклі руки. Тонкий, хисткий, як скло, струменів жар. Розжарений кокс, вкритий попелом зверху, був вогненно-білий всередині.

Курили махорку. Поволі скручували товстими, незграбними пальцями козячі ніжки. Прикурювали від розжарених боків саламандри. Їдкий, махорочний дим змішувався з солодким запахом коксового диму.

— Ну о-от! — задоволено говорили робітники. — От і куримо.

Глибоко й жадібно затягувались, повільно і скупко випускали дим.

— От і куримо!

Від саламандри розтікалося рівне і ласкаве тепло. Воно повзло по замерзлим долонях, по рукаву, по грудях. Коліна, трохи вигнуті вперед, тремтіли солодким дрозжем. Пальці на ногах мерзли. Дрімота долала людей.

Майстер підбігав і починав лаятись. Він кричав сердито і хрипко, хапаючись рукою за застуджене горло:

— Куримо? Га? Куримо? Гузирі гріємо? Га?

Неохоче кидали недокурки, обережно притоптували їх підощвами, натягали рукавиці, лізли на риштовання і припадали до відкритого блідою памороззю кожуха печі.

І Павлик стежив за ними завдрісними очима. Разом з ними він у думці витягав пневматичний молоток або свердло, або рейбер. Разом з ними він вгризався в дзвінке залізо. Ось паморозь швидко і злякано сиплеться вниз. Кипить робота.

— Заклепку!

— Єсть!

— Заклепку!

— Єсть!

І рівний, красивий, доладний шов виростає на дзвінкому

кожухові. Заклепки виблискують, як великі солдатські гудзики на батьковому френчі.

Найчастіше Павлик спостерігав, як працює худий слюсар, дядько Баглій, той самий, що проколов дірочку в паску.

Дядько Баглій ніколи не злазив грітися; з гудком вилізши на риштовання, він спускався з нього вже аж смерком. Довге його драле пальто з вицвілим вельветовим коміром і великою розпіркою ззаду розвівалося на вітрі. Дядько Баглій зсутулившись поспішав з заводу додому. Заходив по дорозі в кооператив, похмуро дивився на порожні полиці, питав продавця, делікатно покашлюючи:

— Не чув, шановний... кхе-кхе... Борошно скоро тее... кхе-кхе! Га?

Продавець ліниво знизував плечима. Дядько Баглій ще більш горбився й виходив. Вдома на нього чекало три голодні роти, роззявлені, як дзьоби вороненят. Жінка у старого померла.

А вранці, з гудком, він був на риштованні, і Павлик стежив за ним захопленим поглядом.

«Отак би працювати, як оцей Баглій!» — мріяв він і одного разу спитав дядька:

— Дядьку, чому Баглій не майстер?

Дядько глянув на племінника здивовано, але відповів:

— Освіченості в нього немає! Освіченості! — потім подумав і, бажаючи бути справедливим, додав: — Смирний він. Смирні в майстри не виходять, — схаменувся й закінчив: — Ну який з дядька Баглія майстер? Слюсар! Слюсар — він найперший. Це правда!

Дядько Абрам Павлович повеселішав: жартував, підбадьорював робітників, як м'ячик, стрибав по риштованню, радів: «Іде діло, йде!» Лист до листа, конструкція до конструкції, залізо до заліза — росла піч.

— Іде діло, йде! — радісно казав майстер Павликові. — Старайся, синку! Ну, взяли! — І голосно сміявся бадьорим, молодечим сміхом.

Тепер він майже не бував удома, весь час — на будові. Ось відкіль у нього ця рівна веселість.

Іде діло, йде!

Після роботи Павлик іноді вилазив на риштовання. Він придивлявся, як складається, вирівнюється залізне тіло печі. Мацав пальцями шорсткі головки заклепок. Це були його діти, вони виходили з його обценьок гарячими й безформними, — тут, під майстерним молотком, вони холонули й міцно займали своє місце.

І Павликові хотілося швидше знайти своє справжнє місце. Невже йому тільки й діла, що нагрівати залізо? Дорослі, знаючі кажуть: люди ніколи не бувають задоволені. А Павликові здається, нічого йому не потрібно, аби тільки верстат та слюсарський інструмент. Руки в нього свербіли від нетерпіння.

Одного разу майстер прийшов з контори веселий і урочистий.

— Ну, Павле Васильовичу, поздоровляю вас! — сказав він Павликові й церемонно простягнув руку. — Поздоровляю вас, Павле Васильовичу!

Павлик затремтів від радісної нетерплячки.

— Ну? — видихнув він.

— Встановлено вам, Павле Васильовичу, жалування величезне: двісті сорок тисяч карбованців на місяць. Могорич з вас!

Двісті сорок тисяч карбованців — це велика сума. За неї можна купити на базарі фунт пшона, наприклад, або сім фунтів солі, або півфунта цукру.

А втім, цукор привезли на завод. Було оголошено: дадуть цукор робітникам по п'ятнадцять тисяч карбованців фунт. Записуйтесь, здавайте гроші уповноваженому, одержуйте цукор. Пийте, їжте солодко.

Це було оголошено вранці, і цілий день про цукор тільки й мови на риштованні. Навіть дядько Баглії на цей раз розговорився.

— От цукор, — сказав він розчулено, — сахарок! — ляснув пальцями.

Але опівдні по риштованню поповзла тривога.

— Ой, не гаразд щось з цим цукром! — шепотіли в деяких місцях. — Ой, дурять!

— Нащо гроші наперед? Ні! Ти товар дай і гроші бери. А то — наперед!

— І дуже просто: гроші візьмуть, а уповноваженого тільки й бачили. Фіть, сип йому на хвіст солі!

— Та наш же уповноважений, тутешній. Куди йому втікати? — запечували інші. — Тю, скажені люди! Самі собі не вірять!

— Я собі вірю, — шмигляв між котельниками хлопець у рваному кожусі. — Я собі вірю, поки в мене у кишені блоха на припоні, а як у кишені п'ятак, — ні! — і сам собі не вірю.

Під кінець дня думка склалася певна: «На цукор не записуватись».

Чутки вирости до велетенських розмірів. Доля цукрових грошей, якщо вони будуть зібрані, ввижалась кожному ясно: гроші заберуть, цукру не дадуть, втечуть з грішми. Однак, кажуть, завод віддадуть німцям. Особливо старався хлопець у рваному кожусі. Він присягався, божився, бив себе кулаками в груди, умовляв не писатися на цукор.

— Воно — гроші на гроші! — кричав він. — Але навіщо свою кривавицю злодіям віддавати?

Другого дня прийшов уповноважений.

— Ну, — сказав він заклопотано, — давайте писатись, тільки не товпійтеся. — І розгорнув на якомусь ящику аркуш паперу.

Але ніхто до нього не підходив. Мовчки одійшли котельники, монтажники, слюсарі, сіли подаль, почали снідати.

Тоді до уповноваженого підійшов дядько Баглій, злякано озирнувся навкруги, дістав з кишені старенький гаманець, схожий на кисет для тютюну, і вийняв з нього гроші.

— Я радянській владі вірю, — сказав він глухо.

Одлічив гроші, сховав гаманець, гроші тримав у правій руці. Раптом нахилився до уповноваженого і благаючи прошепотів:

— Діти в мене, товаришу... Так ви тее... щоб мої гроші і щоб цукор...

Уповноважений здивовано глянув на нього.

— Буде цукор, дядьку Баглію, чого хвилюєшся?

— От-от! — зрадив старий. — Я вірю. Так ви ж, значить... З грішми обережніше... обережніше... Не загубіть часом. Діти, значить...

Біля ящика вже виростала черга. Павлик теж вирішив записатись на цукор.

«Матері пошлю», — думав він, стискаючи в долоні першу получку. Загоруйко додержав слова — получку видав.

А коли Павлик, записавшись, вийшов із ніяково принішклої черги, то десь у кінці її побачив і хлопця у рваному кожусі.

— І ти по цукор? — закричав Павлик, але хлопець насварився на нього кулаком.

Через тиждень усім, хто записався, видали цукор.

Дядько Баглій вийшов, обтяжений двома головами цукру. Обличчя слюсаря сяяло тихим щастям. Він ішов прямий і гордий, ніс цукор дітям. Хлопець у рваному кожусі більш за всіх галасував і в черзі — тепер він хотів поперед усіх одержати цукор. Лаючись, він ішов з Баглієм.

— Цукор, цукор! — бурчав він. — Що цукор, коли хліба нема?

Дядько Баглій раптом зупинився. Обличчя його поволі стало червоніти, очі налилися кров'ю.

— Уб'ю! — закричав він і, піднявши головку цукру, пішов на рваний кожух. — Уб'ю-у-у!

Хлопець одскочив убік.

— Ря-туй-те! — загорлав він. — Убивають!

Робітники збіглися на крик і побачили дядька Баглія з високо піднятою головою цукру.

— У-у-у! — ричав він, вимахуючи нею.

Він дивак, дядько Баглій. Якось прийшов на роботу п'яний, уперше за весь час, скільки знав його Павлик. Проте старі робітники не здивувались.

— Це його день! — сміючись, пояснили вони Павликові. — Це його день.

Дядько Баглій прийшов не сам, а з двома маленькими дочками.

— Ось дивіться, дочки! — горланив він, вихваляючись, і показував на величезну озію печі. — Дивіться добре, дочки, що ото ваш батько робить, що оце він безперестанку буде... — І почав плакати й цілувати дочок, робітників, Павлика.

Слюсар був у чистій вишиваній сорочці, в святковому піджачку, і борідка акуратно підстрижена, і волосся зачесане.

Це був його день. Він був цар. Він був багач. Він був майстер. Широко ступав по будівництву, виструнчений і помолоділий. Дівчатка ледве встигали за ним.

— Ось дивіться, дочки! — кричав він. — Оце каупери, оце кожух, оце «ковбаса», — ніби показував свої маетки.

А другого дня, ще більш згорблений і припишклий, він знову був на своєму робочому місці.

Усі люди — диваки. Павлик ніколи не міг би сказати, що зробить в наступну хвилину той чи інший робітник. Ось він бурчить і лає все на світі: себе, владу, більшовиків, погоду, домну, товаришів, бурмочучи іде працювати, і раптом дзвінко лунає його голос:

— Ану веселіше, земляки! Щоб шкварчало!

У Павлика були уважливі очі, жадібні до нового. Він усе бачив, помічав, ховав у своїй пам'яті. Друзів він не встиг завести — все, що помічав, зважував сам, лише інколи питав дядька. Ці несподівані, ні з чим не зв'язані запитання дивували, збивали з пантелику майстра.

— Нащо тобі? — сердито огризався він.

— Та так, — ніяковів Павлик. — Цікаво.

Йому хотілося, наприклад, підійти до майстра й запитати: «Дядьку, чого ви такий?» — «Який — такий?» — розгублено запитає майстер, і Павлик не зуміє пояснити — який.

Але майстер дуже цікавив його, так само як і дядько Баглій. Павликові хотілось бути таким, як вони обидва, хоч не було інших таких різних людей, як майстер і слюсар.

І все ж було одне спільне і в майстра, і в слюсаря, та й у самого Павлика: всі вони палко любили роботу.

Майстер тепер дні й ночі пропадав на будівництві. Він навіть ліжко своє переніс сюди. У маленькій майстерній «каютці» куріла залізна грубка, сьак-так обмашена глиною. І на ній весь час стояв і кипів великий чайник — з тих, що їх возять з собою кондуктори. Павлик лишався тут з дядьком на ніч, топив грубку й бігав з чайником по воду.

Тітка Варвара приносила їм їсти. Чоловіка вона боялася, стоячи ждала, поки він скінчить їсти, мовчки забирала посуд. Павлик дивувався: хіба можна боятися дядька Абрама? Він добрий. Але такі вже на вдачу диваки: ось він до Павлика добрий, а до дітей своїх сердитий і суворий.

Коли майстер виходив з «каютки», тітка Варвара давала волю своїм почуттям — скаржилась Павликові:

— Ой, поздыхаємо ми всі, попухнемо з голоду. Ой, хоч продавай з себе останнє, винось із дому! Ой, хоч з торбами йди попід хатами!

Павлик знав: правда в її словах є. Тепер, захоплений будівництвом, дядько Абрам не працював удома, на базар. Вільне, сите життя скінчилось. Сім'я перейшла на пайок.

— Та нехай вона згорить, ваша домна! Чи скоро ви її скінчите? — питала тітка. — Чи йому, старому дурневі, більш за всіх треба, що він сидить там день і ніч? Про сім'ю подумав би! Якби не Трохим...

На базар тепер працював тільки дядько Трохим. У нього були зв'язки з торговцями, яким він здавав зроблену продукцію: то хитромудрі запальнички у вигляді пістолета чи черевика, то всілякі вигадливі іграшки з дерева. Потім кидав і це, виробляв пряжки, гребінці, брошки. Одного разу навіть почав був видувати вироби з скла. Він усе вмів, і все йому швидко набридло. Стомлений, до всього байдужий, мовчки лежав цілі дні на ліжку,

смоктав люльку й наповнював кімнату важким і стійким запахом англійського тютюну.

«Ось три брати,— думав іноді Павлик,— батько, майстер і дядько Трохим, а які вони різні! Чого це так?»
Майстер якось показав йому фотографію:

— Ось твої дід і баба.

У батька цієї фотографії не було. Павлик довго дивився на неї. Звичайний, смирний, мабуть, роботящий дідок, звичайна сухенька і в зморшках бабуся. А все ж у трьох братах було щось спільне. Було щось спільне, хоч різні вони були люди: більшовик Василь Павлович, майстер Абрам Павлович і п'яниця Трохим Павлович.

— Гаряча у нас порода,— сказав якось Абрам Павлович, і гордість звучала в його голосі.

Одного разу вони з Павликом прийшли додому й застали дядька Трохима, коли той торгувався з якимось робітником, що приніс дріт.

— Ану покажи! — владно сказав майстер і взяв великий моток дроту з рук збентеженого робітника.— Крадене? — тихо запитав майстер.— Завод розтягає? — І закричав: — Щоб цього не було в моїй хаті!

— Усі крадуть! — пробурмотів Трохим.

Це була правда: крали з заводу все — дріт, інструмент, брухт, паливо, навіть механізми.

— Ну й народ! — лаявся майстер.— Хіба з нашим народом діло вийде? Палиця нашому народові потрібна!

Але Павлик думав інакше. Він сам бачив, як люди відмовились од получки, щоб пустити домну. Люди не кидали її й тепер, хоч почалися люті морози і руки примерзали до інструменту. Люди мовчки й дружно працювали, хоч дома було і голодно й холодно, а по селах баби шили білі сорочки собі на смерть, сподіваючись кінця світу.

«Що ж воно за люди,— думав Павлик,— що крадуть дріт, а проте відмовляються од получки?»

Вугілля і дров завод не давав тієї зими робітникам. У селищі зникли огорожі, лавки, дерев'яні альтанки — все пішло в вогонь.

Одного разу промайнула на домні чутка: на завод привезли багато палива. Після зміни робітники зібрались юрбою. Викликали директора. Він прийшов небритий і стомлений, захриплий від постійних мітингів.

— Ну? — спитав глухо.

— Вугілля! — закричали робітники.— Вугілля давай!
Майстер Абрам Павлович замахав на них руками:

— Не всі! Не всі! От народ! — І пояснив директорів докладно й делікатно: — Пройшла чутка, Дмитре Івановичу, правда чи ні, не знаємо, але була тут така чутка, я ту чутку переказую: прибуло нібито багато вагонів вугілля. От людям і хочеться знати, як воно з тим вугіллям буде, кому даватимуть, коли і що?

— Прибуло вугілля, — хрипло відповів директор і скопився за хворе горло. — Прибуло вугілля. Для кочегарки.

— А нам? — загомоніли робітники.

— Ну, самі вирішуйте, — стенив плечима Загоруйко. — Заводові чи вам?

Твердий, рипучий сніжок падав на землю. Павлик кутався в дядьків кожушок: рукава довгі — добре. Він стукав ногою об ногу, підскакував, черевики зовсім подерлися, валянків нема.

— Заводові, — відповіли робітники і розійшлися.

Валянків Павлик так і не роздобув. Він намагався тепер не відходити від горна — тут було тепло.

Хлопець схуд, волосся зблякло. Від колишньої дитячої м'якості й соромливої округлості нічого не лишилося. Тепер це був худорлявий, вайлуватий робітник-підліток. У нього почалася дружба з товаришами по роботі. Іноді ходив з ними ввечері по селищу, вигукуючи пісень і лякаючи бабусь. Одного разу хлопці почастивали Павлика самогоном. Він довго відмовлявся, але, присоромлений, випив. Щоб не зустрічатися п'яним з дядьком, пішов додому. На біду, майстер теж прийшов додому. І одразу зачув самогонний дух.

— Ану! — грізно гукнув він на племінника. — Он як ти гуляєш?! — Збентежений Павлик стояв перед дядьком, опустивши руки. — Ну хто ти такий, щоб пити? — волав майстер. — Відкіль у тебе право, щоб пити? Майстер ти? Чи слюсар? Чи токар? Ти спочатку діла навчись, а тоді пий за свої гроші!

Найбільше любив Павлик водитися з дорослими робітниками. Слухав їхні уривчасті оповіді про давно минуле, про знатних слюсарів або про кровопивців-майстрів, або про те, як вивозили німця-директора на тачці.

— Отаке було, — закінчували робітники розповіді, і Павлик ішов, як п'яний: дивні ці діла вирували йому в голові.

Якось дядько Баглій узяв його до себе додому. У старого була маленька глиняна хатина край селища, біля річки.

— Ось мої покої, — сказав він Павликові, коли вони прийшли. — Ось мої покої, синку. — В голосі його не було насмішки, тільки гордість господаря.

Вони зайшли. Їх зустрів боса дівчинка років чотирнадцяти.

— Дочка моя! — урочисто сказав старий. Обличчя його стало раптом ясніше і навіть кругліше; тепер він не здався таким худим. — Старшенька, Галя...

Дівчинка була в довгій спідниці і якійсь старомодній кофточці.

«Мабуть, материна», — догадався Павлик.

Тепер він почав часто ходити сюди. Сидів мовчки, дивився, як працює Галя: пере або шиє. Вона робила все спритно й діловито, в ній була якась стареча заклопотаність.

— Картоплю в кооператив обіцяють привезти, — казала Галя Павликові. — А то на базарі, знаєш, картопля почому?

Павлик підтакував. Йому подобалося сидіти — ніби він дорослий, майстровий, у гостях слухає неголосну мову Галі і стежить за її проворними руками. Галині сестрички вилазили йому на коліна.

— Дядьку, розкажи казочку.

Він ніяківів — його називали «дядьком»! Казок він не знав. Починав розказувати про домну. Іноді спинявся, не знаючи, як їм пояснити.

— Ну от, колошник... розумієте? — ніяківів він і збентежено дивився на Галю.

— Вони бачили, — втручалась Галя. — Пам'ятаєте, вгорі, де дим іде? А це нижче.

Сама вона чудово розбиралась у заводських справах: знала на ймення всіх майстрів і начальників цехів.

Казок Галя теж не пам'ятала.

До Павлика вона ставилась як до меншого, хоч він був старший за неї. Але так уже дівчина ставилась до всіх: до батька, до сестер. Їй здавалося, що всі потребують її допомоги. Ладна була подати її всім.

У планах Павликових тепер діяли трое: він, мати й Галя. Ось він виросте, стане майстром, буде в нього хатина з зеленими віконницями, мати й Галя, більше йому нічого не треба.

2

Передо мною лист — колись його прислав мені Павлик. Я перечитую листа і сміюсь.

Тепер, коли вся країна добре знає ім'я Павла Гамаюна, як не сміятися, читаючи такі рядки:

«Ще повідомляю тебе, шановний друже Серьожко, що живу я у мого дядька Абрама Павловича, який обіцяв зробити з мене майстрового. Та не знаю, чи вийде з мене що-небудь. Поки що нагріваю заклепки».

Дванадцять років тому одержав я цього листа від Павлика. В той час я й сам набував найвизначнішої, найблагодієтнішої, найкращої професії в світі.

Так принаймні мені тоді здавалося.

Складального ремесла в друкарні мене навчали так: сутулуватий складач з сірим обличчям підвів мене до запарошеного реала і ткнув у нього носом.

— Вивчай касу! — сердито кинув і пішов собі.

Я став вивчати. Брав з скриньки тоненьку свинцеву паличку, на якій, наче комашка на стеблинці, сиділа літера, і з цікавістю роздивлявся її, крутив у руках, нащось нюхав. Пахло свинцем і пилом.

— Де літера «ф»?

Я непевно показав. Він узяв літеру з каси. Подумав, подумав і сказав:

— Вивчай ще.

За кілька днів він показав мені, як тримати в руці верстатку, потім — як закріплювати рядок, потім... Я не знаю, як зараз навчають складацької справи, а мене вчили так.

Уперше склавши міцний, непорушний, наче вилитий рядок, я мало не збожеволів од щастя. Усміхався, гордо показував рядок інструкторові. Намастив його друкарською фарбою й відбив у себе на долоні. Я не хотів мити рук. Я носив цей рядок цілий день на своїй долоні і так ліг спати. Цей прекрасний рядок я пам'ятаю й досі, хоч після того я багато рядків і склав, і написав, і прочитав.

Ось він, мій перший рядок: «Озимі посіви потребують глибокої оранки».

Мікельанджело — долаючи мармур, Бенвенуто Челліні — надаючи форми литву, Микита Ізотов — вирубуючи вугільний шар, були не такими щасливими творцями, як я, коли склав рядок: «Озимі посіви потребують глибокої оранки».

У касах лежить свинець. Він мертвий. Він тьмянний і запарошений. Паличка. На паличці літера «в». Що вона означає, «в»? Нічого не означає. Свинець. Літера.

Але от прийшов я. Став над касою. Взяв верстатку. «О», «в», «з», «м» — мертві літери застрибали у мене в руках. Вони, мов солдати, зачувши сурму, біжать, по-

спішають вишикуватися у рівну, легку шеренгу. Рівняйтесь, рівняйтесь! Не ворухіться у рядах! Ніякої порожнечі між літерами. Тісніше, тісніше! І ось вона — з німого свинцю народилася геніальна думка: «Озимі посіви потребують глибокої оранки». Учора ще люди не знали цього. Вони так собі, неглибоко, ледь-ледь дряпали землю плугом. Але ж озимі потребують глибокої оранки! І це я, складач, майстер і владар свинцю, повідомив про це людей.

Ой, яка це чудова, яка благородна професія!

Потім я дізнався, що на світі є ще багато хороших професій.

Є, наприклад, гаряча професія доменщиків. Доменний майстер Трохим Губенко називає доменщиків «приборкувачами чавуну».

Вирує в печі метал. Він гарячий і норовистий, як чистокровний скакун. Він вогненними хвилями переливається в горні, він кидається, він кипить, він рветься,— сине полум'я пробивається крізь усі щілини, навіть крізь вогнетривку глину. Горновий спокійно підходить до вічка. Бере лом великий, бере лом маленький,— усе це мовчки подають йому підручні. Ось він широко розставив ноги. Ось він сам на сам проти печі, в якій кипить чавун.

Раптом горновий хитнувся, рвонувся і спритним ударом ломика влучив у саме серце вічка.

— Гг-ах!

Густий чорний димок виривається відтіль. Димок куцерається і, петляючи, повзе низом.

— Взя-яли! — хрипко кричить горновий.— Ану!

До нього мовчки кидаються підручні. Вони розуміють його з півслова. Вони знають свої місця. Один стає поруч з горновим, четверо інших — двома парами шаду. Їхні тіла зливаються в одному рухові. Руки їх прикипіли до великого лома. Малювати їх треба так: великий довгий лом (одна пряма чорна лінія), шестеро тіл, дванадцять рук (одна трохи зігнута брезентова лінія).

І ось із печі виривається чавун. Він з'являється в полум'ї й диму. Його вогненна грива розвівається на вітрі, з ніздрів валує дим. Він метається, розбризкує навкруги жмути вогняних бризок, він лине в сяйві і славі — невгамовний, гарячий скакун. Люди розбігаються на всі сторони, люди гасять іскри на своїх сорочках. Тільки один горновий лишається на місці і, прикривши очі долонею, пильно дивиться на колір металу.

Полум'я виграє на його обличчі, і важкі краплі поту здаються краплями густої крові.

Широко розставивши ноги, стоїть горновий, а під ним біжить — не кінь, не скакун, не потік, не стихія! — хороший білий чавун марки нуль біжить жолобом і, брязкаючи, падає в ківш.

Це прекрасна професія — доменщик! Я знаю обер-майстра Коробова. Він сидить удома, п'є чай, витирає рушником лоба і вряди-годи підходить до вікна. Він одчиняє вікно своєї заводської квартири і, нахиливши праве вухо, заросле рудим пухом волосся, слухає. За вікном бушує океан звуків — кричить паровоз, десь ріжуть залізо, сусідка завела грамофон, але з усіх звуків Коробов виловлює своє: рівне гудіння пальників Фрейна на кауперах нової домни.

Він прислухається, він прикладає долоню до рудого вуха, і в цьому гудінні старий чує і розуміє дихання печі. Тиха усмішка з'являється на його обличчі. Він схожий зараз на матір, що схилилася над сонною дитиною: дитина рівно дихає і часом сопе і чмокає губами.

І Коробов знову береться до свого чаю.

А коли в океані звуків, що бушують за вікном, немає характерного гудіння пальників, старий кидає все й біжить до печі.

Я знаю іншого знатного майстра — Петра Максименка. Він був майстром ще у легендарного доменщика Курако, і вже в той час Максименка називали «доменним лікарем».

Так, лікарем. Бо домна має свої хвороби, бо кожна домна має свої примхи, і треба довго жити й багато працювати, щоб уміти, припавши оком до фурменого скельця, побачити, на що хворіє піч.

Але це окрема тема, а я хочу зараз тільки сказати, що є на світі багато хороших професій.

Ось такалажники. Я бачив їх на багатьох будовах, бачив і на Дніпрі. У цих людей канати слухняні, як у музикантів клавші. Мабуть, дуже приємно легким поштовхом долоні підносити над річкою багатотонні каркаси, з яких голубими цівками стікає Дніпро.

А ви бачили, як повертають паровоз на обертовому крузі на станціях? Невисокий на зріст чоловік ліниво спирається спиною на колоду і повертає паровоз разом з машиністом та кочегаром. Машиніст виглядає в віконце і задивляється на панянок, що гуляють по перону. Панянки в білих платтях.

Я люблю побалакати з майстрами свого діла. Як я люблю душу своєї професії, так вони люблять і знають душу своєї.

Шахтар мені скаже, як знайти слабке місце шару; бетонщик відкриє секрет ажурного бетону; сталевар покаже мудрість полірування киплячої сталі; сухотний складув, що занапастив легені на роботі, над усе вихвалитиме свою красиву професію.

Ми підемо з ними блукати по місту. Бетонщик гордо покаже мені свої споруди: вони красуються в промінні призахідного сонця: сталевар, вихваляючись, покаже мости над річкою, рейки, що спалахують багряними іскрами заходу; складув мовчки ткне пальцем у золоті шибки, якими стікає останнє сліпуче сонячне проміння. Тільки шахтар сумно схилить голову. Де вугілля, яке він рубав, закопавшись у чорній норі забою? Воно згоріло, вугілля, в топках сталеливарного цеху, в кочегарці бетонного заводу, на скляному заводі згоріло вугілля.

Але я хотів би бути шахтарем.

Я хочу, власне, опанувати всі професії. Може, тому що я молодий ще хлопчина, але іноді мені хочеться переробити всі діла, спробувати всі роботи. Я хочу шукати нафту в Стерлітамаці і рити канал на Біломор'ї, добувати вугілля в Донбасі і мчати на автомобілі по гудрону Криму, рубати ліс під Архангельськом і прокладати рейки Донецької магістралі, розносити пошту по мордовських селищах, водити трактор, ладнати сплавні плоти, бити щебінь, трамбувати бетон, мерзнути на прикордонній заставі,— я хочу стати майстром багатьох професій, усіх професій, які тільки є на світі.

Я все готовий робити; я готовий виконувати будь-яку роботу,— в кожній з них своя краса, своя поезія, своє щастя.

Проте неможливо бути майстром багатьох справ, а ремісником бути не слід. І мені хочеться навчитися писати книжки. Мені здається, що письменник живе, радіє й клопочеться всіма професіями: він і вугілля рубає, і плоті ладнає, робить усе, що роблять його герої, і я дуже хочу навчитися писати книжки.

А тоді, в тисяча дев'ятсот двадцять першому році, я вважав, що нема іншої такої професії, як професія складача. І я ходив замазаний друкарською фарбою, а на моїх долонях можна було прочитати все, що я складав за день. Гранки, а не долоні.

Мені дуже хотілося, щоб Альоша побачив мене саме таким. Хотілося похвалитися своїм ремеслом, показати свої руки, пригостити товариша цигаркою, купленою на перший заробіток. Але жив я тоді вже в «комуні номер раз», і ходити на Заводську було не по дорозі.

Якось зустрів я Альошу на найлюднішому перехресті. Я йшов з роботи, він біг з пакетом.

Я ойкнув, побачивши його. Він завжди був худий і кістлявий, а тепер передо мною стояв скелет. Жовта шкіра, схожа на шкіру турецького барабана, обтягала його гострі вилиці.

— Ти хворий? — запитав я злякано.

— Ні, а хіба що?

— Чим тебе годують?

Нас штовхали прохожі, і ми зайшли в провулок. Альоша, кутаючись від холоду в козушок, розказав, що працює так само кур'єром, — ноги ледве носять, — а після служби вчиться в школі.

— Важко? — спитав я.

Він усміхнувся:

— Не мед!

Про себе я коротко й сухо сказав, що працюю в друкарні. Мені чомусь раптом стало незручно вихвалитися.

— Складачем будеш? — спитав Альоша.

— Ага. Хочу бути.

— А я не знаю, ким буду. Так кур'єром і здохну.

— Учишся ж?

— Учусь? Нашому братові вчитися сутужно. Коли мені уроки готувати? Коли читати? На хліб треба заробляти.

— Що ж, кинеш школу?

Він зціпив зуби й похмуро відповів:

— Нізащо!

Ми помовчали.

— А я листа одержав від Пилипка.

— Справді? — пожвавішав Альоша.

— Ага. Він нагрівальником заклепок працює. Хочє майстром бути.

— Я майстровим не хочу.

— А ким же ти хочеш?

— Хто його знає! Я великого діла хочу.

Ми попрощались, умовившись частіше зустрічатися.

Через кілька днів мене здивав на вулиці Валько Бакинський і сказав, що Альоша лежить хворий. Ми вирішили з Вальком навідатися до нього, та все часу не було.

Коли тобі п'ятнадцять років, то ти ще не вмєєш піклуватись про товариша.

Два тижні жорстока «іспанка» тіпала Альошу. Він валявся вдома, а навпроти нього на ліжку лежав батько, теж хворий.

— Просто лазарет! — стогнала мати, перебігаючи від одного хворого до другого.

Вночі Альоша спав неспокійно, перекидався на вузькому ліжку й раз по раз пив воду, припадаючи гарячими, порепаними губами до холодної алюмінієвої кружки. Перед ранком він засинав тяжким хворобливим сном і в сні стогнав, корчився, плакав. Прокидався весь спітнілий, важко дихав, злякано озирався, бачив: у кімнату тихо заходила мати, тужно оглядала «лазарет», стіни, речі, що сумно застигли на своїх місцях. Мати наче шукала чогось. Альоші хотілося спитати: «Чого тобі, мамо?» Потім вона брала яку-небудь річ: дзеркало, картину, самовар, годинник, нерішуче дивилась на неї, крутила в руках, клала в кошик і кудись несла. Речі зникали назавжди.

Великий грамофон з білою трубою в рожевих розводах стояв недалеко від Альошиного ліжка на видному місці, на спеціальній, зробленій батьком тумбочці. Альоша знав сімейну історію грамофона. Хазяїн заводу одного разу преміював найстаранніших робітників, найсмирніших, непитущих і богобоязливих. Це було в бурхливі дні п'ятого року. Ось відкіля грамофон.

Казали, сам директор Генріх Генріхович зайшов у гості до Гайдашів і, дізнавшись, що за премію куплено грамофон, весело сказав:

— Лючше танцювайте, ніж делайте революцієн...

Альоша ще малий любив цілими годинами дивитися в трубу. Може, з неї вилізе та людина, що кричить і часом співає? Заводили грамофон рідко, лише в свята, коли приходили гості. Пластинок було мало, їх берегли.

Тільки зовсім недавно усвідомив Альоша історію грамофона, — батько розказав її сусідові, зітхаючи за минулим.

— І завод тоді гув, і робітникам було що їсти-пити і хазяї завжди вважали доброму майстрові. А тепер, — бідкався батько, — бур'яном й лободою заріс завод.

— Тієї лободи, — заперечував сусід, — тієї лободи не ганьби. Бо тую лободу тепер у борошно підмішують.

Альоша зненавидів грамофон.

— Тобі його за холуйство дали,— згарячу сказав він батькові. І коли сказав, опам'ятався, злякано подумав: «Приб'є батько за такі слова!» Але старий тільки знітився, згорбився, став таким нещасним і безпорадним, що в Альоші на очах виступили сльози. А старий сторопіло дивився на Альошу і згадував, що такі самі жорстокі слова сказав йому на прощання і середульший син. Сказав — і пішов. А куди, чого — невідомо. І де він тепер — ніхто не знає.

Більше про грамофон не було мови. На ньому не грали — не такий час.

Мати намірялась одного разу й на грамофон. Вона вже витерла пил з біло-рожевої труби, але батько підвівся на ліжку й тихо, майже благально прошепотів:

— Не треба.

І тепер, приходячи до пам'яті після важкого сну, Альоша бачив, як на рожевих розводах знову осідав пил. Ось з нього виповз тарган, поводив вусами, переступив лапками й раптом заспішив, побіг назад у трубу. Потім Альоші цей тарган снівся. І ніби це не тарган зовсім, а хтось інший — і навіть знайомий. Ось вуса — тонкі, рівні стирчать на два боки. Та це ж Платон Герасимович, помічник завідуючого школою. Ось він поводить вусами — вгору-вниз, вгору-вниз, — і довго, нудно, туманно говорить-говорить, наче перебирає лапками, однотонно й одноманітно.

«А може, я вмру?» — раптом лякається Альоша, і йому стає жаль себе, аж плакати хочеться.

Він прокидається. Сонячний промінь блукає по щілинистих дошках підлоги. Батько важко дихає поруч.

Адже він ще нічого не зробив — ні доброго, ні лихого, — як же можна вмирати? Він навіть не змайстрував тумбочки для грамофона, як батько, — як же вмирати? І Альоша почуває себе таким маленьким, кволим, хворим, якоюсь піщинкою перед чимось стихійним, неминучим і незалежним від нього.

— Буду! Буду жити! — кричить він плачучи і цим криком будить батька.

— Чого ти? Чого? — стурбовано питає батько, але Альоші соромно вже за свої сльози, і він, як дорослий, каже байдуже:

— Нічого! Приверзлося...

Альоші часто вживався Ковальов. То випливало його обличчя — біле, холодне, непорушне, з застиглою судомою на губах. Минали довгі секунди, хвилини, а може, години,

а обличчя все стояло перед очима Альоші, і він кричав, плакав, метався, намагався руками розірвати ненависний образ, або, припишкнувши, тоскно дивився в некліпаючі, наче скляні, очі Микити. То оживав Ковальов, тяг кудись Альошу або по-товариському розмовляв з ним, а потім раптом кричав півнем і знову тяг Альошу через якесь згарище, через попіл і пригасаючий жар; то мовчки йшов поруч, наче тіль, якої не можна позбутися. А іноді Ковальов з'являвся перед Альошею такий, яким він його любив: з широкою усмішкою, простий, добрий. І обличчя Альоші розпливалось тоді в щасливій, тихій усмішці, він починав дихати рівніше, чмокав губами, скручувався бубликом, як у дитинстві.

— Ну, легше? — зітхала тоді мати і йшла до другого хворого.

Вночі проти дванадцятого березня Альоша спав уже спокійно, йому нічого не снилось. А коли розплющив очі, відчув себе здоровим, усміхнувся до сонця, до крижаних бурюльок, що танули під вікном. Повів веселим оком по кімнаті, побачив: на тумбочці нема грамофона, а на сусідній постелі — батька. І Альоша не знав — чи видужав батько, чи вмер. Чомусь вирішив, що вмер. Йому навіть здалося, що він пригадає крізь марення, наче якісь люди, гупаючи чобітьми, заходили в кімнату й виносили щось важке й довге.

Альоша ліг на подушки й беззвучно заплакав. Йому згадалось зараз, що все життя він був неласкавий і зухвалый з батьком. Він раптом подумав, що от — смерть, і тепер не можна нічого виправити: не можна ні визнати провини перед батьком, ні загладити, ні зм'якшити її: смерть — кінець всьому.

Він плакав, упавши лицем на подушку. Його плечі здригалися, а в кімнаті було тихо, наче ні смерті, ні горя нема.

Альоша хотів голосно заплакати, заридати, щоб зламати цю нестерпну тишу, і не зміг: не було ні голосу, ні крику, тільки клубок у горлі.

І раптом він подумав, що тепер, коли батька нема, він — єдиний кормитель сім'ї. Тоді він схопився на ноги, потягся до одежі, хотів надіти штани — і похитнувся. Штани впали на підлогу.

Альоша вхопився за дерев'яну спинку ліжка. Ноги тремтіли: вони були глиняні, дуже важкі й немічні. А голова? Голову наче зняли з Альоші, і вона окремо, сама,

кружляє над ним, облітає раз за разом, а все пливе — пливуть стіни, речі, підлога, стеля.

Хлопець сів на ліжко. Стало легше. Голова повернулася на місце — на тонку, жовту шию. Альоша глибоко зітхнув і почав одягатися.

«Треба йти! Йти! Йти треба! — стукало в голові. — Нездіймовно треба йти! Йти! Йти треба!»

Йти на службу. Побігти до керуючого справами, до начальника, до голови, розказати все і просити, благати, канючити, щоб дали іншу роботу, щоб пайок був більший і грошей більше.

«Треба йти! Йти! Йти треба!»

Він знайшов валянки, козушка, шапку. Одягнувся, обмотав шию червоним батьковим шарфом і вийшов у сусідню кімнату. Але й там нікого не було, стояла дзвінка тиша, і у вікно пливли ясні струмені березневого сонця.

— Мамо! — хрипко покликав Альоша.

Ніхто не озвався. Альоша вийшов у сіни — не було нікого й там. Він побачив тільки через вікно, що менший брат, Стьопа, бігає по дворі.

«Чого він гасає, як очманілий? Адже батько помер! — подумав Альоша й усміхнувся. — Дитина!»

Себе він вважав зараз великим і старим. Він згорбився, відчинив навстіж двері і вийшов на ганок. Березневий мороз хрустів надворі. Альоша ненароком відкрив рота й захлинувся повітрям. Довго кашляв, хапаючись рукою за горло.

«Йти! Йти треба! Треба йти! — умовляв він себе, спльовуючи густий слиз. — Досить! Треба йти!»

Хитаючись, він побіг через двір і опинився на вулиці. Вона вся була залита сонцем. Рожеві хвилі снігу застигли коло воріт.

«Я працюватиму, як кінь, — сказав тоді сам собі Альоша. — Я надурочну роботу візьму. Я наймуся ще куди-небудь. Хоч вантажником! А Стьопка хай учиться в школі, Стьопку я зроблю інженером. І Митьку віддам учиться: Митька буде лікарем. Людей лікуватиме. А Любка поки що хазяйнуватиме. Хай допомагає матері. Але її я теж вчитиму. Всіх виведу в люди. Любку, як виросте, заміж за більшовика віддам, — за більшовика, щоб вона не жила в старому побуті. Любку музики навчу: вона співає гарно, хай музики вчиться. Я їх усіх виведу в люди. Хай я сам не вилізу, а вони вийдуть. А матір від роботи звільню.

Відпочивай, мамо! Відпочивай! Ти нічого, ти попрацювала!
Дай нам! А ти відпочивай!»

Рясні сльози текли по щоках Альоші й замерзали квітчастими сніжинками. Він зрідка витирав їх і похапцем, боячись спізнитись, ішов, вимахуючи руками й розмовляючи сам з собою.

«Мені начальник іншу роботу дасть. Досить я кур'єром бігав. Я і в школі добре вчусь. Можна довідатись, товаришу начальник, я довідку принесу. Я яку хочеш роботу виконаю». — «Добре, — скаже начальник, — сідай діловодом». — «Ех, у канцелярію нема охоти йти!» — «Ну це ж тимчасово. Потім ми тебе завідуючим зробимо. На велику, керівну роботу висунемо. Ти хлопець з головою!» — «У мене батько помер, товаришу начальник, я буду старатися...»

Окрилений мріями, прибігає Альоша в установу. Наче й не хворів, так легко вибігає він сходами нагору. Наче нема ніякого горя, так широко він усміхається. Біля канцелярії товпляться люди, співробітники. Співробітників можна впізнати по толстовках з кропив'яних мішків. Співробітники гомонять біля канцелярії. Альоша підходить і бачить: висить дошка, на дошці багато об'яв. Стоїть прибиральниця Фрося і плаче.

— Що сталося, Фросю? — тихо питає Альоша.

— Скорочення.

Співробітники, штовхаючись, підходять ближче до дошки. І Альоша машинально йде разом з усіма. Раптом його охоплює страх. Страх пробігає мурахами по спині. Страх дряпає хворе горло. Нема ні голосу, ні хрипіння. А що коли й Альошу... скоротили?

«Ні, ні, не може бути! — заспокоює він себе. — Антонов, Андреев... Ні, не може бути! Звісно, не може бути! Алексеєнко... Бурлюк... Голубов... Гайдаш... Що? Гайдаш Олексій, кур'єр. Кур'єр Олексій Гайдаш...»

Він раз по раз перечитує цей рядок. Все правильно, жодної граматичної помилки, навіть крапка в кінці рядка.

«Що ж тепер буде? Куди йти? Товаришу начальник, як же це? Я довідку можу принести».

Він зостається один біля дошки. Тупо дивиться на неї. Списки нарешті починають плавно кружляти перед його очима. Тоді він закриває очі рукою і відходить. Куди? Просто плентається коридором.

«І слова якісь нехороші, — розгублено думає він, — «скорочення штатів».

Штати. Що воно таке — штати? Він бігає з пакетами по місту — це штати? Фрося мие підлогу — це штати? Штати — це папір, а вони — люди. Десь розглядають, складають, скорочують штати, а Альоша чим винен?

«Виходить, я тепер безробітний! — раптом догадується Альоша. — І пайка не дадуть?»

А мати? А Стьопка? А Любу вчити музики?

Альоша побіг коридором і влетів у кімнату керуючого справами:

— А я... я без штату можу, — сказав він у розпачі. — Аби тільки пайок, хоч який-небудь! Нема чого їсти вдома, батько помер...

Керуючий справами болісно стенив плечима: цілий день ходять до нього з цим.

— Зрозумійте, я нічого не можу! — крикнув він і втік, схопивши з стола портфель.

Альоша повештався ще по кімнатах, потім пішов на чорні сходи, сів і заплакав — тихо, майже без сліз.

Спочатку думав — плаче з горя: що батько помер, що втратив роботу. Потім зміркував, що плаче від образи. «Виходить, непотрібен я? Взяли й викинули?»

Він був молодий, пружні мускули надималися на його руках. Він знав грамоту, трохи фізику, алгебру, геометрію, історію стародавніх греків, — невже нема йому на землі ні роботи, ні пайка?

Наприкінці дня він зайшов на біржу. Там побачив довгу, сумну чергу перед маленьким віконцем у вогкій стіні. З хворобливою цікавістю дивився він на безробітних, так дивиться той, що захворів, на тих, що вже лежать у лазареті.

«От і я буду так!» — думав він і прислухався до розмов.

Розмови — неголосні, мляві, непотрібні — лунали над чергою. Кожен розказував про себе.

— От я ливарник, — говорив один. — Куди я піду?

— Якби слюсар, — сміялись у відповідь сусіди, — запальнички робив би та продавав.

— Навіщо запальнички? — не розумів ливарник. — Які запальнички, коли моє діло литво розливати по формах, щоб був метал.

— Я знаю іноземні мови, — говорив дідок з парасолькою, — і навіть есперанто. Так, я знаю есперанто, але не знаю, що їстиму завтра.

— І навіть сьогодні, — похмуро пробурмотів чорнобородий чоловік у шкірянці.

Тільки одного веселого чоловіка побачив Альоша в черзі. Незважаючи на березень, він був лише в сандаліях і полотняній сорочці. Сорочка розхристалася на волохатих грудях.

— Це було, це буде! — сказав він весело. — То чого ж балакати?!

Йому не відповіли, а Альоша подумав: невже справді завжди буде так? Сохнутимуть без діла м'язи й мізки здорових людей, скрипітиме по кутках голод?

І над усім цим — шматок хліба.

Проклятий шматок. Мати ріже хліб урочисто й старанно. Менші брати Альошині збирають крихти.

— Не треба революцій, — сказав веселий хлопець у полотняній сорочці. — Не треба тоді революцій, коли той, хто хоче працювати, не їсть, бо нема роботи.

Ливарник гірко засміявся.

— Я до революції був у хазяїна в пошані. Я, — він гордо простяг руку, — я майстер, художник. Ось хто я в своєму ділі. І все-таки був тричі безробітним. Ні, це справа вічна.

— Так було, так буде, — знову сказав веселий чоловік. — Але нащо тоді війни і революції? Первісна людина не знала безробіття, а якщо знала голод, то через те, що їй бракувало спритності. Ось що дала нам культура: вмілі руки й порожні шлунок. А що дала революція? Тільки те, що шлунок порожній навіть у тих, хто працює.

«А це контра! — подумав про полотняного чоловіка Альоша. — Де він таку сорочку дістав?»

— Ну, все ж краще працювати, ніж отак валандатись, — сказав ливарник і почав закурювати. — Кажуть, незабаром пустять завод.

Альоша раптом відчув, що він страшенно голодний. З дому вийшов, не ївши. Зараз уже пів на третю. Але додому йти не хотілося.

«До школи піду. Може, хлопці щось порадять».

Це була маленька надія — і все ж надія.

Він попрямував до школи. Про хворобу якимось зовсім забув. Ось Миколаївська вулиця. Ось шкільна огорожа. Ось парадний під'їзд; він завжди зачинений, вхід з двору.

Альоша потяг до себе важкі шкільні двері, й назустріч йому поповз густий, застоюваний запах дезинфекції й вогкості. Альоша радісно вдихнув цей запах, — це був запах його школи. Дивуючись, відчув, що за два тижні хвороби він скучив за школою, що він, виявляється, любить її.

«Ну от! — засміявся вдоволено. — Ну от!»

Робота знайдеться. Чого ж не знайдеться? Робота буде — і хліб буде, і Любку — музики, і матір — на спочинок, і сам Альоша вчитиметься. Ого! Ще й як вчитиметься! Як він скучив за книжкою, за порізаною ножем партою, за хлопцями!

— Ну от! — засміявся. — Ну от! — І побіг сходами вгору.

Згори, назустріч йому повільно й рівно йшов хлопець. Альоша не одразу зміркував, що це Ковальов, а коли зміркував, то розгубився й побіг угору ще швидше.

Ковальов пройшов, навіть не глянувши на нього. Він був холодно спокійний і тільки ступав занадто вже прямо. Альоша довго дивився йому вслід.

— От іще мура! — пробурмотів він і плюнув.

— Штраф! — пролунало ззаду.

Альоша швидко озирнувся. Несказанно офіційний стояв перед ним Воробейчик. Рудий чубчик у нього був старанно зачесаний.

— Штраф! Плювати заборонено!

Альоша зареготав, — скрізь було напльовано, засмічено лушпинням і недокурками, — і ляснув Воробейчика по плечу.

— Ага, горобчик, весела пташко! — І хотів іти далі, але Воробейчик схопив його за руку.

— Отже, ви відмовляєтесь! Ха-ра-шо-о! — процідив він. — Ви за це відповісте. Ви відповісте.

— Та чого ти розприндився, горобчику?

Чубчик розпатлався і впав на почервонілий лоб Воробейчика.

— Про-шу! — крикнув він. — Прошу не ображати мене. Про-шу кожного шмаркача триматися лояльно до особи, яка виконує громадські обов'язки.

Альоша потемнів і підійшов ближче.

— Це хто шмаркач? — прохрипів він і підняв кулака.

— О-ой! — заволав Воробейчик.

Учні радісно збиралися навколо них.

— Я відповідальний секретар всешкільного статуту! — пронизливо горлав Воробейчик. — Я про-шу!..

— Ах, секретар? Ти секретар? — тихо мовив Альоша. — Секретар? — крикнув він раптом щосили і, нічого не тямлячи, розмахнувся і вдарив Воробейчика. Той упав на східці й покотився вниз. Внизу його підхопили учні.

Альоша, важко дихаючи, стояв у галасливому колі

учнів, не знаючи, що далі робити: іти в клас чи ждати, поки встане Воробейчик і буде битися, як завжди бились у школі.

Але, розштовхуючи юрбу, на нього йшов зараз не Воробейчик, а блідий і збуджений Микита Ковальов.

Він проштовхався крізь густу юрбу і став перед Альошею. Пильно подивився на нього, наче не впізнаючи, потім обвів примруженими очима учнів і спроквола мовив:

— Будемо судити Гайдаша за хуліганство.

Юрба загомонила, зареготала, засперечалася. Толя Пишний, весело ляпаючи в долоні й підстрибуючи на одній нозі, загорлав:

— Суд, суд, суд! Я свідок. Суд, суд, суд!

— Суд...

— Суд...

— Суд... — лунало по школі на різні голоси, тільки це й чув Альоша.

— Хто судитиме? — хрипло запитав він Ковальова.— Ти, чи що?

Ковальов незворушно глянув на нього й відповів:

— Я! — помовчав і додав: — Як голова шкільного старостату.

Ага, он воно що! Захопили школу в свої руки і крутять нею.

— Ти?! — закричав він до Ковальова.— Ти мене судитимеш, білогвардійська сволото?!

Він побачив, як зблід Ковальов, і зловтішно зареготав.

— Ага! Ага! Не подобається!

Альоша раптом відчув, що може впасти. Хвороба знову ламала його, знову знялася з шиї голова і попливла, як карусельний човен. Він ухопився за поручні сходів,— юрба вирувала навколо нього, регіт, крики, погрози зливалися в один дратуючий деренчливий дзвін (чи то шибки деренчали?), а Альоша, міцно тримаючись за поручні, безперестану хрипко кричав тільки одне слово: «Ага! Ага! Ага! Ага!» Він часом зупинявся, йому не було чим дихати,— схлипував, вдихав повітря і знову кричав: «Ага! Ага! Ага!»

Раптом він почув голос Ковальова:

— Ти відповіси за свої слова! На суді відповіси.

— Не дамся судити! — крикнув тоді Альоша.— Не дамся!..

Вереснувши, він кинувся на Микиту, але похитнувся і впав. Опам'ятався на руках у завідуючого. Принишкла юрба учнів стояла навколо. Дівчата метушилися з при-

мочками. Вони ойкали й жаліли Альошу, і він подумав, що, мабуть, вигляд у нього жалюгідний і нужденний.

— Не треба! — відштовхнув він дівчат. — Не треба!

Він став на ноги. Юрба розступилась перед ним. Він пішов у клас і впав на парту.

Біля дошки стояла Юлька, дівчина у рудому козушку, і, вимахуючи сірою шапкою, репетувала тонким, задержаним голоском:

— Товариші! Товариші! Хвилинку уваги!

Вона недавно з'явилась в групі. Серед стрижених хлопчачому дівчат вирізнялась її важка каштанова коса, яку Юлька ховала під сірою солдатською шапкою.

Альоша тупо дивився, як вона вимахувала цією шапкою. З упертості він не хотів іти додому. Сидів на парті, схиливши голову на руки. Раптом він почув, що Юлька вигукує його ім'я, і прислухався.

— Хуліганство! — схвильовано кричала Юлька. — Яка ганьба в нашу епоху, товариші! Наша епоха, товариші... Навіть соромно, що є такі, як Гайдаш. Треба вітати суд над ним. Судити його!

«Судитимуть! — У голові в Альоші важко ворушились думки. — А я не піду на суд. Уб'ю Ковальова. Або сам уб'юсь. Хай знають. Скрізь офіцерня. Або піду в Чека заявлю. Або сам уб'ю Ковальова. Візьму каменюку і вб'ю».

— Ми повинні по-комуністичному виховуватися в нашій школі! — все ще кричала Юлька. — З нас повинні вийти стійкі комуністи, а не такі хулігани, як Гайдаш.

«Ну й гаразд! — подумав Альоша. — Гаразд, виховуйте! Добре, хай я хуліган. Звісно! Я з Заводської вулиці. Я в кадетському корпусі не вчився честь віддавати. У мене батько...» — І він раптом схлипнув, згадавши, що й батька в нього більше нема, і роботи нема, і служби нема...

Біржа... Вузьке віконце у вогкій стіні. Ось і вся його перспектива: вузьке віконце у вогкій стіні! І все ж дуже прикро, що тебе мають за хулігана. А Ковальов — голова. Юлька хвалитиме Ковальова. Ковальов Альошу судитиме. Усіх обвів круг пальця Ковальов. Що ж це таке?

А Юлька кричала та й кричала:

— Товариші! У нас у школі організувався осередок дитячої комуністичної групи. Ми працюємо при комсомолі. Наша мета — виховувати справжніх комсомольців. Ми приймаємо в свої ряди свідомих товаришів з робітничого середовища.

«А Ковальов уже, певне, там! — усміхнувся Альоша.— З «робітничого середовища»? — І він тяжко зітхнув, згадавши дружну братву з Заводської вулиці.— Де тепер Мотя? Як Павлик? Ех, хлопці ж були!»

Він не дослухав, що кричала Юлька, важко підвівся з парти і заточуючись вийшов.

Валько Бакинський весь час стежив за ним тривожним поглядом. Він не вірив, що Альоша хуліган. Він хотів прилюдно підійти й потиснути йому руку. Побачивши, що Альоша вийшов з класу, Валько злякався: куди це він?

Валько подумав, що Альоша, не стерпівши ганьби, пішов в убиральню вішатися: на паску повіситься. Валько не дарма читав книжки.

Він вибіг слідом за товаришем з класу й побачив: той поволі йшов сходами вниз, тримаючись за поручні.

«Та він не дійде сам, він же хворий»,— подумав Валько, рішуче підняв комір старої гімназичної шинелі й насунув башлика.

— Я проведу тебе додому, Альошо.

— Гарзд,— байдуже погодився той.

Вони мовчки вийшли на вулицю.

— Ти, Альошо, не бери близько до серця того, що сталося в школі,— сказав Валько, щоб заспокоїти товариша.— Життя — це взагалі дурна штука. Хтось правильно сказав це.

— Я плюю на них!

— Звісно, що так! Треба стояти вище за них. Юрба завжди жене таланти й закидає їх камінням. Така вже вона — юрба. Я десь читав про це.

Альоша промовчав. Він не уважно слухав Валька, думав: «Чи казати матері, що втратив роботу, чи промовчати поки що?»

— Візьми літературу,— вів своєї Валько.— Ти побачиш, що завжди була юрба й були герої. Розумієш? Печорін гірко розчарувався в житті, він шукав у ньому іншого змісту — він зайвий.

— А де він служив? — не до речі спитав Альоша.

— Хто? Печорін? Це ж літературний тип.

— А-а! Я недочув. Я думав, ти кажеш — скоротили когось.

— Ні, я про літературу. Я хочу тобі сказати, що думку юрби треба зневажати. Я сам завжди зневажаю її думку.

Ще на початку навчального року, незабаром після того, як Валько вступив до школи, трапилась велика подія. Вчи-

телька російської мови Зінаїда Миколаївна, худенька, в сірій плетеній кофточці і в валянках, прийшла в групу з купою зошитів. Шулячись від холоду, потираючи змерзлі руки, вона довго чекала, поки вщухне гомін у класі. Нарешті не витримала:

— Тихше б треба, товариші! — поскаржилась вона. — У мене горло хворе. Не можу я всіх вас перекричати.

Одразу стало тихо.

— Ось! — сказала тоді вчителька. — Ось ваші твори! Найкращий... — вона пошукала в зошитах, — найкращий — це Бакинського Валентина. Є тут такий?

Валько збентежено підвівся.

— Я.

На нього з цікавістю дивилися сорок пар очей. Він схилив голову. Волосся, що його Валько зачісував назад, упало на лоб.

— У вас найкращий твір, — подала йому зошит учителька й теж зацікавлено глянула на нього. — Ви дивіться, пишть.

Валько багато думав увечері про свій літературний успіх. Дивився в дзеркало:

«Невже я письменник?»

Обличчя було в ластовинні, ніс кирпатий, губи товсті. Прискіпливо шукав значимості в обличчі.

«У нього були сірі, виразні очі», — сказав він сам про себе. Але очі в нього були не виразні, а вузькі й тьмяні, закриті припухлими повіками, білими, як у курки.

Хлопцеві часто ввижалось, що він буде-таки письменником.

Він дивився, як діти ганяли м'яча у дворі. Сам він був вайлуватий, ледачий, кволий. Потішав себе: «Одні працюють ногами, інші головою», — складав на грудях руки і презирливо посміхався.

Він знав, що негарний. Але й тут заспокоював себе: «Лермонтов теж був не з вродливих, та писав як!»

«Герой нашого часу» — книжка, яку він недавно прочитав, заповонила його зразу. Він написав вірша й підписався: «Валентин Бакинський (Печорін)».

У вірші було:

Як він, не знаний я ніким,
Як він, в нарузі й вигнанні.

Товариші сміялися з псевдоніма.

— Печонкін ти, ось хто! Чого це ти в «нарузі»?

Він загадково й нервово усміхався:

— Потім, потім зрозумієте!

А його ніхто не гнав і не принижував. Мати підкладала йому все найсмачніше: «Їж, Вальшо, їж». Хлопці не чіпали його — він здачі не дасть і плакати не буде, за що його бити?

Після успіху твору в школі на нього дивилися з цікавістю.

— А ви й удома пишете? — спитала його доскоцька Марина і зробила страшні очі.— Дамі серця, еге ж?

Мати пошила йому темно-зелену простору толстовку. Він зав'язав шию великим ліловим у білих цяточках бантом.

Тепер, дивлячись у дзеркало, він знаходив щось «особливе» в своєму обличчі.

Всю дорогу Альоша мовчав, а Валько безупинно говорив, розмахуючи руками. Спочатку він говорив, щоб заспокоїти друга, а потім — щоб потішити себе.

Ось про що він казав: поети завжди були гнані, в цьому житті нема нічого привабливого, все відоме, яка нудьга жити!

Валько сухувато покашлював, як людина, котрої нічим уже не здивуєш і не зворушиш у цьому світі. Він умів милуватися собою. Він дивився на себе збоку й бачив: іде немолодий, трохи сутулуватий чоловік у запорошених мисливських чоботях, в елегантному, але скромному сірому костюмі, в м'якому, недбало насунутому на лоб капелюсі. Через плече у нього висить чорний плащ. В руках у цього чудного чоловіка паличка. Вона вся у зарубках: пам'ять про се, про те, багато про що. Цю паличку з дорогоцінного самшиту вирізав монах на Афоні й покропив свяченою водою. Цей перстень, що на руці, здобуто в Індії, в печері, де похитуючись дрімають кобри. А оцей перстень, з ніжним, як кров, рубіном, подарувала йому любима султанова дружина. Беріл на другому пальці нагадає йому зелені, як глибока вода, очі незрівнянної єгиптянки, яку звали Голубий Лотос. Чим здивуєш такого чоловіка? Як він стомився! І як йому все набридло!

Валько позіхає і тре замерзлого носа.

Альоша йде мовчки і думає: «Школу тепер однак доведеться кинути. Піду до Семчика, він мені допоможе роботу знайти. Я куди завгодно піду працювати. Я — дужий. А там менші підростуть. І якось виживемо».

Він подивився на Валька і раптом сказав:

— А в мене, здається, батько помер.

Валько злякано зупинився,— він ще не чув про це,— і, кліпаючи віями, скинув шапку. Сніжок сипався йому на голову, танув і стікав за шию.

— Коли? — спитав він пошепки.

— Не знаю.

Валько похитав головою, але не зміг знайти слів, щоб втішити друга.

Він бурмотів щось про те, що «життя — копійка». Вони вже підходили до хати Гайдашів, Валько з болісною цікавістю придивлявся до нього: тут — смерть.

І раптом він гукнув:

— Он... он... Іван Данилович! — Він засміявся нервовим тремтячим сміхом і показав рукою: — Он, он!..

Альоша подивився в той бік і побачив: коло хати з сокирою в руці ходив батько.

ЧЕТВЕРТИЙ РОЗДІЛ

Я чую твій голос, мій перший герою,
Я славлю наших хлоп'ят.

М. Голодний

1

Шкільними сходами поволі йшов угору хлопець на милицях. Права нога його твердо, навіть занадто твердо, ступала по надщерблених кам'яних плитах; ліву він тягнув. Милиці щільно входили під пахви, так що плечі піднялись і загострилися. Він цупко й напружено обхопив пальцями милиці,— видно, що не звик до них.

Милиці глухо стукали в порожньому будинку. Кавалерійська довга шинеля з не одірваними ще на грудях форменими петлицями мела брудні сходи — лущиння, порошок і недокурки. На комірі й на рукавах петлиць уже не було.

— Де засідає осередок диткомгрупи? — запитав хлопець першого учня, що трапився йому в порожньому будинку. Той спритно з'їжджав по поренчатах сходів, хвацько піднявши обидві руки над головою. З'їхав, сплеснув у долоні і швидко відповів знизу:

— А я не знаю, про що ви питаєте!

— Осередок дитячої комуністичної групи, питаю. Де він засідає?

Учень подумав-подумав і відповів:

— Ні, такого не знаю. — І побіг.

Хлопець довго дивився йому вслід.

— А осередку тут не зна-ають...— промовив він нарешті, розстебнув коміра, звільнив з-під шапки червоні вуха й пошкандибав далі.

Назустріч йому йшло ще два учні. Один з них нічого не знав про осередок, а другий засміявся й відповів:

— А хто їх знає, де вони збираються. Може, під сходами. Їх куди пустить сторож, там їм і засідання.

«А осередку тут не поважають»,— звично зробив висновок хлопець і пішов вистукувати милицями по коридору. Він заглядав у порожні класи,— осередку ніде не було.

Високий учень, біле обличчя якого було наче вирізьблене з мармуру, йшов йому назустріч.

— Ви не знаєте випадково, де відбуваються збори шкільного осередку диткомгрупи?

Учень зупинився, побіжно глянув на шинельку й милиці, відповів різко і чомусь сердито:

— Випадково знаю! В останньому по коридору класі.— Він затнувся й додав: — Там їхня сходка.— І швидко по-дався геть.

«Ого! — усміхнувся хлопець на милицях.— Ого! А осередок тут ненавидять!»— І, весело засвиставши, пошкунтильгав на збори.

Він увійшов, коли промовляла дівчина з довгою каштановою косою. Він уже бачив її, знав, що звуть її Юлькою, що вона — секретар дитячого осередку. Увійшовши, хлопець дружньо кивнув їй головою й сів на найближчу парту. Милиці він тримав перед собою, як кавалерист, сидячи, тримає шаблю.

Юлька спалахнула, побачивши його, урвала промову й урочисто оголосила:

— До нас прийшов представник міськкому комсомолу, товариш Рябінін.

Шість пар очей — весь осередок — разом втупились в зніяковілого хлопця.

— Ви нічого, ви продовжуйте,— пробурмотів він.

Його попросили виступити на зборах. Він стенив плечима:

— Я ще нічого не знаю у вас і нічого не можу сказати. Ось тільки бачив я у вас у школі сварку. Як того хлопця звуть? Худий такий.

— Гайдаш, Гайдаш!

— Гайдаш? Ага. Він в осередку?

— Що ви! — почервоніла Юлька.— Це хуліган.

— А, звісно! — погодився Рябінін.— Якцо хуліган, то

звісно. Ну-ну. Попроцюємо — побачимо. Я до вас буду часто приходити.

Після зборів Юлька пішла провести Рябініна додому. Він ще не дуже добре знав місто. Попав сюди випадково: захворів на тиф у поїзді. Тут його зняли й одвезли до військового госпіталю. Він їхав після демобілізації на південь лікувати рану. Рана на нозі. Отут.

Більше про себе він нічого не говорив, зате багато і вмילו розпитував, і Юлька розказала йому все-все, що тільки може розказати про себе кирпата, рум'яна дівчинка, якій минає вже п'ятнадцятий рік. В таких літах здається, що вже багато прожито, в сімнадцять років здається, що ще зовсім не жив.

Юлька і Рябінін сиділи спочатку на лавочці, недалеко від «комуни номер раз» — Рябінін жив у комуні. Потім, тому що тут було незручно розмовляти, перейшли в сусідній сквер, де лежав ще сніг, присипаний сухими гілками. Був теплий день — такі бувають на півдні в кінці березня. В такий день на найглибших річках скресає крига, в найглибших ярах осідає сніг і стає схожий на білий прогнилий гриб, а в місті раптом побіжать, невідомо відкіля взявшись, дружні, бистрі, каламутні струмки.

Юльці стало жарко у своїй шапці. Вона скинула її і, захопившись оповіданням, стала звикло вимахувати нею. Важка її коса стрибала по плечах.

Солдатська шапка — оце й усе, що лишилось Юльці від батька. Та ще спогад: інколи батько садовив її собі на коліна і обережно пестив рукою, перебираючи пасма її волосся. А пісеньок він їй ніколи не співав і вгору не підкидав, і в ката-мишки не грався, взагалі говорив мало, уривчасто, додому приходив стомлений.

Юлька сиділа у нього на колінах тиха-тиха й мовчки терлась головою об батькову неголену щоку. Іноді батько, сидючи, засинав: тоді вона тихенько лазила з колін і навшпильках виходила. Так, мало було ласки в Юльчиному житті. А спогад про батька — найяскравіше.

— Він був гарний чоловік, мій батько, — каже вона переконано, і Рябінін вірить їй.

І от — тільки солдатська шапка зосталась.

У своїх турботах про маленьких сестричок вона наслідувала батька: садовила трирічну Наталю на коліна і гладила її пухнасте дляне волоссячко. Але Наталя сиділа неспокоїно, лізла Юльці на плечі, силкувалась упасти на підлогу, і коли їй це вдавалось, ревла невітшно.

«Чого в тебе дитина кричить? — сердито питала мати, повернувшись з роботи: вона служила санітаркою в лікарні.— Не глядиш?»

— А мати в мене теж нічого, тільки вона нещасна. Ні в чому їй не щастить. Бідолашна вона.

Чи знала Юлька горе? Мабуть, знала, бо мати часто називала її «нещасною сиріткою», скаржилась на гірке життя. «Горе наше гірке», «В горі народилася, в горі й помреш», «Нещасне життя наше»,— тільки й чула вдома Юлька. І вона плакала разом з матір'ю, плакала гірко, солоно, але не довго,— вибігала на вулицю або в двір, і вже дзвенів її задирливий голосок, за який сусід Максим Петрович прозвав дівчину «дзвіночком».

У ранньому дитинстві в неї було справді велике горе. Кізка у них була Манюрка, біленька й дурненька. Юлька з рук годувала її, доглядала й доїла.

«Скільки дочок у мене! — раділа вона.— Наталя, Варюша й Манюрка».

Проте кізку довелося зарізати: нічим було годувати. Ото було в Юльки справжнє горе. Вона неутішно плакала, кричала, люто кидалась на сусіда, що зарівав козу, й гатила його по широкій спині кулачками: «Нашо Манюрку зарівав?!»

— Дурна я була, правда? — питає вона Рябініна.

Але на його обличчі немає усмішки. А очі примружені. Він згадує своє дитинство, своє село. І, здається, теж була в цьому дитинстві своя кізка. Як її звали? Машкою, либонь.

Ночами Юлька часто прокидалась від палкого шепоту: молилася мати. Юлька трохи підводилась, спираючись ліктями на подушку, і злякано дивилась на матір, що металась по підлозі: вона то припадала до підлоги, впиваючись пальцями в нефарбовані потріскані дошки, то високо знімала свої червоні, великі руки й безсило простягала їх до байдужого, застиглого обличчя Ісуса, біля якого чадила печальна лампадка, розливаючи тьмяне багрове світло.

Притаївши дух, Юлька вслухалась в пристрасну материну молитву.

«Господи! — шепотіла мати.— Господи милосердний! Та зглянься ж на моє сирітство, як я мучуся з трьома малими дітьми, без чоловіка, який, ти ж знаєш, господи, загинув на війні й немає про нього ні чутки, ні звістки,— і кланялася до підлоги.— Ти ж глянь, господи, як руки мої

порепались од роботи, а очі висушили од сліз, а сама я стала, господи, як та зламана вітром бідна осика». — І знову кланялась до підлоги.

Щось нагадувала Юльці жаліслива материна молитва: так на вулиці приказують старці, хапаючи прохожих за поли.

«Яке життя стало, господи! — молилася мати. — Ти ж сам бачиш. Ані хліба нема, ні крупів, ані цукру. Нічого-сінько! Моркву сьогодні на базарі, господи, по тридцять тисяч штуку продавали. Сам бачиш. І з чим же я до дітей прийду, господи, коли вони криком кричать, і нічого ж я не можу дати їм?» — І знову кланялась до підлоги.

Розпатлане волосся розсипалося їй по плечах, обгортаючи скулену маленьку постать. Юльці стало жаль матір, і себе, і Наталю, що уривчасто дихала поруч, і всіх людей, які живуть у нещасний час, коли навіть морква коштує тридцять тисяч карбованців.

Юлька плаче тихо, беззвучно, припавши гарячим обличчям до подушки, так само, як мати — припавши до шкарубкої підлоги.

Аж раптом мати вирівнюється, відштовхується пальцями од підлоги, — тепер вона стоїть навколішки, рівна, суха, кістлява, високо підвівши голову до байдужого Ісуса. Ось вона здійсмає вгору руки і майже голосно, свистячим шепотом вимовляє:

«Чого ж ти дивишся, господи? — докірливо лунав її голос. — Чого ж ти дивишся на розор країни нашої?»

Юлька одривається від подушки і квапливо втирає сльози, розвозить їх по обличчю. Вона хоче скочити з постелі й урвати страшну материну молитву: не можна так про більшовиків, це неправда. Але вже хилиться до підлоги мати і знову благає, канючить, скаржиться.

«Дай же, господи, хоч якийсь кінець. Припини злигодні наші».

Все тихше й тихше бурмотить мати, вже виповідає вона богові свої жіночі недуги, і під це одноманітне бурмотіння, схоже на дзижчання осінньої мухи на шибці, непомітно зачинає Юлька, сховавши обличчя в мокру від сліз подушку.

Рябінін уважно дивиться на дівчину. Вперше за цілий день він так уважно і здивовано дивиться на неї, наче тільки що побачив. Сльози блищать у неї на віях.

— Плакати не треба, — лагідно каже Рябінін.

— Я не плачу. Це я так. Це вітер...

— Так, так, це вітер! — погоджується Рябінін. — Ну, ще розкажи про себе.

Але Юлька хитає головою:

— Я й так забалакалась.

Та говорити їй хочеться. Хочеться все розказати цьому великому хлопцеві з сумною усмішкою,— він так гарно слухає! І вона раптом починає розказувати, що їй сьогодні снилось.

А снилось їй, ніби суха довга рука боляче хапає її за вухо й тягне, тягне кудись, Юлька плаче, відбивається, борсається, та рука невблаганно тягне її, боляче крутить вухо. Ось вона вже в темному, ледь освітленому багряним світлом залі. Біліють якісь тіні. Вона догадується: це в церкві. Виходить, вона знову в дитячій колонії.

Вона виривається з цупких рук, біжить по лунках церковних плитах, луна гуде позаду. З образів кидаються на неї угодники. Ось і мати з хрестом у руці. Наздоганяє Юлька і б'є її хрестом по голові.

Юлька прокидається, злякано озирається — в кімнаті темно, мати важко сопе поруч.

«Виходить, снилося! — І їй одразу стає легко й весело.— Це тільки снилося!» — беззвучно сміється вона.

— Мені часто колонія сниться,— пояснює вона Рябініну, і якісь невиразні уривки знову виникають перед нею: довгі пари блідих тіней, хисткий туман темного залу, тьмянний промінь проходить через ґратчасте церковне вікно.

— Я в дитячій колонії жила в дев'ятнадцятому році. І навіть в бунті участь брала. Так! У справжньому бунті!

— Розкажи про бунт,— просить Рябінін.

— Про бунт? Гаразд!

Вона не пам'ятає, з чого воно почалося.

— Пам'ять у мене, Рябінін, дірява.

Та це вона наговорює на себе. Не дірява у неї пам'ять,— звичайна собі. Але так багато подій сталося в Юльчиному короткому житті, що все в її голові поплуталось. Носило їх з міста в місто. То з батьком жили, потім батько зник, жили по лікарнях, де мати працювала, тягалась по лазаретах, потім Юлька на тиф слабувала.

Це ті діти, що народилися й вирости в одному й тому просторому домі, де довгі роки все стоїть на одному місці, і кожна перестановку довго обмірковують усією сім'єю,— такі діти пам'ятають зворушливі подробиці свого дитинства.

— А ще в кутку вішалка була. А ще на камені годинник з зозулею стояв.

А Юлька іноді силкувалась-силкувалась, розказуючи

що-небудь подругам, і ніяк не могла пригадати, де це було: в Козлові чи в Скопіні.

«Ой, пам'ять у мене дрява!»

Про бунт у колонії вона пам'ятає тільки, як усі дівчатка в сорочках посхоплювалися з ліжок і почали вигукувати щось безладне, грюкати табуретками, кидатися подушками.

— Ой, і погано жилось нам у колонії! Годували кепсько. Ой, кепсько! Спочатку давали хліба, по півфунта на день, потім по три восьмушки, потім по чвертці й нарешті по восьмушці — маленький шматочок чорного хліба: хоч їж, хоч дивись на нього. І голий суп, у якому сиротами плавали пшонинки. Погано годували. Ну, і скрізь так. А як тільки що — карали, в куток ставили або в холодну кімнату замикали й навіть били. Правда, правда!

Не вірять Рябінін.

— Це за Радянської влади?

— Ну, потім завідуючого зняли і вихователів усіх теж.

І оце якраз Юлька добре пам'ятає, бо з того дня, власне, й починається її справжнє життя.

За бунт їх жорстоко покарали, але два одчайдушних хлопчики втекли, дісталися до міста, з'явилися у комсомол і розказали все, як було.

— Ото хлопці були! — захоплюється Юлька. — От уміли за колектив стояти! Повернулись вони в колонію з комсомольцями — все перевернулося. Завідуючого зняли, педагогів повиганяли, — захиляючись, розказувала Юлька, — образи повикладали. Революція, одне слово — світовий Жовтень.

Але саме в цей час Юльчиній матері дали роботу в лікарні в південному місті, й вона стала збирати своїх дітей.

Діти з'їжджалися до неї з усіх усюдів: десятилітня Варюша — з дитбудинку, Юлька — з колонії, Наталю привезла з села бабуся.

Коли Юлька збиралася у дорогу, вихованці колонії влаштували їй урочисті проводи, а найсміливіші казали на прощання: «Ти як тільки що, до комсомолу йди». — І міцно тиснули їй руку.

— І я поклала собі: приїду, стану комсомолкою. Я все робитиму, що колектив скаже. Я... — Вона червоніє і тихо, ніяково закінчує: — Я навіть умру, якщо треба буде. Як комсомольці в Трипіллі. Правда!

Рябінін усміхається їй і каже:

— Я вірю.

Юлька приїхала до матері. Та зустріла її стримано й непривільно, мовчки поцілувала порепаними, твердими губами й пішла на роботу. Юлька помітила: постаріла, зігнулась мати, загострені її плечі навіть злякали дочку.

Днів через кілька Юлька запитала:

«Мамо, а комсомол тут у вас є?»

Мати навіть ложку впустила від здивування.

«А тобі нащо?»

«Я хочу ходити до них».

Нічого їй тоді не відповіла мати, однак ввечері, перед тим як лягти спати, схопила Юльку за руку й потягла в куток. Там упала навколішки перед образами. Налякана й здивована, Юлька зробила те саме.

«Молись!» — прошепотіла мати й почала несамовито хрестися.

Але Юлька не хотіла молитися. Вона виривала свої руки з холодних гострих материних пальців і кричала:

«Не буду! Не буду молитися! Нема ніякого бога! Нема його!»

А мати сичала на неї і все молилась.

Коли ця шалена молитва скінчилася, мати урочисто встала з підлоги і сказала Юльці голосом чужим, суворим, ніби читала євангеліє:

«Будеш водитися з комсомольцями, приб'ю, вижену і прокляну!»

Юлька югнула в ліжку, скулилась під укривалом і вирішила: «Буду, буду ходити!»

І другого дня пішла в комсомольський клуб.

— Мені тоді було чотирнадцять років і мене... не... прийняли. Сказали: мала ще. Але ж неправильно сказали, Рябінін, правда?

— Правда! Ти не маленька.

— Це в мене зріст такий. Харчувалась погано. От через те і зріст такий.

Вона справді здавалася зовсім маленькою. Батькова солдатська шапка наповзала на ніс. Коли Юльку не прийняли до комсомолу, вона мало не заплакала привселюдно в клубі (про це вона Рябініну не сказала), але їй дали вперто ходила до клубу. Незабаром при комсомолі організувалася дитяча комуністична група. Юлька записалася туди.

— А мати нічого? — спитав Рябінін.

— Мати не знає, — пошепки відповіла Юлька.

Матері вона спочатку казала, що в школі навчання піз-
но кінчається, потім — що школа організувала спортивну

групу в клубі, от вона туди й ходить. Мати хмурилась, не вірила, але, стомлена, знесилена тяжкою роботою, не хотіла галасу і сварки вдома. Натруджене за день тіло потребувало тільки одного — спокою.

А Юлька потайки ходила в комсомольський клуб. Коли, озираючись і завмираючи зо страху, пробилась в будинок колишнього ремісничого училища (тут містився комсомольський клуб), їй усе здавалося, що от-от зустрінеться з матір'ю.

Проте з матір'ю вона не зустрічалась і швидко й весело бігла вгору широкими сходами. Ось уже останній східець, ось уже вогкий, весь у мокрих плямах і патьоках коридор, ось зал, що гуде, як коробка з джмелями.

— Товариші! — радісно гукала Юлька й кидалась їм назустріч.

А вони обступали її галасливою юрбою, кричали, перебиваючи одне одного, зчиняли таку бучу і сміх, що з своєї кімнати вибігав завклубом Бунч і починав гримати на них:

— Ану, ви — хвіст комси! Тихше! А то вижену.

— А які ми хвости комси, га, Рябінін? — обурювалась Юлька. — Отаке вигадують.

— Ні, чого ж! — сміється Рябінін. — По-моєму, правильно. Ми — комса, а ви — наша зміна.

— То не хвіст же?!

Але Рябінін тільки сміявся.

Він узяв її зошити й почав перегортати. «Зошит для алгебри учениці 6-ї групи Ю. Сіверцевої». Він сумно усмінувся: з чим її їдять, алгебру? Зітхнув. «Зошит для фізики учениці 6-ї групи Ю. Сіверцевої». Фізика? Це те, що про світло і звук? Чи не те?

— А де ж закон божий? — пожартував він.

— Нема! — сміючись, відповіла Юлька.

— А мене тільки закону божого і вчили. Дуже важлива наука, скажу я тобі.

Він задумався, сумно роздивляючись зошити. Три вчителі було в його житті: п'яний попик учив грамоти й закону божого, найкращий друг Тимко Пройдисвіт учив махорку курити, взводний Марченко вчив шаблею рубати. Які розкішні науки!

Він натрапив нарешті на грубий зошит. Юлька засоромилась і хотіла вихопити його.

— Навіщо? — здивувався Рябінін. — Я подивлюсь.

Він відкрив першу сторінку і прочитав «Щоденник Ю. Сіверцевої».

— Можна? — запитав він тоді.

Юлька нічого не відповіла. Він почав читати.

«1919 р. 9 березня. Сьогодні був дуже хороший день. Дуже текла вода з дахів. Я ходила в маминих черевиках, але в них було мокро, і панчохи були мокрі, але перемінити було нічим. Я коло ганку зчищала лід — було дуже весело, але треба було йти до Наталі, а потім по самовар, через те було скучно.

10 березня. Сьогодні день був не сонячний, але було тепло, крутила заметіль. Сьогодні я вперше почала вчитися плести. Мені чогось сумно й болить голова. Більше писати нічого.

11 березня. Сьогодні Варя цілий день плакала: Наталя з'їла її картоплю, яку мати дала Варі, а Наталя з'їла. По місту ходили з прапорами. Я дивилася.

12 березня. У мене цікава книжка — «Веселі будні». Я взагалі люблю читати, тільки книжок немає. А мама каже: «Ти краще плети, а не читай».

Далі щоденник урвався. Мабуть, у дівчини не вистачило терпіння регулярно записувати в нього. Дальша сторінка починалася вже з 1922 року.

«1 березня. 1922 року. О дванадцятій годині дня ходила в осередок дитбудинку, куди мене прикріпив міськом. Займалася з дівчатами спортом. У дитбудинку вирішили: замість неділі, щоб день відпочинку був у четвер.

3 березня. Збирали з кружками. Я ходила з Балабаном. Це комсомолец, член нашої дитгрупи, гарний хлопець, може насмішити до сліз. Але він тепер сумний, бо в групі ухвалили не курити, а він курить. Він попросив дозволити йому курити до 5 березня і сьогодні викурив одну цигарку з дозволу заступника голови.

4 березня. Тільки що читала Леніна. Дуже важкі статті є, в них багато незрозумілих слів.

7 березня. Мене хочуть послати на роботу в перший дитбудинок, — він за верстуву від нашого будинку. Там організується осередок, багато дівчат. Тому — мене.

8 березня. День робітниці — писати ніколи.

9 березня. В день Лютневої революції в групі буде суд над царем Миколою II. Безперечно, його засудять, але треба провести це наочно.

Я страшенно простудилась, не можу говорити. Це через репетиції.

13 березня. Суд над царем пройшов прекрасно. Царя засудили. Народу — дітей було сила. Повний зал.

Коли говорив обвинувач, було тихо, але як почав говорити оборонець, зчинився галас. Йому не давали говорити, кричали: «Смерть цареві! Смертний вирок!»

Після суду мене діти з першого будинку повели до себе. У них був вечір-концерт, брали участь самі діти. Після концерту була закуска, дуже смачна: яблука, пиріжки, цукерки і чай.

15 березня. Тільки що я і сусідка Надя прийшли з народом. Там танцювали балерина Є. Тихомирова і В. Суворов. Танцювали прекрасно. Прийшовши додому, ми з Надійкою пішли на кухню й хотіли танцювати так, як вони, але з цього, звісно, нічого не вийшло. Сміялись аж падали, бо в нас нічого не виходило.

16 березня. Я не знаю, що робити. З роботою в осередку дитбудинку в мене погано. Тільки ігри та спорт, а більш нічого. Бо я не знаю, які бесіди треба проводити, і ніхто мені не каже.

20 березня. Тільки що прийшла з лекції про Максима Горького. Я раніш не задумувалась, хто такий Горький чи який інший письменник. А тепер я думатиму про різні прочитані мною твори. Мої улюблені письменники: Максим Горький, Некрасов і Тарас Шевченко.

Рябінін закрив щоденник і віддав Юльці.

— Ти ось що, — сказав він, усміхаючись, — ти напиши, будь ласка, в своєму зошиті: «Сьогодні познайомилася з Стьопкою Рябініним. Він взагалі хороший хлопець».

— Напишу! — серйозно відповіла Юлька.

— Ну-ну!

Він прийшов додому й дістав свій старий нотатничок. Йому подарували його хлопці, що залишилися в організації, коли він виїжджав на фронт.

Сміючись, Рябінін заглянув у нього й подумав:

«Невже я старий?»

Він перегорнув сторінку:

«Вирушаємо на Богодухів». «Винен Марченкові три пачки махорки». «Вранці ховали Васю. Він загинув як герой. Дай боже кожному таку смерть». «Вирушаємо з Богодухова вночі».

«Скільки Юльці років? — подумав він. — П'ятнадцять. А мені двадцять чотири. Лише дев'ять років різниці. Коли їй буде двадцять чотири, невже вона буде така стара, як я? Ні, звичайно, ніколи не буде. Адже вона не воювала».

Він записав у книжечку:

«Сьогодні познайомився з людиною, якій п'ятнадцять років і в якій довга коса».

«У кожного покоління своя доля,— думав він, перечитуючи записи.— Напевне, фізика доводить це законами. Фізика? Це котра про світло і звук? Школярі сміятимуться з мене, коли я почну говорити з ними про фізику. Якого чорта я пішов працювати в школу? У кожного покоління кінець кінцем — своя доля».

Демобілізуючись з армії, він довго думав, куди їхати. На завод? Милиці не пускають. Додому, на село? Чого? Могилкам кланяться? Хай цвіте над ними гірка могильна трава,— Рябініну ніколи.

— Ідь на південь! — порадили товариші.— Підлікуєшся. Відпочинеш.

Поїхав. До півдня не доповз. Тут, у невеликому місті, від тифу звалився. Зняли з поїзда. Здали в лазарет. Валився у військовому госпіталі. Викачався з тифу, став непевно на ноги, кволими пальцями схопив милиці, вийшов на вулицю, вдихнув повітря, легке, морозне. Голова запаморочилась, мало не впав.

«Слабий ще».

Прийшов у міськком партії.

— Не поїду поки що на південь, давайте тут роботу.

Його послали до секретаря міськкому — Марченка. Рябінін зрадів: чи не взводний це, бува, його? Марченко? Оце була б зустріч!

Але виявилось, що секретар — інший Марченко. Це був старий, сивий, широкоплечий чоловік з синім рябятинням на лобі й щоках, в минулому — шахтар-підпільник. Він прийняв Степана Рябініна з тією суворою простотою, до якої так звик Степан у партійних комітетах і яку найбільше любив. Насамперед Марченко запитав про здоров'я.

— Я здоровий,— нетерпляче відповів Рябінін.

Та секретар наче недочув і далі докладно розпитував Рябініна, куди його було поранено, чи не болить рана, чи давно він з госпіталю, що кажуть лікарі, чи є йому де жити, чи є у нього гроші...

— Житимеш у комуні... — сказав секретар.— Там у нас всі холостяки живуть.

— А працювати?

— А працювати? — вперше за весь час бесіди усмінувся секретар.— Роботи, голубе, багато! До чорта роботи, а людей мало. А скільки тобі років, товаришу? — раптом поцікавився він.

- Двадцять чотири.
- В комсомолі працював?
- Доводилось.

— Ну от і чудово! Нам якраз потрібні надійні люди для роботи в комсомолі.— І він пильно подивився на Рябініна.

Він угадав: Рябініну не хотілось іти на комсомольську роботу. Степан вважав, що він уже виріс з неї, що він — «старий», але зараз, порівнявши себе з Марченком, побачив, що проти нього він просто хлопчак. Степан збентежився і нічого не відповів на пропозицію секретаря.

А той ще раз уважно подивився йому в очі й потім широко сказав, поклавши руку на плече:

— Нічого, нічого! Я, голубе, тобі почесну роботу пропоную. Комсомол, брат, наша найдорожча зміна. Ми за неї перед майбутнім відповідаємо. Отак-то! — Він одійшов до стола, взяв кiset і став натоптувати люльку тютюном.— Мало, голубе, мало у нас ще людей!.. — так само широко говорив він далі.— Влада ми молода, кадрів ще достатньо не виховали. А куди тільки не доводиться зараз ставити комуністів! І на господарство, і на транспорт, і в банки, і в юстицію... Скрізь, голубе, партійне око потрібно. Хоч би вже швидше ви підростали, чи що!..— засміявся він.

— Гаразд! — сказав, підводячись, Рябінін.— Як партія велить. Я згоден.

— А я так і подумав. Я, брат, так і думав. Ну, тепер слухай сюди,— сказав він попереднім суворим голосом, сідаючи за стіл.— Підеш у міськком комсомолу до товариша Кружана. Скажеш, що я тебе послав. Тільки дивись не посварися з ним при першій зустрічі. Кружан у нас хлопець конозистий. До речі, там і придивись до нього. Зрозумів? А потім міськкому партії розкажеш...

— Ким же я йду в міськком комсомолу? — розгублено спитав Рябінін.

— Ким? — примружився Марченко.— Партядром... Як комсомолець і комуніст. Тебе що, чини хвилюють?

— Та ні!..

— Ну, тож-бо! А там, голубе, на роботі, виясниться, хто ким може бути. Зрозумів?

— Зрозумів.

— А як видужаєш остаточно, милиці покинеш, поправишся,— знов заходить до мене. Неодмінно. Зрозумів?

— Зрозумів,— засміявся Рябінін.

— От і гаразд! — лукаво усміхнувся Марченко.

Вони тепло попрощались, і Рябінін весело пішов у міськком комсомолу.

Тут на нього чекала зовсім інакша зустріч.

Секретар міськкому Гліб Кружан насмішкувато глянув на милиці.

— Фронтовичок? — мовив, усміхаючись. — З якого фронту?

— З усіх! — гостро відказав Рябінін, хоч це й було схоже на правду: він воював майже на всіх фронтах.

— А що ж ти робити вмієш?

Рябінін стримався, нічого не відповів, тільки викинув документи на стіл: ось я, весь тут.

— Ми тебе в школу пошлемо, — сказав, так само усміхаючись, Кружан. — Зараз на шкільному фронті потрібні бійці.

Рябінін бачив: знущується Кружан, і не міг зрозуміти — чому? На столах, на лавках, навіть на підлозі вайлуваті сиділи комсомольці. Може, він для них виставу влаштує?

— Гаразд! — відповів тоді Рябінін. — Піду в школу, якщо ти кажеш — потрібні бійці.

Він побачив: зніяковів, спалахнув Кружан. Але відступати було пізно.

Так Рябінін попав у школу.

Він шов сюди й думав:

«Побуду тут місяців зо три, з Кружана гонор зіб'ю, нога загоїться, милиці к чорту, ноги на плечі — на завод або в партшколу».

Кепкуючи з себе, він прийшов у школу. Йому було ніяково: великий, дорослий, неголений хлопець возитиметься з малюками.

Посміхаючись, він прийшов на збори дитячого осередку.

«Дорослих копіюють... Збори... Мабуть, у секретаря величезна папка е».

Він пригадав себе, яким був у вісімнадцятому році: інструктор волосного комітету комсомолу, дядькова шапка, папка велика і мандат на весь аркуш: «Прохання сприяти...»

«Повертаємось у первісний стан, Степане. Після героїчних фронтів повертаємось ми з тобою на шкільний фронт, як каже товариш Кружан».

І все-таки поклав собі:

«Буду, буду ходити в школу, з учнями спільну мову знайду. Просто подивлюсь, який у нас народ росте. Вони кумедні в таких літах».

Він пригадує сварку, свідком якої був. Він бачив, що то була не просто дитяча сварка. Запам'ятав бліде обличчя Гайдаша. Він чув, як той кричав до когось: «Я в'ю тебе, офіцерський виродку!» Справжня злість дзвеніла в цьому крикові. «Що ж далі робитиме Гайдаш? А той, кого назвали офіцерським виродком?»

Рябінін раптом ловить себе на тому, що зацікавився дитячими справами.

«А що ж? — виправдовується він перед самим собою. — Товариш Марченко не дарма казав, що ми за це перед майбутнім відповідаємо!»

2

Тепер Альоша ходив, гостро випнувши лікті й високо піднявши голову. Свій козиний кожушок він тісно підперезав солдатським паском, чоботи підбив залізними підковами, — йому здавалось, що він найдужчий і найсміливіший у школі. Ззаду як тінь ходив за ним темний, похмурий, довгорукий Ковбиш, що вдячно й мовчазно пам'ятав, як Альоша першим вийшов з класу, оступаючись за нього.

Удвох вони сновигали тепер по коридорах («гроза морів», як прозвала їх насмішкувата шкільна громада). Альоша йшов перевальцем, з байдужою задерикуватістю, а Ковбиш, втягнувши голову в широкі плечі, важко ступав позад нього.

— Хай судять! — хвальковито вигукував Альоша в коридорах, а в самого серце стискалось від страху: витягнуть його на сцену, всі учні дивитимуться, сміятимуться.

Уперте вилицювате обличчя його спалахнуло. Хотілось кинути школу, навчання й тікати, тікати на край світу, проте він настирливо відвідував навчання і з гордості та з тієї самої впертості гарно готував уроки й на диво вчителям ішов з першими в класі.

— Здібний, здібний! — сказав йому якимось задумливо і дивлячись повз нього вчитель фізики Болдирев. — Тільки шкода: хуліган.

Альоші стало соромно. Схиливши голову, він поплентався коридором і зустрівся з Воробейчиком.

Той злякано відсахнувся вбік, а коли Альоша пройшов мимо, закричав тонко й насмішкувато:

— А тобі незабаром суд!

«Суд... суд...» — відлунилось у коридорі.

Найгірше було те, що «вони» у всьому мають рацію,

а він у всьому винен. Почав сварку хто? Він! Факт. Побив Воробейчика хто? Він! Факт. Не кориться старостатові хто? Знов-таки він! Факт.

Усі факти проти нього. Подумати тільки: осередок вважає, що він ворог! Він — Альоша! — ворог, а Ковальов хто ж — друг?

— Ти ворог нової школи,— кинула йому з невимовним презирством Юлька, дівчина з довгою косою.— Ти зриваєш нашу роботу.

«Та ти спитай, чому я так роблю?» — хотів крикнути Альоша, але не крикнув, а сам, не знаючи навіщо, плюнув на підлогу. А коли побачив, як почервоніла Юлька, задер голову й пішов.

А ступивши кілька кроків коридором, став біля вікна й мало не заплакав.

Що він міг зробити, п'ятнадцятирічний хлопчина, коли весь світ став супроти нього? З служби його скоротили, на біржі роботи не дають, у школі цькують, як собаку, вдома батько бурчить і мати плаче. Куди подінешся?

Подітись нема куди. І поговорити нема з ким. Семчик десь завіявся, ніколи його вдома нема. Валько базікає тільки про себе — нудно. Павлик — далеко. От і нема більше нікого.

Ззаду підійшов Ковбиш. Альоша почув, як загупали його важкі чоботи — такі були тільки у Ковбиша. Це був новий друг, вартий старих двох. Тільки мовчазний друг. Що він може дати Альоші? Лише свої кулаки. Хоч це і є те, що потрібно. Ковбишеві кулаки та Альошині кулаки — тримайся, школо, тримайся, осередку, а найбільше — тримайся, Микито Ковальов!

— Правильно, Федоре?

Ковбиш мовчки хитає головою.

Та не зустрівся Ковальов у підхожому місці. Одного разу здалось Альоші, наче спина Ковальова мелькнула на біржі, та сам не повірив: «Що йому тут робити? Не може бути!» — І вирішив, що помилився.

— Але він попадеться,— потішав себе Альоша,— він попадеться, гад, і тоді від нас не втече. Правда, Федоре?

Ковбиш мовчки хитає головою.

А Ковальов справді ходив на біржу. Він записався, як конторщик, ждав роботи, вистоював у нудних чергах. Дивно, що його не бачив Альоша.

Часом Микита цілий день вештався на біржі. Він приходив сюди вранці, читав усі вивішені об'яви, штовхався

серед людей, слухав їхні розмови, сам говорив рідко. Стомившись ходити брудним і довгим коридором біржі, він займав своє місце в черзі й терпляче ждав. Тягучий хвостатий струмок махоркового диму плив попід стелею. Іноді здавалося, що він просто висить важкою, сизою залізною балкою. В ці хвилини Микита завжди з ненавистю згадував батька:

«Утік, покинув! Шкура!»

Він, бач, осавул Ковальов, не стоїть у голодній черзі безробітних. Він пиячить там, за кордоном, по-козачому — широко й буйно. Б'ють бокали за тихий Дон, за матінку-Росію. А в Росії здихають з голоду мати й син, що їх кинув осавул у зв'язчій паніці.

«Батьки! — презирливо мружаться Микита. — Ну, покинув би матір, це було б по-козацькому. Так заporожці робили, ще Гоголь про це писав. Але сина, єдиного сина, — не дочку, не матір, не жінку, — сина кинути!»

— Шкура! — бурмоче осавулів син і важким поглядом обводив обшарпані стіни біржі. Стомившись стояти, сіла черга. Микита теж сідає навпочіпки, спирається спиною об вогку стіну й заплющує очі.

...Дзвенить дзвінок, дзвенить-заливається. Чому? Нащо? Козак шалено нахилиється до дуги, вириває дзвінок, немов язик з горлянки, і, лаючись, кидає на примерзлий сніг. Покотився дзвінок по снігу, дзенькнув останній раз, затих, наче його розстріляли.

Відступ. Трясе бричку. Мати в кутку плаче, тринадцятилітній Микита тремтить від холоду, кутається в кожушок. Йому вже нецікаво озиратися назад. Знає — позаду, мов намальоване полум'я, горить останнє село. Вже й назву його забув Микита, не записав у подаровану дядьком хорунжим пам'ятну книжечку.

— Чухраємо, — кажуть один одному офіцери й на ходу п'ють коньяк з довгих англійських пляшок, щоб зігрітися.

Мимо ведуть полонених: кілька обідраних і босих червоноармійців. Вони смішно перестрибують з горбка на горбок. Чомусь серед них двоє бородатих селян, теж обідраних, але в личаках. Ясно, що вони не воювали — за що ж їх? Полонених ведуть кудись убік. Ось вони проходять повз бричку. Кінь стомлено ірже, пропускаячи процесію. Полонені байдуже, тупо дивляться на осавулового сина. Проходять. Бричка рушає, суне по рипучому молодому снігу. Потім відкілясь долітає залп з гвинтівков.

Офіцери п'ють на ходу коньяк, щоб зігрітися.

Дивно, що того року Микита не бачив жодного тверезого офіцера. Ну, батька він взагалі ніколи тверезим не бачив, хіба що ранками. Але вранці батько — зелений, похмурий, злий, до нього краще не підходь. Це з рожевого дитинства пам'ятає Микита.

Одного тверезого бачив у ті дні Микита: юного, біленького, з легким пушком над губою прапорщика. Він плавав, коли відступали.

— Гине Росія, мене неодмінно в'ють! — кричав він. І Микита гидливо заспокоював його:

— Не треба! Не треба! Ви ж не дівча!

«Білі орли! — кривився Ковальов. — Як вони чухрали! Як вони чухрали!»

І ці побіжні, квапливі грабежі перед відступом, і похапцем спалені села, і бійка офіцерів за підводи, і дика, ганебна паніка, що зчинялася через поліно, яке затріщало в грубці, від крику вагітної жінки, від чутки, від побрехеньки, просто з нічого. І тоді — «евакуація», квапливі збори, материні сльози, брязкіт розбитих і поламаних речей, п'яна батькова лайка, проклинання сім'ї, яку надумав узяти з собою. І знову, і знову бійки за підводи й місця в обозі.

Дроздовський підполковник, Князенко, з довгими пухнастими вусами, з м'якими ямками на пухких щоках, перехопив знайдену матір'ю підводу і тяг до себе — вантажити клунки, згортки, валізи, килими, «взяті у вдячного населення на пам'ять».

— Злодій! — закричала на нього Микитина мати, а підполковник гидко вилаяв її.

«Білі орли! — болісно кривиться Микита. — Як вони чухрали! Як вони чухрали!»

«Білі орли!» Він ненавидів їх. Якби він був тоді дорослим та якби у нього був наган, він став би на перехресті і крикнув би до них: «Стійте! Куди ви тікаєте?» Він убивав би кожного на місці без жалю. Як він ненавидить їх!

Якось недавно він знайшов стару дитячу записну книжечку. Це була акуратна книжечка з золотим тисненням на палітурці і з багатьма дурними запитаннями всередині: «Ваші улюблені письменники?», «Ваші улюблені книжки?», «Мої найкращі друзі?», «Кого я люблю?» Микита шалено зареготав, прочитавши останнє запитання. Він узяв синього олівця й жирною рисою закреслив «Кого я люблю?» й широко написав: «Кого я ненавиджу? 1. Батька. 2. Пол-

ковників і всіх вище. 3. Боягузів. 4. Аристократів. 5. Німців. 6. Баден-Пауеля».

Він перечитав цей список і сам здивувався: «А більшовиків хіба я люблю?» — і приписав перед усім списком: «Більшовиків ненавиджу найбільше».

Він вивав з книжки аркуш і з насолодою подер його на дрібні клаптики. Йому здавалося, що він шматує тих, кого ненавидить.

І батька? Так, і батька. Це через нього він стоїть, пригнута спиною до вогкої стіни, і жде. Чого жде? Нема чого ждати Микиті Ковальову.

— Батьки!.. — бурмоче він і плює на підлогу, густо всипану недокурками.

Що вони вміли робити, батьки? Пити вміли, гучно й безладно кричати «уря-я-а!», з п'яними слізьми на очах репетувати про «вітчизну-матінку», про «великий руський народ». Вітчизна-матінка? Руський народ? Ось вона показала їм, вітчизна. Ніякої вітчизни! Каменя на камені!.. Вогнем і залізом! Без жалю! Розстрілювати на місці! Душити! Катувати й вішати! Палити п'яти!

Микита відчуває, що задихається від злості.

Він казав учора Хрумові:

— Треба, розумієте, треба починати діяти. Треба когонебудь вбити.

Хрум сміявся:

— Ви — хлопчик, Микито! Є хороша наука — арифметика. Треба ждати, поки набереться сума. Ви, я, Воробейчик — це навіть не тризначне.

— Ви арифметик, Хрум, а я донський козак! — гордо відповів Ковальов.

— Козачий син... — спокійно поправив Хрум. — Тільки козачий син. Ви — хлопчик, Микито!

Ковальову хотілося схопити Хрума за латкани старенького піджака й довести, що він зовсім не хлопчик. Хлопчик? Якщо хлопчик бачив у своєму житті те, що бачив Микита, він уже не хлопчик: він — звір. О, як вони чухрали — це на все життя незабутня школа презирства. І Микита згадує лермонтовське:

Скорботним насміхом ошуканого сина
І марнотратника отця.

Альоша зустрівся з Ковальовим у дверях біржі. Від несподіванки Олексій завмер на місці, а Ковальов спокійно мовив:

— Ну здоров! Чого не заходиш?
Альоша ступив уперед і стиснув кулаки.
— Ти думаєш, я за ляпаса серджуся? — по-дружньому сказав Микита. — То дурість твоя була. Діло хлоп'яче. Ти заходь до мене. Нічого!

— Ти — гад! — тихо відповів Альоша.

Ковальов усміхнувся:

— Ще що?

— Ти негідник!

— Ще що?

— Тебе вбити треба! — так само тихо промовив Альоша.

— Ну вбий!

— І в'ю! — пронизливо закричав Альоша й кинувся на Микиту.

Вони покотилися по підлозі, обхопивши один одного руками. Юрба, що реготала, в мить зібралася навколо них.

Альоша почував, що Микита дужчий за нього, але злість додавала йому сили, і він борсався, намагаючись вкопити Ковальова за горло.

Старичок-міліціонер, що вартував на біржі, нарешті розборонив їх і поставив на ноги.

— Це негарно, товариші, так робити! — сказав він хлопцям. — Ви ж люди свідомі. Чого не поділили?

Зелений і злий Ковальов знизав плечима. Він був спокійний, тільки кусав нижню губу. Розпалений і спітнілий Альоша знову поривався битись.

— Ну, йдіть і не робіть так вдруге, — сказав їм мирно міліціонер. Він більше скидався на педагога і явно осуджував Альошу, що почав бійку. — Не треба так робити, товаришу, — мовив він йому. — Це хуліганство. І на це є стаття.

— Я його однак уб'ю! — похмуро кинув Альоша. — Пустіть!

Він рвонувся до Ковальова, але міліціонер схопив його за плечі й повів до дверей. Альоша опирався, чіплявся ногами за лавки, відбивався, проте його допровадили до дверей і випхнули на вулицю. Міліціонер кинув йому навздогін кепку, що впала під час бійки на підлогу. Вся біржа реготала вслід Альоші. Справа Ковальова знову була зверху. Він знову чистий і святий. Що ж це таке?

Альоша розгубленим поглядом обвів вулицю.

Підстрибуючи по брукові, деренчала тачанка. На ній похитувалась нефарбована труна. Позаду, попустивши по-

води, їхав верхівець. Голова його була перев'язана. Коло труни йшло двоє в шкірянках. Одного Альоша впізнав: Семчиків брат — Яків.

Альоша підійшов до нього.

— Хто це? — пошепки спитав він, киваючи на труну.

— Андрюша Гайворон, — тихо відповів Яша. — Чекіст.

Альоша подивився на покійника: все обличчя його було в шрамах від шаблі, синьо-багряна кров закипіла в ранах.

— Хто ж це його?

— Куркулі.

— За що?

Яша усміхнувся:

— Чекіст.

Альоша пішов поруч. Він дивився, як похитувалась труна. Здавалося, тіло Андрюші Гайворона пливе вулицею, перекочуючись з хвилі на хвилю, як тіло потопельника. А яка різниця — вбитий чи втопився? Однаково — смерть. Смерть — кінець усьому! Ні, краще хай уб'ють, ніж утопитись. Хай ріжуть, рубають шаблями, хай мучать і шматують, загоняють під нігті цвяхи, палять п'яти, — а самому всміхатися і, коли відчуєш кінець, крикнути: «Хай живе світова комуна!» — і вмерти.

Привезуть труну на тачанці — просту, нефарбовану. Прийде Юлька, осередок прийде... «Він загинув як більшовик, — скажуть вони, — а ми називали його хуліганом». І їм стане соромно. І Ковальов прийде. Ковальов вільно зітхне й зарече: «Ось його вбито, а я живий!»

«Так ні ж, і ти не житимеш, білий виродку! Ти вбив Андрюшу Гайворона, кучерявого чекіста, а я вб'ю тебе. Уб'ю, і тоді хай мене розстріляють. Хай! А я, падаючи, кричатиму: «Хай живе світова комуна!»

І він, нічого не сказавши Яші, раптом кинувся бігти назад. Біг, нічого не бачачи перед собою, штовхаючи прохожих і спотикаючись. Нарешті ось уже двір, де живе Семчик. Альоша вибіг по сходах нагору і влетів у кімнату. Нікого не було. Тільки Семчик, щойно прийшовши з роботи, розмотував ліву обмотку.

— Семчику! — задихаючись, вигукнув Альоша. — Бери нагана, підемо вбивати Ковальова.

Семчик здивовано підвів голову, побачив розпалене, схвильоване обличчя товариша і сам, заражаючись його хвилюванням, швидко схопився на ноги, вхопив зі стіни батькового нагана й кинувся за Альошею. Незакручена обмотка теліпалася навкруг ноги.

Юлька не показала Рябініну одного зошита. Їй було соромно показати його, бо це був альбом.

Альбоми в школі були у всіх дівчат. Дівчата чіплялись до кожного:

— Напишіть мені що-небудь в альбом. Тільки гарне.

На першій сторінці Юльчиного альбома рука голови диткомгрупи Вані Митяєва вивела виразними, великими буквами, жирно й широко:

«На пам'ять про спільну роботу в міському диткомгрупі — Юлі.

Твоє прохання вдовольняю,
В альбом пишу сторінку цю.
Будь щирим, чесним комунаром.
І борони республіку труда.

Писав би більше, та нема чого.

І. Митяєв».

На другій сторінці дівчата з дитбудинку, в якому Юлька працювала представником міськкому, написали їй крииво і з плямами:

«Люба, дорога Юлечко. Тебе ми, всі дівчата дитбудинку № 1, любимо й поважаємо за твою ласку і ставлення. Любимо тебе більше, ніж своїх вихователюк, і цілуємо тисячу разів.

Шура, Поля, Оля, Шура, Маруся, Віра, Соня, Зіна, Даша, Ганя, Лена, Варя».

Цілу сторінку зайняла мораль Сашка Хнилова, вихрестого комсомольця, штатного промовця в дитгрупі.

«На все життя твоє зичу тобі всього найкращого. Зичу стати освіченою людиною, хорошою комуністкою і громадською діячкою, щоб давати користь» —

і т. ін., і т. ін., з багатьма «щоб» і «бо».

А поет групи Кость Чужаков написав їй:

«Учись, трудись, працуй — люби науку, люби і труд,
Борись з негодою за бідний весь ти люд».

Написів отаких було багато. Коли писали їй в альбом, Юлька заглядала через плече того, хто писав, і хвилювалася:

— Тільки не дурниці пиши, а щось путяще!

І якщо це були «дурниці» — про любов чи про щось таке, без жалю виривала сторінку.

З багатьма записами Юлька не знала, що робити. Вони подобались їй своєю красивістю, але її мучила думка: чи не «дурниці» це?

Особливо багато такого писали дівчата.

«Нехай життя твоє тече спокійно
І процвітає в квітах знов і знов.
І хай завжди живе з тобою
«Надія», «Віра» і «Любов».
З о я».

Перші рядки дуже подобались Юлі, й заради них вона пробачила кінець. Юлька любила квіти, і тут вона була вперта. Глузування не могли похитнути її. Завжди, весною — на пальті, а влітку — на платті, у неї було приколено квітку. А вдома по всіх кутках — в склянках, у старих глечиках — стояли букети, зібрані самою Юлькою в полі або накрадені для неї хлопцями в садах.

А це писали їй в альбом дівчатка:

«Рости, як пальма тріпотлива,
Цвіти, мов рози цвіт».

«Ти прекрасна, мов та роза,
Тільки є різниця теж:
Роза в яне від морозу,
Ти ж, красуне, все цвітеш».

Або:

«Хай смуток, що в серці так довго лежить,
Мов літня ніч пролетить».

І багато ще отакого — про фіалки, про хвилі, про хмари, проміння. Альбом духмянів, і, переріхтуючи його вечорами, Юлька сумно оглядала свою маленьку кімнату, в якій скупчилася уся їхня родина — мати, вона і дві сестрички.

«Тісно ми живемо, — зітхала Юлька, — і некрасиво!»

Вона прочитала в якійсь книжці, що в комуністичному суспільстві люди житимуть у великих, світлих будинках з величезними вікнами.

Після цього вона довго мріяла про те, як прибере свою кімнату в такому будинку. Вона розвішувала по стінах картини. Вона переставляла меблі. У неї скрізь були величезні вазы з квітами: тут і ніжні лілеї, і пишні півонії, і розкішна черемха, і скромний бузок, і троянди, і тюльпани, і прості волошки. А у величезне вікно млеться величезне сонце (не таке, як тут — щідиться якась сонячна рідина!). Величезне сонце! Воно заливає всю кімнату, воно блискає по стінах і відпочиває на стелі.

І ще сумніше було після цих мрій приходити в тісну, обшарпану кімнатку.

Одного разу, коли весняний промінь несподівано впад на стіни кімнатки і вони стали гарними та веселими, Юлька подумала, що можна жити й тут, тільки треба зробити в кімнаті «світову революцію».

Юля взялася прибирати. Вона сама пошила фіранки на вікна й милувалась, як легкий вітрець ворухить їх. Вона дістала картинки, сама розвішувала їх на стіни, відходила вбік, прискіпливо дивилась, чи так, і, незадоволена, починала розвішувати наново.

Навіть мати похвалила:

— Молодець, Юленько! — І заплакала. Чого — хто її знає.

А Юлька, витираючи рукавом з лоба піт, стояла серед чистої прибраної кімнатки і сяяла.

— Ну от! Майже як при комунізмі!

На підлозі й меблях, на стінах і вікнах лежала дбайлива, ретельно й любовно підтримувана чистота, немов тиха Юльчина усмішка лягла на речі й освітила їх.

Але якось завітав голова міськкому дитячої групи Ваня Митяєв, непохвально зиркнув на фіранки та картинки і суворо мовив:

— Це буржуазно! — І похитав головою. — Нікуди не годиться.

Він пішов, зосереджений і поважний, міцно тримаючи під пахвою пошарпану папку з паперами, а Юлька нерухомо стояла серед кімнати, розгублена і пригнічена.

Так хотілось їй, щоб усе залишилося на місці — і кухлик з пролісками на вікні, і ялинкова гілка над умивальником — веселіше жити було в чистенькій кімнатці. Але вона проковтнула сльози, взяла стільця й полізла знімати картинки.

«Ні, я ще не така, як треба, — гірко думала про себе Юлька. — Не буде з мене комуністки».

Вона згадала: позавчора пізно скінчилася репетиція в групі, і їй самій довелось вночі йти додому. Розгулялася завірюха, колючий сніг кружляв по вулицях. Перестрибуючи з каменя на камінь, тремтячи від холоду і страху, бігла, поспішала Юлька. І раптом промайнула думка: «А що, коли бог є? І це він мене карає? Адже скільки людей вірять в нього! А якщо він таки є?»

І їй, маленькій Юльці, стало моторошно: а якщо це на неї за дитячу групу, за безбожність, за невіру, за все напався цей страшний загадковий бог, що, можливо, існує! — Боже! — прошепотіла вона. — Якщо ти є...

І їй стало соромно за себе. Адже знає, що нема ніякого бога, — ще ж недавно пояснювали в групі.

Мокра й налякана, прибігає Юлька додому.

«Ні, не буде з мене комуністки!» — ковтає вона сльози і знімає картинки з стіни.

— Все красоту наводиш? — лунає над її вухом веселий голос.

Юлька злякано обертається і падає з стільця. Хтось ловить її і ставить на підлогу.

— Оп-ля! — каже він весело, і Юлька усміхається до нього крізь сльози.

Це Максим Петрович Марченко — сусід.

— Красоту наводиш, чистьoho? — сміється Максим Петрович, а в Юльки знову підкочуються сльози до горла.

— Ні, — сумно й заперечливо хитає вона головою. — Я знаю: це буржуазно.

— Що-о? — Максим Петрович аж присідає від здивування.

Потім регоче, довго, дзвінко, стає червоним, як кухлик, що стоїть на вікні з пролісками. Сиве волосся тремтить над його червоним обличчям. А Юлька, плачучи, розказує про те, що сталося, і чим більше розказує, тим більше плаче.

Вже не сміється Максим Петрович, а швидко вибігає з кімнати й за хвилину з'являється знову з великою картиною в руках «Море в бурю», яку Юлька бачила у Максима Петровича над ліжком.

— Ось, почепи в себе, — каже він, — і втри сльози.

Але Юлька заперечливо хитає головою:

— Ні, не треба.

Тоді Максим Петрович сам вилазить на стілець.

— Життя має бути красивим, — каже він весело, — і дівчатка не повинні плакати — червоніють очі.

Юлька боязко підходить до Максима Петровича:

— А це не буржуазно?

Вона знає: Максим Петрович Марченко — старий більшовик, він секретар міськкому партії, він порадить правильно. Боязка надія бринить у її запитанні, а з чисто вимитої підлоги до неї тягнуться сонячні нитки проміння.

Максим Петрович забиває останнього цвяха в стіну, і картина вже висить рівно.

Семчик й Альоша прибігають у школу, коли в усіх класах ідуть уроки. На них важко падає напружена тиша порожнього коридора. Вони спиняються коло входу і притамовують дух. Потім Альоша, обережно ступаючи й ози-

раючись на всі сторони, йде сходами вгору на другий поверх. Він тримається за поручні, намагається нечутно ступати, важкі чоботи дратують його. Семчик плететься за Альошею, весь час поправляючи кобуру нагана. Обмотка волочиться по підлозі. Так вони проходять сходи, коридор, в кінці коридора зупиняються.

— Треба викликати його з класу,— каже Альоша,— й покласти на місці. Дай мені наган, Семчику.

— Ні,— хитає головою Семчик,— треба по закону. Ми повинні його взяти й одвести куди-небудь. Там влаштуємо суд з обвинуваченням в контрреволюції. Я — суддя. Ти — обвинувач. Можна зав'язати йому очі. Все по закону.

— Ні, ні. Вбити, як собаку! — аж не тямиться Альоша.— Таких, як він, треба знищувати. Дай мені наган, Семчику. Дай мені наган. Як я його ненавиджу! Як собаку!

Ще ніколи раніш він не знав такої лютої ненависті. Як і всі хлопці з Заводської вулиці, він ненавидів скаутів і гімназистів. Це були споконвічні вороги. Він шалено бився з ними, але навряд чи міг згадати хоч одне обличчя супротивника. Все це була безособова ненависть. Гілочки гімназичного герба, капелюх бойскаута з широкими крисами, золоті погони офіцера, пузо хазяїна — ось що він ненавидів. Це була глуха, прихована ненависть хлопця з Заводської вулиці.

А зараз Альоша вперше ненавидів окрему людину, і цією людиною був Ковальов. Він ненавидів і його голос, і його ніс, і його ходу. В Ковальові поєднувались і капелюх бойскаута, і погони офіцера, і пузо хазяїна. Всі великі й малі ненависті хлопця з Заводської вулиці поєдналися в одну — страшну, дорослу ненависть. І коли б Альоша міг думати про неї, він збагнув би, що став старший і зліший.

Та він не думав про ненависть — він ненавидів.

Я хочу, щоб ви запам'ятали, що мій ровесник Альоша пізнав першу ненависть раніше, ніж першу любов.

Довоєнний хлопчина обрав би інші способи помсти: облив би ворогові штани чорнилом або напустив би йому в кишені тарганів. Альоша вирішив убити Ковальова, і це було найменше, на що була здатна його ненависть: вбити з нагана, як убивають ворога.

Та Семчик не погоджувався на це. Він хотів, щоб був суд і законний вирок. Вони говорили палким шепотом, перебуваючи один одного, коли раптом оглушливий і не-

сподіваний дзвінок заgrimів по лунких коридорах школи. Хлопці здригнулись, наче їх облили холодною водою. Школа одразу наповнилася гомоном. Гомін народився, як і дзвінок, в одну мить і одразу заповнив весь будинок школи, зробив його тісним і присадкуватим. Навколо завирувала юрба. Вона штовхала їх, не підозріваючи про їхні криваві задуми, і коли Альоша, одступаючи перед лавиною учнів, що мчала коридором, гукнув до Семчика, того вже й слід прохолов. Зате поруч стояв Ковальов. Нагана не було в Альоші. А руки? А кулаки? Він рвонувся до Ковальова. Та хтось міцно схопив його за плечі й струсонув. Альоша обернувся. Перед ним стояв на милицях парубок, якого він уже десь бачив.

— Що таке? — поцікавився парубок тихо й замовк, чекаючи на відповідь.

Альоша нічого не відповів.

— Ну, ходімо зі мною, — сказав тоді парубок і взяв Альошу під руку.

— Пустити! — рвонувся той. — Не твоє діло!

— Ні, моє! Побитися встигнеш. Ти мене проведи додому. У мене нога болить, я сам не дійду.

Коли вони вдвох вийшли зі школи, Рябінін сказав:

— Ну, голубе, тепер розкажи про себе. Ти хто?

— Людина. Яке твоє діло?

— Мені до всього є діло. Я сам їжак, так що ти не їжачся. Давай по-дружньому.

А навкруги вже поповзли сутінки. Сьогодні вони були каламутні й сірі, як пара з пральні. І знову Рябінін сидів у сквері, — тільки не дівчина з косою, а вихрястий хлопець з підбитим оком розказував про себе:

— Мені скоро п'ятнадцять років. Можна вважати, що вже всі п'ятнадцять. Я через те й худий, що расту. А може, порода в нас така. Батько теж худючий. Батько на Фарке працює. Знаєте завод Фарке? Цвяхи і дріт виробляє. Ну, тепер, звісно, завод стоїть, а ми, заводські, помираємо з голоду. Батько сторожує там, граків стереже. А сам — токар добрий. От! Тільки хворіє він весь час. А я кур'єром був. Теж робота! В раднаргоспі кур'єром, а тепер безробітний. А після обіду вчусь. Звуть мене, забув вам сказати, Альошею. Прізвище моє Гайдаш.

— Я знаю, що твоє прізвище Гайдаш, — засміявся Рябінін, — і що звуть Альошею, знаю. Альоша — ша...

— Чого ви смієтесь? Я ж теж не маленький. Це ще хто кому наб'є, побачимо.

— Де вже мені з тобою битися, Альошо Гайдаш! У мене ось.— Він махнув милиціями. Потім заговорив тихо й по-дружньому: — А моє прізвище Рябінін Степан. Минає двадцять п'ятий рік. Батька в мене нема — на германській убили. Самарські ми: Самара — качай воду! От і качали. І я «в громадянську качав воду, здобував собі свободу», — як у пісні співається. Отак!

— У мене на фронті теж друг один був. Не зустрічали?

— Як його звати?

— Матвій Грачов. Ми його Мотькою Грачем звали.

— Ні, не зустрічав.

— Звісно, фронт великий.

— Так, чималий.

— Ви комсомолец, товаришу?

— Аякже! А ти?

— Я — ні.— Подумавши, Альоша рішуче додав: — У мене характер не підходить.

Помовчали.

— Вчишся, я чув, добре?

— Стараюсь.

— Для чого?

— Як для чого?

— Для чого вчишся добре?

Альоша скоса глянув на нього й тихо відповів:

— Треба.

— Так-так. От у нас один в ескадроні був дивак. Як побачить книжку чи газету, аж затремтить. Всю прочитає. Про бджоли — давай! Про місяць — давай! Все читав. Уважно так. Розумієш? Питаємо, бувало: «Навіщо воно тобі?» А він: «Та так, цікаво все». По-моєму, він і сам не знав, навіщо воно йому все потрібне, а просто — жадібний був. А вбили по-дурному. Їздив він верхи погано, з коня впав, його і вбили.— І скоромовкою додав: — Ти теж так?

— Ні,— уперто відповів Альоша.— Я знаю. Мені потрібно.

— Ага! Розумію! Ну що ж! Ти за що Ковальова не любиш?

— Він ворог!

— То ти його за це?

— А ви б думали за що?

— Я б інакше думав. Осередок є, наросвіта, комсомол.

— Мені нема часу ходити.

— Ти в дитячу групу запишешся?

— Не знаю. У мене характер непідходящий.

— Ага! Такий молодий — і вже характер.

Знову скося глянув Альоша на Рябініна, але нічого не заперечив, тільки спитав:

— У вас Ковальов теж в осередку?

— Ковальов? — засміявся Рябінін. — Та ми його й на поріг не пустимо!

— А в старостат?

— Ти ж сам винен. Кажуть, ти його пропонував?

Альоша схилив голову.

— Правильно. Моя помилка. Але я його вб'ю.

— А я думав, що ти дорослий хлопець.

— А що ж робити?

Рябінін задумався. І справді: що робити? Потім засміявся. От ще проблема — та переобрати Ковальова! Альошу чи когось іншого обрати — дуже просто!

Але він якось таємничо і серйозно сказав Альоші:

— Цього я тобі зараз не скажу. Найближчими днями.

— Ви у нас в школі будете працювати?

— Буду. Від комсомолу. А як нога загоїться, може, на завод піду.

— Болить нога?

— Болить.

— Кулею чи шаблею?

— Кулями, браток. Двома кулями.

— А я не встиг повоювати. Малий був. Ну, та я однак пішов би, тільки матері жалко було.

— Та-ак! А в мене матері нема. Сам. Ну, прощавай, Альошо Гайдаш.

— Прощавайте, товаришу Рябінін. Може, ще провести?

— Ні, нічого. Тут близько. — І Рябінін простягнув руку Альоші. — Отже, боротимемося, Альошо Гайдаш? Так, чи що?

— Так. Тільки ви не відступайте.

— Добре, я не відступаю! — засміявся Рябінін. — Боротьба до останньої краплі крові.

— Так, до останньої.

Рябінін швидко глянув на Альошу. У хлопця були міцно стиснені губи, а на гостре підборіддя лягла коротка й гостра риса.

— Ні, тільки без крові, — пробурмотів тоді Рябінін і, спираючись на милиці, пішов до хвіртки. Раптом він зупинився і гукнув: — Альошо!

Той підбіг.

— Дивись! — Рябінін підняв милицю догори і показав: — Дивись! Бачиш?

Альоша, нічого не розуміючи, подивився вгору: небо, мерехтливі зірки, місяць.

— Ну?

— Місяць... Га? — Обличчя Рябініна засвітилось тихою, щасливою усмішкою. — Вечір який! Га? Весною пахне. — Він вдихнув носом повітря. — Пахне.

— Буза! — здивовано буркнув Альоша, знизав плечима й пішов вулицею.

Кілька разів він все-таки зводив очі вгору. В небі висів, трохи похитуючись, мідний місяць. Здавалося, що він тихо дзвенів, б'ючись об міцну твердь нічного неба. Альоша згадав, як мати перед святами до блиску начищала мідний піднос і чіпляла його на стіну біля самовара в покутті.

«А незабаром великдень, — подумав він. — То що ж?»

Він пішов до школи, щоб дістати знання — знання потрібні йому. Для чого потрібні? А це, товаришу Рябінін, Альоша сам знає, для чого. Але замість учитись йому доведеться, мабуть, починати війну. Чи це і є вся наука? А фізика? Алгебра? Проте Ковальова треба знищити.

В ясному місячному світлі білі хатки здавалися голу-бими, а голі тополі срібними. В повітрі справді пахло весною, але Альоша дивився на все це байдужими очима.

3

Цікавий світ відкривався перед Рябініним у пропахлих дезинфекцією вогких стінах школи. Цікавий і малознайомий.

У його нотатничку з'явився ще один запис:

«Мій новий друг, т. Олексій Гайдаш, п'ятнадцятилітній чоловік, який називає місяць — бузою».

Ця замітка стояла безпосередньо й навмисне під старою, з 1919 року.

«Перші рядки Васькового нового віршика:

Як у місячну ніч і життя веселіш,
І вмирать веселіш, і рубать веселіш».

Рябінін перечитав ці записи, старий і новий, і подумав: «А що я знаю про місяць? Супутник землі? Бувають затемнення. Ще що? Місяць з правого боку — на щастя. Все? Так, усе. Альоша, мабуть, більше знає».

Рябінін тепер частіше бував у школі. Він ходив іноді на уроки, на засідання шкільної ради, прислухався до учнів, до педагогів і почував себе спокійно, хоч і тимчасово, як у поході на відпочинку.

Зараз він затіяв перевибори старостату. Хотів провести їх за всіма правилами: з оголошеннями, з столом, накритим червоною скатертю, з урочисто нахмуреною президією, з промовцями, яких хоч і не видно з-за трибуни, але які, проте, порушують регламент. Кілька днів він клопотався, організовував ці збори, і ось вони нарешті вирують у залі, галасливо розсідаються на лавках.

«Дітвора!» — усміхнувся Рябінін, і ця усмішка стосувалася його самого, дорослого хлопця в кавалерійській шинелі, котрий водиться з дітворою.

Він подзвонив у великий дзвінок, якого заздалегідь придбав.

— Товариші! — почав він дуже серйозно. — Ви зібралися тут, молоді господарі молодій школі, для того, щоб обрати своє самоврядування. Я вчився в церковнопарафіальній школі. На жаль, у нас не обирали самоврядування. А то я заявив би відвід нашому попові. Він мене дуже боляче крутив за вуха.

Збори відповіли дзвінким дитячим сміхом.

— На жаль, ваш старостат, — говорив далі Рябінін, — працював незадовільно.

— Та він зовсім не працював! — закричали з залу.

— Ну, я цього не заперечуватиму, — відповів Рябінін і знову весело засміявся.

«А мені б педагогом бути», — майнула в Рябініна думка. Він згадав парафіяльну школу, п'янького рудого попака, що навчав учнів премудростей науки.

«Вік живи, — казав попик лагідно, але боляче сіпаючи за вухо Степана Рябініна, — вік учись, а однак дурнем помреш, скотино».

«Невже дурнем і помру?» — подумав Рябінін і вголос сказав зборам:

— Отже, почнемо! Давайте оберемо президію зборів. Намічайте кандидатів.

Що сталося? Рябінін навіть второпати зразу не може. В залі вибухнув такий галас, що йому задзвеніло у вухах. Всі посхоплювалися з місць і почали вигукувати кандидатів. Кожен боявся, що його не почують, і, надувшись, розчервонівшись, приклавши долоні рупором до рота, підвищуючи голос до вереску, старався з усієї сили. Деякі

швидко об'єдналися в групи й хором вигукували імена своїх кандидатів.

«Треба було з списком прийти»,— бідкався Рябінін. Він не сподівався від дівтори такого запалу.

Гомін вшух якось одразу — викричались. Усі з цікавістю ждали — що ж народиться з галасу, що впіймав на олівець Рябінін?

— Гайдаш, Ковальов, Дроздович,— став читати Рябінін прізвища, які зміг почути,— Лук'янов, Пишний, Бакинський, Сіверцева, Воробейчик.

Він ненавмисне поставив прізвища Гайдаша й Ковальова на перші місця,— так, просто весь час думав про них. Адже тут не буде особливої боротьби. Який дітям клопіт — Гайдаш чи Ковальов?

— Треба обрати п'ять чоловік, а тут вісім. Будемо голосувати за кожного окремо?

— Окремо, окремо! — закричав зал.

— Отже, голосуємо, товариші! — об'явив Рябінін. Його бавила ця гра з дівторою в парламент.— Отже, голосуємо! — І раптом він почув тишу, таку насторожену, таку дзвінку, що навіть злякався.

«Ось вони як!» — подумав.

— Голосую Гайдаша. Всі його знають? Хто «за», прошу піднести руки.

Гомін пробіг по залу. У Альоші завмерло серце, і він, боячись глянути на голосуючих, схилив голову.

— Гайдаш під судом! — вигукнув хтось із залу. Альоша не впізнав — хто.— Не можна його обирати.

Рябінін побачив: де-не-де опустились руки.

— А хто його під суд віддав? — злісно спитав Лук'янов.— І за що?

— Правильно, правильно! — І тепер дружніше, ще густіше здійнялись руки.

— Пройшов Гайдаш,— почув Альоша й підвів голову.

— Голосую Ковальова,— поважно мовив Рябінін.

— Не треба його! Не треба! — закричали відтіля, де був осередок.

— Голосувати! Голосувати! — дружно залунало з другого кінця, і Рябінін вперше з цікавістю подивився туди. Там мелькнула бекеша Ковальова і рудий чубчик Воробейчика.

«А-а! Он вони де!»

Він почував, що його починає захоплювати гра.

— Хто за товариша Ковальова? — підкреслено байдуже сказав він. — Ну?

Рух. Подекуди підвелись руки.

— Мало! Мало! — закричали в залі.

— Треба лічити! Лічити!

— Та що там лічити? Мало!

— Лічити! Лічити!

Досвідченим поглядом побачив Рябінін — розповзалась купка, за якою він стежив, тільки бекеша з сивими смушками залишилась.

«Чого ж вони хочуть?» — не розуміючи, подумав він.

З усіх кінців залу лунало:

— Лічити! Лічити!

— Неправильні вибори!

— Чого ти нам очі замилюєш?

— Лічити! Лічити!

— Будемо лічити! — гукнув Рябінін. — Ти і ти, — ткнув він пальцем у перший ряд, — лічіть!

Ті встали, але гомін не вщух.

— Не віримо їм!

— Інших дава-ай!

— Що це таке, справді!

Гомін знову вибухнув над залом, і Рябінін вже втратив владу над ним.

І тоді йому стала зрозуміла тактика бекеші з сизими смушками. «На зрив діло веде. На зрив! Ну, гаразд!»

— Тихше! — гукнув він щосили й стукнув кулаком по столу. — Ти-ихше!

Але голос його впав у море, що шуміло в залі, і втонув. Рябінін неспроможний був щось зробити. Він зблід, ніздрі йому роздулися, мов у кавалерійського коня, що зачув бій; кулаки стиснулися.

Рябінін вирішив зачекати: викричаться.

Галас почав вщухати. Рябінін заспокоївся — викричались. І тоді щось нове помітив він у залі: зал зрушив ліворуч. Так, ліворуч. Ще, ще ліворуч. Тільки тепер Рябінін зміркував — зал рушив до дверей. Широко відчинилися двері, й зал поповз до виходу.

— Товариші! — закричав тоді Рябінін з усієї сили, але його не почули навіть передні.

Коло вихідних дверей вже вирували. Права частина залу обміліла, збори було зірвано. Виявилось, що ворог, якому шістнадцять років, був сильніший за бойового кінотника Рябініна.

Рябінін кинув на стіл непотрібний дзвінок, і той покоївся по червоній скатерті, жалібно видзвонюючи. Тиша запала в залі! Тиша провалу.

Рябінін натягнув шинелю й почав швидко застібати гапlickи. Він нервував, гапlickи тремтіли в його руках, не вказили в петельки, милиці падали.

«Он вони як! — думав. — А-га!.. Бач, як!»

Йому здалося чомусь, що за всім цим ховається дорослий ворог, справжній ворог. Може, правду казав Кружан — шкільний фронт?

«Що ж, — криво всміхнувся він, застібнувши нарешті шинелю на всі гапlickи. — Що ж! Давай, давай! Хто кого!»

Збентежений, зібрався на сцені осередок. Рябінін оглянув його: жменька — шість чоловік.

— Що це? — мимоволі запитав він. — Чого ж це так мало в осередку народу?

— Та не кожного ж візьмеш, — пробурмотів Лук'янов. — Треба цілком свідомих.

Дітвора обступила Рябініна. Маленька купка їх загубилась у великому актовому залі. Тут колись припишклими парами шикувались на показ гімназисти в коротких курточках.

— Побили нас, га? — мовив Рябінін і глянув на мовчазних учнів. — Побили. Ну-ну! Ех, товариші!

Йому хотілось ласкаво обняти їх за плечі. З дитинства він звик: той, хто б'ється поруч, — друг. Друзів пізнаєш у бійці. Ворогів — теж. Биті дужче б'ють.

Він відчув за спиною Микити Ковальова розумного ворога. Хто? Які цілі? Микита Ковальов сам не дурень. Чого він хоче? Яка в нього мета?

— Чому Гайдаша немає тут? — запитав він Лук'янова.

— Та він же не в осередку.

Рябінін охопив поглядом весь осередок, похитав головою і сказав:

— Ось що, хлоп'ята. Бачили організованість? Як зірвав Ковальов збори, бачили? Отож воно і є. Пішов з козиря! Ну, і ми підемо з козирів. Завтра я подам вам план атаки. Все! Ходімо додому.

— Рябінін, — сказала Юлька. — Одне запитання. Я була в міськкомі. На великдень комсомольці виходять на вулицю. Міськком каже: «Треба вивести осередок і школу». Ти як думаєш?

— А-а! Великдень? — задумливо перепитав Рябінін. —

Хай великдень. Почнемо атаку з великодня... Візьмемося за школу всерйоз.

Другого дня він прийшов у міськком комсомолу і сказав Кружанові:

— Ну, товаришу Кружан, вислухай-но зведення з шкільного фронту.

П'ЯТИЙ РОЗДІЛ

1

Я ніколи не був безпартійним. Мені було дванадцять років, коли я вперше прийшов до комсомольського клубу записуватися в дитячу комуністичну групу. Мені було чотирнадцять років, коли комсомольський військорг уперше послав мене в чопівський караул до речового складу. Мені було вісімнадцять років, коли збори осередку прийняли мене в кандидати партії. Я не встиг бути безпартійним.

З дитинства я звик бути в організації. Звик до суворої й вимогливої дисципліни колективу, до галасливих зборів і мовчазної дружби, до ліктя товариша і до дзвінка голови. З дитинства я відчуваю себе патроном, затисненим в обійми; цей патрон чекає натиску курка. Я не вмію інакше жити.

Я знаю! Мені жити, мені працювати, мені вмирати у колективі.

Трапилось якось мені бути в столиці в день Першого травня. Я стояв на тротуарі під ліхтарним стовпом і з задрістю дивився, як пливли повз мене гомінкі святковій колони. Гримів оркестр, вистрибували з рядів на брук дівчата в голубих майках і йшли в танець.

А я стояв на тротуарі як глядач. Вперше за все своє життя я стояв на тротуарі як глядач і здивовано спостерігав розливу на брукові радість.

Не витримавши, я кинувся до колони.

— Куди, куди? — закричали до мене з тією ревнивою строгістю, якої з давніх часів додержують усі демонстранти.— Куди? Не ламай рядів! Ей!..

— Я з України! — відповів я, почервонівши.— Я тільки що приїхав. Дайте мені місце в рядах.

І для мене одразу знайшлося місце. Мене поставили між стариком у пальті з вельветовим коміром і дівчиною

в голубій майці. І коли я з правого і з лівого боку відчув пружні лікті сусідів, я відкашлявся і приєднав свій схвилюваний голос до загальної пісні.

— Українця! Українця! — вигукували товариші. Заплескали в долоні, почалась звичайна наша «підначка».

— Ану, давай, давай, не затримуй!

І я заспівав української сам.

Я ніколи не співав би на естраді, на сцені, просто перед юрбою, — який з мене співак? Але тут я був у рядах, мій голос ішов з натовпу, натовп захищав і підбадьорював мене, і я співав. Здається, не дуже погано співав.

А потім я знайшов у колоні земляка.

Дивно! Хоч би в яку далечинь я не потрапив, скрізь знайдеться знайомий хлопець. Здивуєшся:

— Ти як тут опинився?

— Життя, брат. Цека, брат. Робота.

Я не зустрічав ще людини, з якою, щиро поговоривши, не знайшов би спільних знайомих. І країна, в якій я живу, уявляється мені іноді дружнім земляцтвом, артіллю хороших товаришів — старих і молодих, сивих і рудих, похмурих і метких — усяких, але всі вони знайомі мені, всім їм я приятель, всім земляк: тверякам, москвичам і уральцям.

Люблю зустріти на перехресті, на бігу, хлопця, якого давно не бачив, схопити його за лікоть, одійти вбік, щоб нас не штовхали прохожі, притулитися до театральної тумби або до трамвайного стовпа.

— Як живеш? Де? Що робиш?

— Копаю канал. Волгу в Москву пускаю.

— Ну?! Виходить що-небудь?

Він усміхнеться до мене. Потім розкаже, в чому труднощі їхньої роботи. Витягне олівець і на блідо-жовтій афіші Московської консерваторії накреслить схему.

Прощаючись, я запитаю його:

— А як у вас приміське господарство? Картопля?

Коли він одійде, я згадаю, що забув ще спитати, чи не одружився він.

Несподівані речі виявляються при таких зустрічах. Раптом виявиться, що вічний заворг Льошка Козирев уже давно не заворг, а суднобудівник.

— Чому судно? Льошо, поясни популярно: чому ти суднобудівник?

— Та так, подобається! Море, вода! Путівка була до суднобудівного.

Я зустрічаю на перехрестях геологів, начальників політвідділів МТС, командирів взводів, заготівельників худоби, сходознавців, пропагандистів, механіків, шоферів, істориків, інженерів — усе це наші хлопці, вчора ще вони були комсомольцями.

Карта нашої великої країни висить зараз передо мною. Альоша Гайдаш! Ти усміхаєшся до мене з далекого кордону. Як там курди, Альошо? Як басмачі? Я чую, як хропе твій кінь, Альошо.

Відтіль, де тісно скупчилися іграшкові силуети заводів, до мене несміливо усміхається Павлик. Я прочитав у газеті, що сьогодні виплавка чавуну по Союзу досягає 26 тисяч тонн. Я радію разом з тобою, Павлику.

А каштанова коса? Чи це річка в'ється? Юлько! Куди тебе занесло, Юлько! До тебе, хоч три роки скачи, не доскачеш. А чиє це обличчя виглядає з-за твого плеча? А! Незмінний супутник! Друг до гроба! Але — тс-с! Секрет. Мовчу.

Товариші! Нам ще рано старикувати і збивати пил минавшини. Але ж правда, добре випадково зустрітися на перехресті й почати дружню розмову запитаннями: «А пам'ятаєш?»

Весною тисяча дев'ятсот двадцять другого року наша повітова комсомольська організація пішла на штурм небес.

Ми завоювали землю. Радісна, вона лежить від Білого моря до синіх Кавказьких гір. Тепер нам потрібне небо, бездонне і голубе. Нам потрібне небо, чисте і просторе! Небо аеропланів, зірок і місяця закоханих.

І ми вирішили вийти безбожним караваном на великий день на вулицю.

Ми проволочимо по сльотливому місту опудала Саваофа і чинів його небесної канцелярії, ми поведемо за собою ціле місто на штурм небес.

Ми задовго почали готуватися до штурму.

Весела метушня зчинилась у комсомольському клубі. Вбрані чортами, реготали на сцені хлопці, розучували пісеньок, репетирували інсценівки.

Довготелесий, непомітний раніше хлопець, у якого несподівано виявився дияконський бас, став героєм дня. За ним ходили галасливими юрбами і, сміючись, штовхаючись, просили:

— Ану, дядьку, ревни «Алілуя»!

Навіть дорослих комсомольців захопила ця весела метушня. Було просто весело дуріти під деренчливе піаніно

в лункому, порожньому й нетопленому будинку клубу, забувши про голодні пайки й нізчимний суп. Секретар міськкому Гліб Кружан сів до піаніно. Підвів голову, махнув руками й одразу, всіма десятима пальцями, вдарив по клавішах. І раптом виявилось — цей небритий патлатий хлопець прекрасно володіє складною музичною машиною. Відкіль?

Всі закричали:

— Лезгінку! Лезгінку!

Танцювали всі. Хто вмів лезгінку — лезгінку, хто лезгінки не вмів, танцював гопака, бариню, польку, хто нічого не вмів — притупував чобітьми, крутився на місці. Танцюристи збивалися в пари, в хороводи, розлітались по залу, забувши про все на світі, а Кружан гримів та й гримів, вдаряючи десятима пальцями по деренчливих клавішах і підстрибуючи на стільці.

Семчик грав роль попа, і грав серйозно. Він завжди все робив серйозно. Цьому п'ятнадцятилітньому хлопцеві явно бракувало почуття гумору. Заклопотаний думкою, яка раптом прийшла йому в голову, він продерся крізь натовп, що шаленів у танцях і реготі, й підійшов до Кружана.

— Товаришу Кружан, а нагана коли я одержу?

— Навіщо тобі наган?

Семчик здивовано глянув на нього.

— Як — нащо? Я ж попа приставляю!

— Попи наганів не носять.

— Це так, але ж захищатись однак треба буде.

Зразу стихла завзята гульня. На високій ноті обірвав Кружан лезгінку, і ті, хто почув слова Семчика, зненацька подумали, що й справді — підуть же вони ріденькою групою по чужому, розлюченому обивательському місту, де одинадцять церков і три школи, де на околицях і досі б'ються навкулачки, де в хресний хід вилискують жиром корогви, руді м'ясники несуть богородицю і тисячні юрби падають перед нею навколішки, а дзвін густо повзе над душними вулицями.

Згадали, що тільки цими днями привезли з-під Ямполья комсомольця Андрюшу Гайворона, ямпольського чекіста, якого зарубали бандити. Обличчя його й усе тіло були по-смужені шаблями, кров запеклася в ранах.

Увечері я випадково здивав на вулиці Альошу і, не вітаючись, спитав:

— На карнавал підеш? — запитав таким тоном, як питають: наш чи не наш?

— Піду,— відповів Альоша, і тоді я згадав, що не привітався з ним.

— Ну, здоров. Як живеш?

Я чув, що Альоша безробітний, чув про його невдачу в школі, про незгоду з осередком. Сподівався, що він розведе руками, зітхне, вилається. Але замість цього Альоша став запально розповідати про боротьбу, яку вони почали в школі.

— Виходить, ти тепер в осередку? — зрадів я.

— Ні.

— Ні? Але чому?

— Та так,— пробурмотів він, а я усміхнувся.

От дивак! Погано б я знав тебе, коли б не зрозумів, у чому річ. Ти завжди був такий — завжди любив бути верховодом, ватажком. Ти не хочеш іти в осередок, бо не ти його організував, бо осередок не кликав тебе. Ти хочеш прийти в осередок переможцем. От дивак!

Але я нічого не сказав Альоші, тільки міцно потиснув йому руку.

— На карнавалі, значить, побачимося?

— Ясно.

— Ну-ну!

І я пішов, радіючи, що є на світі така чудова річ — дружба.

2

Ковбиш дуже рано приходить до школи. Вдома нудно. Батько зігнувшись сидить над чоботом, забиває молоточком цвяшок до цвяшка, іноді насвистує, а частіше мовчить і кашляє. Ковбишу-синові нудно сидіти над чоботом. Його величезна фізична сила мліє коло верстака, як нога велетня, затиснена в вузький чобіт. Ковбишу-синові потрібні мішки, гори мішків, що пузато роздулись, як кавуни.

«Я у вантажники піду»,— мріє він, а батькові заклопотано каже:

— Сьогодні до школи сказали раніш прийти.

— Іди, йди! — відмахується батько. Він усе своє життя мріяв вивести сина у вчені люди.

А Ковбиш-син, поволі похитуючись, блукає в порожній школі, нудьгує, душить ранніх мух на заплаканих шибках і думає:

«На Волгу втечу. Наймусь у вантажники. Я — дужий».

Він притуляється лобом до шибки. Надворі відлига, сірі тумани тягнуться понад стінами

«Скоро великдень,— міркує Ковбиш.— Ну то й що?»

Нічого! Тільки й того, що навчання в школі не буде, а так — ні крашанок, ні пасок. Батько й до церкви не піде. От у селі колись: дзвони дзвонять, спочатку маленькі — дрібно-дрібно, весело: ділі-дон-дон-дон, ділі-дон-дон-дон,— потім більші, ліниві, вступають у передзвін, поволі, по-важно: бом-бом-бом! Старий паламар у великому солом'яному брилі ніяк не впорається з такою кількістю дзвонів — вони, як пустотливі діти, вириваються з його старечих рук. Ковбиш-син лізе на дзвіницю допомагати. Уже й тоді в його руках була недитяча сила. І нікуди було її подіти!

«Ще правиться всеношна... Гарно!» — згадує хлопець. І у вогких коридорах школи раптом запахло вербою, востром, дешевим милом, чисто вимитою підлогою. Ніздрі Ковбиша здригаються. Якісь обривки, запахи, кольори виникають, з'являються і знову зникають.

Кажуть, бога нема,— цього Ковбиш точно не знає. Батько каже — нема.

— Тридцять і три роки вганяю цвяшки в підметки,— глузує батько,— а бога не зустрівач.

Мачуха сердиться.

Може й нема бога! Яке Ковбишеві-синові діло?

«Я після великодня у вантажники втечу»,— думає він і бачить: Волга тече — широка, жирна; вантажники лежать догори черева, воблу жують, кавуни б'ють об коліна, сік з кавуна тече на штани, на вантажницькі.

«Втечу!» — поклав собі він і ліниво рушив коридором.

У класі шостої групи натрапляє на збори осередку. Володя Голиш малює плакат. Лук'янов щось робить з папером. Юлька щось пише.

Ковбиш тихо сідає біля маляра й дивиться, як ловко стрибає пензель по картону. Стриб — і зачервоніла рука дівчинки, стриб — червоний прапор спалахнув над нею, стриб — зоря розлилась по небу.

«Чого я не вмю малювати?» — заздрісно думає Ковбиш, і нудьга ще дужче охоплює його.

Мовчки й нерухомо сидить він. З ним ніхто не розмовляє,— всі зайняті своєю роботою. Тільки в нього ніякої роботи нема.

— Готово! — раптом каже Голиш і витирає дрібні краплі поту з лоба.— Тепер треба почепити.

І тут Ковбиш підводиться з місця.

— Давай я! — каже він рішуче.— Я приб'ю.

Він обережно бере плакат, молоток, відшукує в стіні

цвяхи, висмикує їх, радіючи, що й для нього знайшлась робота.

— Де? — питає він коротко.

Йому пояснюють: у коридорі.

Ковбиш любовно припасовує картон, потім міцними ударами вганяє цвяхи. Плакат висить добре.

Приблизившись, Ковбиш починає читати текст плаката.

«ТОВАРИШІ! РЕЛІГІЯ — ОПІУМ НЕ ТІЛЬКИ ДЛЯ НАРОДУ, А Й ДЛЯ МОЛОДІ. ШКІЛЬНИЙ ОСЕРЕДОК ДИТЯЧОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ГРУПИ ПРОПОНУЄ ВСІМ УЧНЯМ ШКОЛИ ЗВЕРНУТИСЯ ДО ЗАВІДУЮЧОГО З ПРОХАННЯМ ПРО ТЕ, ЩОБ НА ВЕЛИКДЕНЬ МИ ВЧИЛИСЯ, А ВІДГУЛЯТИ В ІНШІ ДНІ. ХТО — ЗА? СТАВТЕ НА ОБГОВОРЕННЯ НА ЗБОРАХ У ГРУПАХ.

ОСЕРЕДОК».

«На великдень учитися? — здивувався Ковбиш. Йому здається, що він неправильно прочитав. Читає ще раз.— Так, на великдень учитися. Люди гулятимуть, дзвони дзвонитимуть, сонце, простір...»

Ковбиш озирається: жодної душі в коридорі. Він підносить руку, ось зараз зірве цей дурний плакат, і все буде по-старому — гарно і святково.

...Паламар у великому солом'яному брилі лізе на дзвіницю.

«Ану, Федько, допомагай!»

І Ковбиш-син лізе за ним трухлявими сходами. От виліз, оглянувся. Навкруги синіє ліс. Парують голі ще попельасті дерева, на річці лунко тріскає лід.

Ділон-дон, дон-дон, ділон-дон, дон-дон!..

«Альоша теж, певне, буде проти осередку,— раптом набігає думка, і він зриває плакат, крутить його в руках.— На великдень учитись, а свято перенести? Диваки!»

Але дерти плакат йому жаль,— він згадує, як спритно стрибав Голишевий пензель. От він і стоїть сам у порожньому коридорі і крутить плакат в руках, не знаючи, що з ним робити.

Альоша цілий день тинявся на біржі, та надія була марна. Ясно ж, йому роботи зараз не дадуть. Є підлітки з більшим безробітним стажем.

Проте Альоша звик уставати рано-вранці й бігти на

службу. Тепер служби нема — він біг на біржу. Вештався там цілий день, а потім з біржі — до школи. І знову біг на біржу. І знову не було вільного часу. Він пропливав поміж пальцями. Інколи Альоша зупинявся і злякано озирався. «Що ж буде зі мною? Ні роботи, ні професії, ні справжнього діла. А час минає, біжить час. Що ж це таке?»

«Та вчусь же я! — потішав він себе і сам змущувався з цієї втіхи.— У-чу-усь! Чого? Навіщо? Буза-а!»

Лише боротьба, що розгорілася в школі, захопила його цілком. Він знав, що після невдалих перевиборів справжні бої тільки починаються.

Він підганяв Рябініна:

— Давай знову скличемо збори! Давай збори!

А Рябінін сміявся:

— То як осередок вирішить.

Але в осередок Альоша ходити не хотів.

Ковбиш кинувся йому назустріч, вимахуючи плакатом, і ще здаля заклопотано гукнув:

— Дерти чи чіпляти? Як, Альошо?

Альоша прочитав відозву осередку і стенив плечима.

— Чіпляй! Тільки це буза.

— Авжеж! — зрадив Ковбиш.

— Треба на карнавал іти, всією школою — на штурм небес. Я попом одягнусь, а ти муллою.

— Ні, я моряком.

— Дурень! До чого ж тут моряки?

Ковбиш прибив плакат, і незабаром біля цього розмальованого клаптя олександрійського картону загула юрба учнів.

Дівчачий істеричний голос вихопився з юрби і задзвенів над коридором:

— Ніхто не має права! Ніхто! Чуєте? Ніхто! Пустіть мене!

— Вона може зірвати плакат, — тихо сказав Альоша Ковбишеві. — Стань ближче. Постережи.

Він оглянув коридор. Нікого з ватажків осередку тут не було.

— Засідателі!.. Засідають!.. — усміхнувся Альоша.

Юрба росла й темніла, як хмара. Альоша не міг збагнути — чого вони галасують. Ну, будемо на великдень учитись, не будемо, — яка різниця? Він прислухався до голосів. Упізнавав їх.

Голос Лариси Алфьорової (істеричний, верескливий, як ножем по склу). Ніхто не має права!..

Голос Воробейчика. Без старостату не можна!
Не дозволяю! Зняти!

Голос Ковбиша. Одійди! Я не зніму!

Знову зойк Алфьорової. Я їм очі повідряплюю!
«А ватажків нікого нема!» — схвильовано подумав

Альоша.

Його байдужість танула, як сніг за вікном. Він ніколи не міг спокійно спостерігати чужої бійки — завжди втручався в неї. Юрба впливала на нього, він відчував її запал, йому ставало душно. Юрба коливалась, як рідка, липка глина, як гаряче безформне литво. Потрібні руки майстра — ліпити, формувати. Фізично неможливо стояти біля заплаканого вікна й дивитись, як тане надворі брудний сніг. Кинутись, сказати, крикнути? Перемогти!

І він кидається в юрбу.

— Товариші! — гукнув він. — Ми повинні піти на штурм небес!

Лариса Алфьорова, прозвана «білорибцею», підскочила до нього. По її широкому обличчю котились горохом сльози. Вони блищали, розвезені по пухлих щоках.

— Ви православний? — закричала вона до Альоші.

Альоша розгубився. Справді, православний він чи ні? До церкви не ходив з дитинства, навіть батько не міг примусити.

— Я правильної віри, — відповів він, — безбожної. А хіба що?

— А я православна! — урочисто мовила «білорибця» й широко перехрестилась.

У цей час до Альоші пробирався семигруппник Канторович.

— Ви знаєте, — закричав він. — Ви знаєте, що церкву відокремлено од школи? Чого ви втручаєтесь в релігію?

— Ми не втручаємось, — відповів Альоша. — Хто вірує, хай собі вірує!

— Ви, ви знаєте... — перебив його Канторович. — Ви знаєте, що ви робите? Ви...

— Дуже добре знаю.

— Пробачте, але я не сказав ще.

— Однаково щось дурне скажеш!

— Ви не вмієте сперечатись, Гайдаш! — верескнув Канторович. — Зразу видно, що ви малоосвічена людина. І я старший за вас. Дайте мені договорити!

Але Альоша обернувся до нього спиною і гукнув до учнів:

— Товариші! Релігія — опіум для народу. І я підтверджую, що це так!

Льова Канторович презирливо усміхнувся.

Хіба діло у великодні? Хто тут віруючий, хто невіруючий? Канторович не вірить в біблійного старика-бога. Але ж є найвища основа!

Коли він вперше надів сіру гімназичну курточку й кашкета з білими кантами, як кашкет новобранця, навколо нього зібралася вся рідня, запевняли:

— Льовочка буде адвокат!

У порожній кімнаті перед дзеркалом зупинився Льовочка.

— Панове судді, панове присяжні засідателі! — вигукував він, а мати й бабуся підглядали в щілини крізь двері і щасливо усміхались.

А тепер Льовочка не буде славетним адвокатом. Де? В Чека адвокатом? Чека прийшла, чемна й неблаганна, взяла Канторовича-батька, що заплутався в байкових підштаниках, і повела в ніч. І от батька нема. В Чека пояснили: за спекуляцію зерном розстріляно «комерсанта Канторовича, негоціанта на півдні Росії», як було зазначено в його візитних картках.

І Льова Канторович болісно відчуває, як тягнуться за ним його безплідні сімнадцять років, линяє гімназичний кашкет. Уже зовсім зникла пляма від зірваних похапцем тріпотливих листочків герба.

«Може, я спізнився народитись?» — криво усміхнувся він.

А коло Альоші вирує юрба. Вже немає тут «білорибці» — вона гасає по всій школі, зупиняє школярів, учителів, сторожів і кричить до них:

— Цього не можна допустити! Чого ж ви стоїте?..

Цього не можна допустити!

Уже немає Воробейчика біля Альоші. Воробейчик теж бігає по школі, шукає Ковальова.

Коло Альоші тепер вирує дрібнота. Вона просто горлає:

— Будемо вчитися на великдень!

— Не будемо вчитись!

— Гуляти! Гуляти!

А Альоша мітингує:

— Треба перевернути всю школу, товариші! Тут тхне старою гімназією!

В кінці коридора на підвіконня вискакує хлопець і кричить:

— Ми тільки одного вимагаємо: щоб було не шість уроків на день, а три!

Його стягують за ноги, і вже другий промовець вигукує:

— Треба відкрити майстерні! Якщо не буде майстерень, я пропоную страйкувати!

У другому кінці ще один промовець потрясає кулаками:

— Мені «нз», а Іванову «з»? За що?

— Товариші! Товариші! — надривається Воробейчик на другому поверсі.— Дуже вас прошу — доручить усе старостатові. Ви не помилитесь — усе буде організовано!

Повернувшись з міськкому, Юлька, Лук'янов і Голиш здивовано зупиняються в дверях, почувши галас у школі.

— Ну, ходімо,— нарешті каже Лук'янов, і вони з розгону кидаються в цей галас, як плавець кидається з берега в воду.

Ось виринула каштанова коса Юльки, ось на підвіконні опинився Лук'янов, ось гримотить по сходах Голиш.

Гомін стоїть у школі, і на хвилях цього гомону, на найвищому гребені його, підноситься Альоша. Ніколи ще не знав він такої чудової хвилини. В його спітнілій руді важіль, яким можна перевернути не тільки школу — світ можна перевернути! Революція починається в школі, світовий Жовтень! І захриплий Альоша щосили кричить:

— На штурм небес, товариші! На штурм!

Але в цей час лунає дзвінок, і коридором неквапно, урочисто, наче ніяких подій у школі немає, проходить сивий сторож Василь. З виразу його обличчя можна точно визначити, початок чи кінець уроку він видзвонює. Кінець уроку — перерву — він видзвонює похмуро й сердито.

— Хіба це навчання,— критикує він,— коли кожні сорок п'ять хвилин перерва? Ні, я б їх як засадив за книжки, то вже вчись, а за гулянки не думай, отоді б з них вийшли вчені! А так, яка вона наука?

Весело й радісно дзвонить Василь: початок уроків, кінець галасу.

У шостій групі почався урок фізики.

Викладач Болдирєв ворожив коло своїх приладів, обережно переставляючи їх з місця на місце, бурмотів собі в руді вуса формули, показував досліди, більше сам цікавлячись ними, ніж зацікавлюючи учнів. Про них учитель забув. Він рідко питав їх, і вони рідко питали його. Існувало

два світи в класі: він, Болдирев, невисокий, метушливий, низько острижений чоловік, що був закоханий у механіку, але не довчився до інженера; і другий світ — шкільна дрібнота, галаслива, незрозуміла й малоцікава публіка, якій повинен показувати досліди.

І він чесно робив їх, найбільше боячись, коли б бешкетні діти (а всі діти — бешкетники) не розбили його апаратів.

Учитель звик, що його слухають абияк, але сьогодні навіть він розсердився — в класі було занадто гамірно. — Або тиша, — сказав він ображено, — або я піду.

Альоша любив фізику, в ній було потрібне йому. Фізика могла пояснити видимий світ, машину, рух, могла навчити його корисних речей, фізика придатна була в роботі: шоферові теж потрібна фізика. І Болдирева Альоша любив, Болдирев знав свій предмет, він тільки (так думав Альоша) не хотів усього розказувати учням. От коли підійти до нього та попросити гарненько, він усе розкаже.

Та сьогодні й Альоша слухав с'як-так.

«І чому це, — думав він гірко, — в школі одне, а в житті інше? Ось ми хвилюємось за великдень, а Болдирев тлумачить механіку».

Раптом з «камчатки» залунав хрипкий нерішучий голос: — Дозвольте запитати!

Збентежений Болдирев спинився на півслові.

— Ну? — буркнув він.

Високий хлопець підвівся, потупцював на місці й бовкнув:

— А що, Антоне Івановичу, бог є чи нема?

І ніхто не засміявся в класі, хоч того, хто питав, звали Ковбишем. Ніхто не засміявся, а всі трохи подалися наперед, і вперше за свою педагогічну діяльність Болдирев побачив у дитячих очах щирю цікавість.

Побачив і злякався.

«Що ж він скаже дітям?»

«А-а, мені однаково!» — хотів відповісти він і згадав, як на випускному екзамені багровий протоієрей-екзаменатор запитав його строго:

— А що, юначе, в бога сумніваєтесь?

— Та мені однаково! — мовив тоді Болдирев.

То що ж відповісти школяреві? Клас завмер, чекаючи відповіді. «Мені однаково».

— Бачите, Ковбиш... — затинаючись, почав учитель, — це, знаєте, діла не стосується. Я особисто — невіруючий.

Як фізик, я не вірю в бога. Але іншим не нав'язую. Проте... — І заспішив, заметушився коло своїх приладів.

А Ковбиш, сідаючи на місце, подумав:

«Або на Чорне море втечу, в матроси...»

Ніколи Альоша так нетерпляче не ждав закінчення уроку. І коли Василь сумно продзвонив перерву, Альоша кинувся з класу. Він прибіг у порожній актовий зал, знайшов фарби, скачав з паперу пензель й написав на старій газеті:

«Товариші! На великдень — на вулицю! Візьмемо участь у безбожному карнавалі! Всі на штурм небес!»

Вимахуючи аркушем, він побіг сходами вниз. Незабаром його плакат з'явився поруч з осередковим. На осередковому плакаті хтось хімічним олівцем через весь аркуш великими буквами написав: «Бий осередок!»

І, прочитавши цей напис, Альоша вперше пошкодував, що він не в осередку. Склавши на грудях руки, став коло плаката, а поруч з ним став мовчазний дебелий Ковбиш.

Воробейчик гасав по школі, шукав Ковальова. Він вибігав на сходи і, перехилившись через поручні, дивився вниз, на двері: чи не йде? Він вибіг навіть надвір і, приклавши до козирка долоню, довго дивився на вулицю. Ковальова ніде не було.

«Як же так можна? Таке твориться, що ой-ой-ой!» Йому не хотілось повертатись самому в школу. Він боявся, що учні кинуться до нього, схоплять за барки й запитують:

— А старостат що думає?

— Ой, важка ти, шапко Моні Маха! — гірко пожартував Воробейчик і знехотя пішов у школу.

Нещодавно мати злякано спитала його:

— Руво, ти часом не хворий?

Рува знизав плечима.

Хіба можна бути здоровим?

Він скул, перенервував. Куди поділась його безтурботність? Він став іншим хлопцем. Нервово тремтів, коли щось стукне, хворів на безсоння, злякано озирався на вулицях. Навіть честолюбність його змеркла. Одного разу він сказав:

— А що? Що слава, коли через неї нема спокою? Чи не краще затишна й безпечна невідомість?

І сам здивувався з цих слів.

Але він знав, відкіль вони. Йому нездужається від вечірніх гостей у вчителя Хрума. Коли розмовляють

стиха. Коли тремтять, як хтось стукне в двері. Коли один одному не довіряють.

І нащо все це? Щоб розказати кілька антирадянських анекдотів, позітхати, посперечатись про те, як буде «тоді»? Щоб Хрум вигукував патетично: «О юнацтво, юнацтво! Ви наша надія і ви — наша слава!» Щоб Микита Ковальов ляскав Воробейчика по плечу й казав йому заохотливо: «Рува Воробейчик, тебе жде блискуче майбутнє!»

А поки що у Руви — ні сучасного, ні майбутнього. Батько скоса позирає на обличчя Рувки, що вкривається щетиною й прищами, мати сідає коло нього після обіду й ласкаво дивиться в очі.

— Ну, що воно буде, Руво? Що воно буде далі? Ким ти будеш?

Школа висить на ногах, як стопудова гиря. Школу треба скінчити. А далі? Де блискуче майбутнє? В конто-ру або до батька в крамницю?

— Ой, важка ти, шапко Моні Маха!

Він проходить боком, намагається непомітно дійти до свого класу. Коло дошки з плакатами вирує юрба. Відтілює виринається хрипкий голос Альоші.

Там стоять Альоша, Лук'янов, Юлька. Лук'янов витирає мокрим рукавом піт з лоба, каже, усміхаючись:

— Розібрало! — І нахиляється до Юльки. — Після третього уроку поставимо на голоси.

Часом Альоша, обертаючись до Лук'янова, бачив усмішку і хмурився.

«Чого сміятися? Сміятися нема чого! — думав він. Сам він був напружено серйозний і все ждав. — Що ж Ковальов? Де він?»

Мружачи короткозорі припухлі очі, до нього підійшов сутулуватий мовчазний Колтунов. Вийняв з кишені футляр, а з нього окуляри, похукав на них, потім почав нащось тикати хустиною в футляр. Тикав довго, поки нарешті зміркував, що хустинці не місце там. Заховав її в кишеню і аж тоді надів окуляри. Вони були вузькі, форми голуб'ячого яйця, в тьмяній залізній оправі. Оправа ця перейшла до Колтунова від покійного батька.

З вечірніх сутінок одразу виступили речі, і обличчя стали ясними, виразними, аж надто виразними, а це робило їх неприємними; може, тому дуже короткозорий Колтунов не любив носити окулярів. Через скельця Колтунов побачив, що кирпатий носик Юльки весь у густому, сміш-

ному ластовинні, а по її червоному лобі повзуть важкі, круглі крапельки поту.

— В-ваша вигадка? — неприязно запитав він Альошу і здвигнув плечима.

— А хіба що? — хрипко відказав Альоша. Він підозріло дивився на цього малознайомого семигрупника.

— Та н-нам же н-нічого н-не відомо, — тихо відповів Колтунов. — Що там? — тицьнув він пальцем угору. — Н-нам н-нічого не відомо. Там т-тумани. Космос. Навіщо? Це ж великдень. Це ж язичество — великдень.

І він знизав плечима.

— Ми не тільки великдень, — пробурмотів у відповідь Альоша, — ми школу перевернемо.

Колтунов глянув на нього здивовано й поправив окуляри.

— Вам не подобається школа? — запитав він нарешті.

— Не дуже, — засміявся Альоша.

— Ми поговоримо ще на цю тему, — серйозно сказав Колтунов і простягнув Альоші руку.

Сутулячись, пішов далі коридором.

«Школа? — думав Колтунов. — Але я звик учитися».

Він любив шахи. Це була точна гра. Є теорія шахів. Зайвий пішак в ендшпілі успіх. Він колекціонував марки. Крутячи в руках ці маленькі липкі кольорові клаптики, він крутив країнами: далекою Гавайєю і гучними Філіппінами. Він любив і беріг книжки. Мав каталог. На книжках — саморобна печатка: «Власність Арсенія Миколайовича Колтунова». Йому минав сімнадцятий рік. Це були ті літа, коли думають про майбутнє. Він про майбутнє не думав.

«Н-навіщо?»

Шахи, марки, книжки, запорошений гербарій, альбом листівок — тут усе: теперішнє, майбутнє. Розстелити на підлозі велику географічну карту й розглядати її, лягти коло неї, смоктати цукерки, шукати Валенсію.

«Галасують... галасують... — прислухався він. — Чого?»

Він підходить до свого класу. В дверях товпляться учні. Дзвонить дзвінок. Викладачка природознавства Марія Федорівна Кожухова стомлено чекає, поки вшухне водоворот у дверях, розіллються по партах учні, замре клас. Тоді вона увійде, звичним рухом лівої руки зачинить двері. В правій руці — класний журнал і кілька таблиць. Вона покладе їх на кафедру і стомлено скаже: «Ну-с!» — і урок почнеться так само, як поперед-

ній, як сотні інших уроків, з іншими учнями, в інший час.

Сутулуватий учень в окулярах, прізвище якого вона навряд чи пам'ятає, підходить до неї і, мружачись, витягуючи довгу шию, каже:

— А Д-дарвін же був віруючим? Був?

Кожухова від несподіванки і здивування впускає таблицю на підлогу.

— Дарвін? — питає вона пошепки. — Чому Дарвін?

Колтунов знизує плечима й показує на галасливий клас.

— Г-галасуємо, г-галасуємо! А Дарвін же був віруючим і створив антирелігійне вчення. Навіщо?

Біла них уже зібралась юрба учнів.

— Від мавпи, га? — кричить «білорибиця». — Від мавпи людина? Так?

Колтунов одбивається від неї, оберігає свої окуляри.

— Н-не в тому річ, н-не в тому.

І з плутаних фраз Колтунова, з вигуків Лариси Алфьорової, з піднесеного гомону учнів Марія Федорівна розуміє тільки одне: діти хочуть знати про Дарвіна. Діти? Але, боже мій, які ж вони діти? Щоки хлопців уже в мужній синяві, у дівчат напудрені носики.

«Та я ж їх не знаю, — розгублено признається Кожухова і з цікавістю придивляється до галасливого класу. — Не знаю. Не знаю! — дивується вона. — Адже вони інші. Адже вони нові. Ага, про Дарвіна. Чи був він віруючим? От диваки!»

І вона всміхається, як давно вже не всміхалась на нудних уроках.

Мріяли. Лежачи на дівочому вузькому ліжку, удвох з подругою-бестужевою мріяли:

«Скінчимо Бестужевські жіночі курси, понесемо в школу світло науки і правди. Ми відкриємо дітям таємничий світ лісових шепотів, болотних криків, польового гарячого дзвону. «Життя мудре, — скажемо дітям. — Людина — цар природи. Темні сили вигадані темними людьми. Розбийте кайдани темноти, живіть вільно й мудро, ви — царі!»

Так мріяли, лежачи з подругою на вузькому дівочому ліжку, відкинувши білу мереживну покривку з подушки.

Після першого ж уроку Марусі Кожухової її запросив до себе отець Павел і, по-батьківському дивлячись в обличчя збентеженій дівчині, сказав:

— Негарно, пані, негарно!

Вона злякалась і мало не заплакала. Потім зрозуміла: світло науки і правди касується, Дарвіна заборонено. Життя на землі пішло від божої нудьги. «Дай,— подумав якось старий,— заселю для сміху землю». І заселив.

Вона кинулась до книжок, до спеціальних журналів. Ну, а тут? Тут не можна проповідувати попівських казок! Прочитала і здивувалась: яке збентежене бурмотіння в солідних книжках, яке боязке крутіство.

Так, закон еволюції справді науковий. Так, життя на землі постало від спокуси матерії, але керувала всім цим, зрушила, спрямувала вища основа — бог.

З того часу зробилися сірими й нудними уроки Кожухової. Про Дарвіна учні її не питали, вона не говорила. Отець Павел похвалив мирну природницю й після її уроків ішов викладати закон божий.

У новій школі вона викладала по-старому, без Дарвіна.

«Чи був Дарвін віруючим і чому створив антирелігійне вчення? Ой ви, дивак в окулярах!» — ласкаво думає Кожухова, рішуче відкладає вбік принесені таблиці і кладе на кафедру руки.

«Діти!» — хоче почати вона, як завжди, але які ж це діти? Вона шукає потрібне звертання і раптом легко й вільно починає:

— Товариші! Я хочу розказати вам про Дарвіна, про його прекрасне вчення, яке розбиває попівські казки і кайдани релігії.

У шостій групі в цей час ішов урок німецької мови. Червоний, спітнілий Лук'янов стояв біля дошки, на якій висіла велика картина: мирна німецька сім'я пила каву в садку коло будинку; дід з пишними сивими бакенбардами дрімав у кріслі під яблунею; бабуся в чепці плела панчохи; коло ніг у неї лазили коти. Чорновусий чоловік пив каву, яку дбайливо наливала йому білолиця повна німкеня. Рудоволоса дівчинка в платтячку з мереживом читала книжку. Висолопивши рожевого язика, лежав великий і смирний пес. У безхмарному голубому небі завмерло сонце...

— Was macht Großvater? — допитувався у Лук'янова вчитель німецької мови Софрон Харитонович.

«Хропе твій Großvater! — злісно думав Альоша. — Хропе, ось що він macht. А садівник для нього, певно, на яблуню поліз».

Йому хотілося підхопитись і втекти від цих сонних Großvaterів й милих, рудоволосих, нестерпно пристой-

них дівиць,— утекти в коридор, поринути в дитячий галас, сперечатися, боротися, запевняти, доводити. Він не міг діджватися кінця уроку, встав і хрипко пробурмотів:

— Дозвольте вийти!

В коридорі не було жодної душі. Альоша підійшов до вікна. Вулицею кудись поспішали прохожі; проскрипів вантажний автомобіль; повзли сани з дровами; йшли червоноармійці в лазню. Сива пара пливла над вулицею.

Задумавши, він пішов коридором. Якої він віри? — запитала «білорибиця». Якої він нації? — запитав Хрум. Якої він партії? — запитав Рябінін. Ось скільки, виявляється, є питань на світі.

Ковальов прийшов у школу після третього уроку. Стомлено вийшов нагору сходами, зупинився коло дверей, подумав, що, певно, було б краще зовсім не приходити. Піти додому, відпочити, виспатися? Він сьогодні з досвітку на ногах. Ходив на соляні копальні. Знайомий інженер обіцяв влаштувати на роботу. Даремно ходив. Копальня майже стоїть. Інженер ніяково запропонував Микиті піти... вантажити сіль.

— Вантажити? — усміхнувся Ковальов. — А ви ж ще бували колись у нас вдома! І навіть, здається, нашу горілку пили.

Він пішов, не попрощавшись. Проте можливо, що кінець кінцем доведеться йти вантажити. Куди подінешся? Все зруйновано. На копальнях кажуть: горить сіль. Нема кому вивозити. Смішно: сіль — і раптом горить! Все котиться в прірву. Хай! Хай горить сіль, вугілля, трава, міста! Хай все згорить! Гола земля. І життя починається наново. Злякані, зарослі шерстю люди, що збилися в стадо, — і пастухи з батогами. І щоб батіг-трійчатка.

Ковальов штовхнув двері й увійшов. Якийсь малюк налетів на нього і впав під ноги. Микита скривився.

«Чи довго я ще буду школярем? — люто думав він. — Дурне діло!»

Звісно, найкраще було б зовсім не приходити до школи. Зараз прибіжить Воробейчик з паперами, з купою доносів: той курив, цей щось там сказав, та лузала насіння.

Зараз почнеться нудний шкільний день. Ось — Воробейчик уже біжить. Що ще?

Разом з Воробейчиком до Ковальова підбігли Лариса Алфьорова і Толя Пишний.

— Де ти був? — накинулись вони на Ковальова.— Тут таке робиться!

Микита, скривившись, зупинив їх.

— Чого ж репетували? Ну, що тут у вас?

Вони потягли його до плакатів. По дорозі до них приєднався Канторович.

— У школі розкол,— сказав він Ковальову.— Вони ненавидять нас.

— А, панікери! — презирливо кинув Микита.

Усміхаючись, він дивився на купку учнів, що зібрались коло нього. Все ж таки йому було приємно, що його ждали, що вважають за свого ватажка, вірять йому.

— Ну подивимось, що тут сталося! — сказав він безтурботно.— Які тут у вас справи?

Вони підійшли до плакатів. Невелика групка учнів товпилася тут біля Лук'янова і Альоші.

Микита поволі прочитав плакати й усміхнувся. Невдало почав осередок — пропонував дітям відмовитись од свят. Хто ж на таке пристане?

Побачивши, що від нього чекають рішучих дій, він ступив до Лук'янова.

— Хто дозволив? — запитав спокійно.— Хто дозволив почепити в школі прокламації без відома старостату?

Лук'янов засміявся:

— Забули запитати.

— Другим разом запитаєте!

Ковальов поволі підійшов до плакатів, спокійно зірвав їх і подер на шматки.

— Ой! — зойкнула юрба.

Альоша рвонувся вперед, але його стримав завжди спокійний Лук'янов. Він, посміхаючись, дивився, як падали на підлогу й крутились у повітрі шматочки плакатів.

— Всі бачили? — запитав він, показуючи на шматочки.— Всі бачили?

Вперше Альоша помітив, як раптом зблід Ковальов, ніби паморозь лягла на засмагле обличчя. І вперше Альоша здивовано подумав про Лук'янова:

«Оце хлопець!»

А Ковальов з блідого вже зробився синім. Злість душила його. Яка злість! Горло перехопило.

— Не залякаєш! — хрипко волає він.— Не залякаєш! — Він чує сміх у юрбі.— Розійдись!! — загорлав Ковальов щосили.— Розійдись! По класах! По класах! Розійдись!

— Чуєте? Чуєте? — рвонувся Альоша.— Чуєте? Це козачий осавул Ковальов кричить нам: «Розійдись!» «Розійдись!» Браво! Браво! Браво!

— Ви хуліган! — шалено загорлав Ковальов.— Ви хуліган, Гайдаш!

Він сам дивувався потім, як міг так розпустити себе, так забутись?! Але тоді люта й нестримна злість клекотіла в ньому, а пальці судорожно стискались:

«Нагаїв, нагаїв би!»

Лук'яновці стовпилися навколо нього. Він бачив їх тремтячі губи, чув люті, ворожі вигуки, відчував їх злість, але зупинитися вже не міг і, сумуючи за нагаєм, хрипко кричав:

— Розійдись! Розійдись!

Ось мелькнула важка Юльчина коса.

— Товариші! — дзвінко вигукує дівчина.— Що ж це таке, товариші!

Ось Голиш пробирається до нього. Кулаки свої з синіми набряклими жилами тиче йому в обличчя.

— Розійдись! — сичить він.— Ото так?

Ось Альоша вискакує на підвіконня. Схвильовано й запально гукає до всіх:

— Такий старостат, товариші, таке самоврядування!..

І юрба підхоплює:

— К чорту!

Де ж свої? Прихильники Ковальова? Їхніх голосів не чути.

Мелькнуло сіре, як у втопленика, обличчя Воробейчика. Мелькнуло і знову втонуло.

Бушує, аж шаленіє школа:

— Перевибори! Перевибори!

— Чого осередок мовчав?

— І осередок к чорту!

— Переобрати осередок!

Пробитись крізь юрбу неможливо. Схиливши голову, мовчки стоїть Ковальов.

«Математика — велика наука, пане Хрум. Їх — тисячі, а нас — одиниці. Так? Ergo, треба йти вантажити сіль? Так? А коли б нагайку... Коли б взвод — не козаків, ні! — взвод кадетів, козачих дітей, взвод скаутів з нагаями, о, тоді б вийшло, що математика нікудишня наука! Нагаїв, нагаїв би!»

А школа галасує:

— На голоси-и-и! На голоси-и-и!

— Перевибори!
— Товариші! Товариші!
— На голоси-и-и!

І раптом урвався галас, потечився, поповз підлогою, стих.

Високий, сивий завідуючий школою мовчки ждав, коли вщухне гармидер.

— Був дзвінок, товариші,— сказав він нарешті.— Треба йти на уроки.

Юрба схитнулась, розпалась, почала ріднути. Завідуючий відшукав поглядом Лук'янова і, ткнувши в нього пальцем, сказав:

— А ви зайдіть до мене. І ви,— показав він на Юльку. Він ще когось шукав серед розворушеної юрби.— І ви, Гайдаш! — нарешті знайшов.

Здивований Альоша зліз з підвіконня й нерішуче пішов за завідуючим.

«А я чого? — думав він.— Я не осередок. Я — сам по собі».

Завідуючий ввів їх до свого кабінету, попросив сісти і, не кажучи й слова, подав їм якийсь аркуш паперу.

Вони прочитали:

«Завідуючому школою імені М. О. Некрасова

З а я в а

Ми, група віруючих учнів старших класів, просимо шкільну раду запровадити у нас викладання закону божого для бажаючих. Хай ті, хто цікавиться політичною грамотою, йдуть на політграмоту, а хто законом божим — тому щоб було надано можливість зміцнювати свою віру і моральність.

Сподіваємось, що наше прохання буде задоволено».

Альоша ще раз переглянув папірець і розчаровано мовив:

— А підписів нема.

— Так,— взяв заяву завідуючий.— Так. Підписів нема.

Він придавив заяву важким прес-пап'є і задікавлено подивився на учнів.

Альоша почував себе ніяково — в кабінеті було тихо, пахло вимитою підлогою і канцелярією.

«А він не хоче з нами говорити,— раптом подумав хлопець про завідуючого й розсердився.— Нащо ж кликав?» — І засовався на місці. Стілець заскрипів під ним.

— Підписів справді нема! — знову промимрив завідуючий і, взявши заяву, почав дивитись у неї.

— Це «білорибця» написала, — бовкнув Лук'янов і почервонів.

— Хто? — здивувався завідуючий.

— Учениця є така, Лариса Алфьорова. Нікому більше.

— А-а! Так... так.

Це вперше таке у житті завідуючого: учні сидять у кабінеті, він розмовляє з ними, як з рівними, радиться. Глянув поверх заяви: учні сиділи спокійно, поважно. Тільки в очах у Альоші Гайдаша завідуючий прочитав вороженечу.

«Чому ж це так?» — подумав він, не розуміючи.

— А проте політграмоти нема, — промимрив Альоша і, пояснюючи, додав: — Ось вони про політграмоту в заяві пишуть.

— Ага, — підтримав Лук'янов. — А математик на уроки спізнюється.

— Бачите... — почав завідуючий. — Бачите... — Він почував себе ніяково. Викликав їх сам, схвильований заявою віруючих. З цікавістю дивився на них, на осередок, хотів сказати їм, що дуже радий, він, старий, сивий педагог, працювати з молоддю.

Вона зухвала й несправедлива до сивини, молодь. Він розуміє це.

— Бачите... Викладати суспільствознавство взявся сам завнаросвітою. Але він не має часу, не ходить. Інших нема. Математик Хрум спізнюється на уроки? Так, але він один на всі школи. Бачите... вчителям не платили вже три місяці. А вони ж люди, і люди небагаті. Програм навчальних нема. Я в наросвіті щодня добиваюсь. Отакі умови. — Він підвівся. Почував себе вже, як педагог у класі — легко і впевнено. — А треба будувати нову школу. Як?

Альоша совався на скрипучому стільці, йому все хотілося пересісти на канапу — вона не скрипіла, та не наважувався. Блукав поглядом по стінах. Натрапив на фотографію: сивий завідуючий в учительському мундирі серед інших учителів.

«А він, здається, директором гімназії був!» — раптом згадав Альоша і з цікавістю та недовірою глянув на завідуючого.

— Я чув... — раптом повернувся завідуючий до Альоші, — я чув, як ви тільки що там, у коридорі, кричали про

перевибори самоврядування. Що ж! Ви осередок! Ви й візьміться за самоврядування.

— Я не осередок,— пробурмотів Альоша, але завідувачий недочув. Він бачив тільки, як недовірливо й вороже горять очі в Альоші.

«Чому це так?» — знову подумав він і догадався.

Тоді йому захотілось розказати про себе: як учився на злиденні гроші в семінарії, потім в учительському інституті, як бігав по уроках, по їдальнях, як голодував, як пробивався до знання, обминав видовища, обминав збори; молодим ведмедем з акуратно залатаними рукавами нікак по університету; закінчив — і на службу; як зневажливо ставились до семінариста інші викладачі — за окаючу вимову, за ведмежу силу в руках, якими згинав п'ятаки. Так і жив. Вічним учителем молодших класів. Діти текли крізь руки, в п'ятих класах вони не впізнавали свого колишнього вчителя.

І ось — революція. Клапті царського портрета в школі. Перелякані педагоги. Директор сховався вдома. Шкільна й батьківська рада обирають директором його, вчителя підготовчого класу. І він, розгублений і непевний, починає працювати. Місто переходить з рук в руки. Владу беруть то червоні, то білі.

На баских жеребцях заскакують у місто бандити. Директори гімназій, архіереї та попечителі повтікали за кордон. Він сам залишився серед давно не штукатурених стін гімназії. Ходить по мертвих класах, чекає — загудуть класи дитячими роями. Скоро! Скоро! Так узимку ходить по пасіці старий і мудрий пасічник.

— А треба нову школу будувати,— каже він вголос, задумливо.— Як? — Він знову бере з стола заяву.— Це ми самі, ми повинні вирішити — як?

Юлька задивилась на свинину завідуючого.

«Як у Максима Петровича!» — думає вона і несподівано каже:

— Ми теж, Федоре Сергійовичу, хочемо нової школи. Ми допоможемо. Ви скажіть нам, як що робити. Ми допоможемо. Ми...

Раптом двері відчиняються і в них з'являється Рябінін.

— Можна? — питає він.

Федір Сергійович іде йому назустріч.

— Прошу!

Рябінін швидко оглядає кімнату і помічає Альошу.

— А, і ти тут? Чудово!

— Ні, я сам собі,— бурмоче Альоша, проте підходить разом з Рябініним до стола.

Знову вони всі вкупі. Завідуючому здається, що й сам він молодіє. І поки Рябінін читає заяву, він дивиться крізь вкриту теплою парою шибку, як наповзають на вулицю квітневі сутінки, вогкі й патлаті.

3

В дитячому будинку дівчатка запитали Юлька:

— Тьютю Юлю, а скажіть, як буде при комунізмі?

І застигли, чекаючи. Мабуть, це питання, що виникло під час ігор або нічних перешіптувань, вони підготували заздалегідь.

Юлька розгубилась, густо почервоніла й не могла нічого відповісти.

Йї стало соромно і навіть страшно. Як же так? Вона — член дитячої комуністичної — комуністичної! — групи, а про комунізм у неї в голові бродять такі невиразні поняття, як легкі, невловимі хмарки у серпневу спеку.

— При комунізмі? — відповіла вона, запинаючись.— При комунізмі всім буде добре.

Вона могла ще додати:

— Не буде ні багатих, ні бідних.

І більш нічого, нічогісінько.

Але як воно буде, не знала.

А поки що було погано. В дитбудинку не топлено, тільки на кухні яскраво палає велика піч, вариться юшка й каша.

Черговий по кухні вихованець задумливо колупає в носі.

— Знову шрапнельна каша? — питають діти, забігаючи на кухню.

Черговий не відповідає.

— Без масла?

З досвітку Юлька стає в чергу — по хліб, по гас, по шпоно. Навіть біля водопроводу довга черга. Вона видзвонює відрами, немов у дзвони. В інших водопроводах полопали замерзлі крани і труби. Юлька стоїть у цій дзвонівій черві з своїм зеленим веселим коромислом, а на її спині крейдою написано: «337» — номер у черзі по хліб.

Вона терпляче стоїть з ранку до обіду. Інколи її заступає Варя. Навіть карапуз Наталя приходить часом на допомогу. Юлька слухає неголосні розмови жінок про картоплю, про хворих дітей, про життя.

Хлопчиків нема в черзі, самі дівчатка. Все Юльчине покоління терпляче стоїть у черзі, по-дорослому, по-жіночому склавши на животі руки, притискаючи до боків залатані кошолки.

— При комунізмі всім буде добре.

Отже, ні черг, ні шрапнельної каші, ні замерзлих країв, ні куп сміття на задвірках? І всі будуть задоволені, щасливі. Але як, як воно буде?

У розпачі прийшла Юлька додому, постукала до Максима Петровича.

Він був удома. В цей надвечірній час він завжди вдома. Він живе сам. Юлька знає, що дружина Марченка загинула на каторзі. Її фотографія висить над столом: добре, лагідне обличчя. Вона була вчителькою, — і це теж знає Юлька. А Максим Петрович колись був шахтарем; сине рьботиння на лобі й на щоках — це вугілля під шкірою, пам'ять про одну аварію на шахті.

У місті Марченка вважають суворим, вимогливим керівником, дехто його навіть боїться. Оцього вже Юлька ніяк не може збагнути! Як можна боятись Максима Петровича? Він добрий, найдобріший на світі, нікого добрішого за своє життя Юлька ще не зустрічала. І простий, зовсім простий і веселий. Його можна про все спитати, йому можна про все розказати. Ось і зараз, просто з порога, починає Юлька розказувати.

— Не вийде з мене комуністки! — промовила вона і розповіла, як «засипалась» на бесіді в дитбудинку.

Велика гасова лампа горить у кімнаті Максима Петровича. Юлька сідає в кутку широкої пружинної канапи.

Непотрібні електричні проводи біліють на темних шпалерах кімнати — електрична станція дає кволе світло тільки клубам, школам та установам. Тіні висять по кутках, наче розвішана одежа. В кімнаті затишно й навіть тепло.

Потираючи руки й усміхаючись, метушиться коло Юльки господар кімнатки.

— Чайку, Юлько, чайку? Я зараз!

— Ні, ні! Не треба! Ви краще мені розкажіть. Я вас питала.

— Ага! Так, так! — усміхається Максим Петрович. — Отож, панянка з серйозною розмовою прийшла?

Юлька надимає губи: чого це він її панянкою називає? Щоб позлити, мабуть? Знає ж, що вона цього не любить.

І дивиться він на неї, як на дівчинку,— не хоче серйозно розмовляти.

— Я краще піду.— підводиться Юлька ображено, але бачить, що Максим Петрович одразу став серйозним і навіть надів свої темні, димчаті окуляри, вже підійшов до карти. Карта висить на стіні— велика і плямиста, як перський килим.

Юлька з ногами залазить у свій куток, замовкає і жде.

— Вбога, нужденна,— тихо мовить Максим Петрович і проводить рукою знизу догори, від синього до синього.

Юлька розуміє— це він про Росію так каже. І вона уявляє міста й села, в яких жила. Маленькі і повітові дерев'яні міста, стовпчики на великому шляху, сліпі будинки з вікнами в різьблених наличниках, немов ікони в кіюті; де-не-де миршаві берізки вздовж вулиць; поросла мохом бруківка, запорошений бур'ян; коло тракторів конов'язі з сукуватих жердин, розкидана солома, гній, п'яний селянин на широких саях.

— Безземелля, тіснота, злидні, лучина,— задумливо веде далі Максим Петрович.

Юлька тихенько сидить у кутку канапи.

Бабуся поправляє каганець, гніт ледь жевріє. Стіни немазані, таргани, кислий дух тіста, діти на печі в купі ганчір'я. Жінки тихо співають: «Дого-ря-ай, моя-а-а лучи-ина...» і похитуються в такт пісні й роботі.

— Росія! — придивляючись до карти, каже тим часом Максим Петрович.— Вовки й ведмеді. Ні шляхів, ні доріг. Від Печори до Кури. Тайга, степи, пустині, ліси, в яких мохом позаростали люди. Росія!..

Дід крекче, нагукує на конячину, сани крекчуть, сніг крекче, скрипить. Ні вогника, ані собаки навіть. Закутана в кожухок, тремтить Юлька від холоду і страху.

А потім з матір'ю плентається— вже велика Юлька. Ідуть, ідуть, спотикаються, торба з картоплею ріже Юльці плечі. Терпить Юлька, хукає на змерзлі руки. Чи скоро, чи скоро село? Все поле в горбках. Вони посріблені снігом.

Юлька спотикається, мало не плаче. Ось уже й плаче, тихо шморгаючи носом, щоб мати не почула.

Але чого це вона Максима Петровича не уважно слухає? Ось він зупинився і здивовано приглядається до неї.

— Ні, я слухаю, слухаю,— виправдовується Юлька, владить з канапи й підходить до карти.— От ви про Росію...

— Сиди, сиди! — садить її знову на канапу Максим Петрович і усміхається.— Сиди вже, сороко! Я захопився. Так про що ти питала?

— Черги, Максиме Петровичу, і шрапнельна каша. І потім — про комунізм.

— Ага!

Максим Петрович закладає руки за спину й починає ходити по кімнаті. Він схожий зараз на вчителя, що веде урок.

— Росія! — каже він і знизує плечима.— Сто шістдесят мільйонів! І всі хочуть їсти.

Ну, звісно, Юлька ж знає: в Поволжі посуха. Але чому багато безробітних?

Чому? Тяжко дивитись на мертвий завод! Вона часто проходить повз нього, коли йде в дитбудиночок. Мертвий, мовчазний і ніби весь у павутинні, і граки у трубах. Граки кричать зараз голодно і хрипко над мертвим заводом. Чому?

Максим Петрович знову підходить до карти. Усміхаючись, він дивиться на неї, неквапливо чує щоку, збирає сиву щетину в кулак.

— Так. Ти питала? — І раптом.— Ось річка Волхов. Давня, сива річка. Новгородська сваволя, ушкуйники. Тут збудуємо величезну гігантську електростанцію. Світло в Петроград, у села! Кожній хаті — електрична лампочка! Як? Штерівка — це біля нас. Струм Донбасу! Дніпро! Пороги! Січ! Впоперек Дніпра — гребля! Найбільшу в світі гідростанцію! Га? В кожній хаті — електрика. Електрична оранка. Га? Черги? Хо! А механічне випікання хліба? А потужні заводи? Всі заводи працюватимуть! Усі шахти даватимуть вугілля! Всі вишки — нафту! Га? Це тобі що?!

Сам захоплюючись, він розповідає Юльці про план ГОЕЛРО.

Юлька тихо сміється в своєму куточку. Це добре — те, що розповідає Максим Петрович. Це добре, бо це — казка. І Юлька чує себе знову маленькою русявою дівчинкою. Дід на печі бубонить їй про Івана-царевича й жар-птицю.

Лампа коптить, помічає Юлька, але їй не хочеться вставати. І не хочеться перебивати Максима Петровича. Хай коптить лампа — легкий димок повзе над колихливим кружком світла.

Максим Петрович розказує далі, обережно ступаючи по скрипучій підлозі. Ось він у кружку світла — сивина

його срібно блищить; ось він пройшов далі, в темний куток. Він говорить тепер ласкаво й тихо, розповідає каштановій Юльці про майбутнє, про комунізм, і це звучить для дівчинки, як чудесна казка. Казка про електричну жар-птицю.

Жар-птиця пливе над дзвоноюю чергою, загоряється її вогненний хвіст. «Це Дніпро»,— чомусь раптом вирішує Юлька і згадує: заходило сонце, переливалось, тремтіло, як вогненна риба, або, як вогненна птиця, билось крильми об воду.

«Отже, я в Черкасах!»— догадується Юлька, і перед її очима стає зелено-зелено. Аж ось з'являється жар-птиця і своїм нестерпно блискучим хвостом б'є по очах. Юлька болісно мружиться: червоні, зелені, жовті кола спалахують перед нею, очам боляче.

Ні, це лампа коптить.

Дівчина розплющує очі й бачить: Максим Петрович сидить з нею поруч, її голова у нього на колінах. Він усміхається до Юльки, а вона, спалахнувши від сорому, швидко міркує:

«Я заснула. Ой, який сором! Що подумає про мене Максим Петрович? Прийшла з серйозними питаннями й заснула! Ой, сором який!»

— Я зовсім-зовсім мало спала, Максиме Петровичу,— виправдовується вона.— І потім— я з п'ятої години ранку в черзі.

— Ну і спи, спи, сороко!— сміється старий. Якоюсь ніжною, особливо лагідною любов'ю любить він дітей. Може, тому, що своїх не було. Царська каторга не дала йому змоги створити сім'ю.— Спи, голубко, а я тобі казку розкажу.

— Про жар-птицю?— сміється Юлька.

— Яку хочеш.

Юлька встає, поправляє лампу, прощається з Максимом Петровичем і йде додому. Їй хочеться записати сьогоднішній вечір в щоденник. Вона сідає за столик, дістає зошит і задумується. Їй багато що хочеться записати. Вона переповнена почуттями й думками, а слів не вистачає: вони розповзаються, як мурахи з розворушеної купи.

«Я хочу бути дуже хорошою комуністкою»,— починає записувати Юлька і задумується. Мати важко хропе поруч.

— А мамі цього ніяк не поясниш,— безнадійно шепоче Юлька.— Бідна мама.

Краплі дзвінко падають на шибкі єдиного вікна.
Післязавтра великдень, комсомольський великдень.

Мати сказала:

— Як підеш з безбожниками, то й додому не повертайся.

Юлька сумно дивиться, як стікає по синій шибці вода.

«Навіть увечері відлига»,— дивується вона.

Потім згадує щось, червоніє і дописує в щоденник:
«І ніколи не вийду заміж».

— Як підеш з безбожниками, то й додому не повертайся,— сердито сказала мати вранці і пішла з дому, грюкнувши дверима.

А Юлька поклала собі:

«Піду!»

І щоб уже все це швидше скінчилось, вирішила піти з дому зараз.

Збрала свої книжки й зошити, улюблену картинку зняла з стіни, білизну взяла, зв'язала все у клуночок і заплакала.

Не себе їй було жаль. Група її не кине, влаштує. Інакше й не мислила. І навіть не матір жаль було (що ж, сама вигнала!), жаль було Наталю й Варю.

«Хто ж їх нагодує?»— в розпачі думала Юля, останній раз цілуючи кучеряву голівку Наталі.

І пішла.

На вулиці зустрілася з Альошею.

Він ішов, збиваючи паличкою відталі крижані бурульки з огорож.

— Ну як? Не знайшов ще роботи?— співчутливо запитала Юлька.

Альоша у відповідь безнадійно хитнув головою.

— Ну нічого!— потішила його дівчина і, згадуючи вчорашній вечір, запевнила:— Скоро всім робота буде.

Вона почала розповідати напівжартома, напівсерйозно вчорашню казку Максима Петровича.

Їй хотілося вірити в неї.

— Я, знаєш,— сказала вона несподівано для самої себе,— я інженером буду.

— Кому тепер потрібні інженери?

— Ні, ні, будуть потрібні! От побачиш, будуть.— Їй хотілося говорити про себе. Зараз, коли вона пішла з дому, їй здавалося: сама вона інша, і життя відкриваєть-

ся інше, і треба щось робити, робити, швидко, спішно.— Я буду інженером по електриці.

Альоша знизав плечима. Вона була дівчинка, вона не знала, що таке біржа, вона не знала, що таке, коли вдома нема чого їсти, а батько хворий і кашляє кров'ю.

— Ти куди це з клунком? — запитав він байдуже.

Юлька недбало махнула клуночком, перекинула його через плече. У клуночку цьому було все, що вона мала — на майбутнє, на життя.

— Я в дитячий будинок іду жити, — безтурботно відповіла вона. — Назовсім! — І, побачивши здивовані очі Альоші, просто додала: — Мати проти комсомолу.

Вони розійшлися на перехресті. Альоша міцно, як хлопець хлопцеві, потиснув їй руку. Вона безжурно тріпнула косою і пішла тротуаром, чітко вистукуючи каблучками.

Прийшла в дитбудунок. Дівчатка кинулись їй назустріч, вона обняла їх і сказала стомлено:

— А я до вас жити. Назовсім...

ШОСТИЙ РОЗДІЛ

Хочеш хлопцем ти бути
Хорошим,
Та не знаєш,
Чи будеш, чи ні.

О. Безименський

1

Кожушок, тісно підперезаний паском і схожий, як здавалося колись Альоші, на кавалерійську венгерку, зовсім постарів, подерся. Клапті брудної рудої шерсті чіплялися на сорочку. Можна було подумати, що Альоша линияє.

Хлопці, насміхаючись, прозвали Альошу «драним цапом», а дівчата гидливо крутили носами, чуючи кислий запах овчини.

Але ось сьогодні на вулицях калюжі, бистрі струмки, галаслива дівтора в розстебнутих, заляпаних гряззю пальтечках; у школі соняшникове лушпиння на підлозі; на шибках брудні, тоненькі струмки; в чоботях чвакає вода, ноги мокрі. Отже, остаточно й безповоротно — весна!

Весна!

Вона летить на місто, широко розкинувши сині крила туманів. Вона вже парує в тихих провулках. Вона вдерлася в школу, дзвенить краплями в шибки, стукає, ломиться в двері, кличе надвір, надвір!

Весна спадає над містом несподівано, як злива. Димна моя батьківщино, якою ти стаєш тоді гарною!

Раптом виявляється, що під вікном старої інструменталки росте берізка. Цілу зиму на ній цвіли тільки стружки, викинуті з вікна. А тепер вона струсила їх з себе, зазеленіла, розцвіла, як дівчина, що вперше покохала.

Раптом виявляється, що терикони схожі на сині хребти гір, що вони можуть куритися; уночі видно, як горить на них порода; здається, що це вогнища дружно палають на горі.

Раптом виявляється, що степ — рудий улітку, чорний восени, брудно-сірий взимку — може бути ще й зеленим, юним, ніби він тільки що народився і, здивовано погойдуючись, лежить під сонцем, дивується: який то прекрасний світ!

Так працює весна.

Ми стояли на Кавказі. Наш військовий городок загубився серед чужих, непривітних гір. І от одного разу, в січні, ми прокинулись і здивувались: де ми? В Рязані? В Чухломі?

Гори зникли, поійняті сніговим туманом. На полях, на деревах, на кладовищі — сніг. Маленькі будиночки зовсім замело. А з замерзлого вікна, над яким навис білий кудлатий дах, пробивається боязкий, непевний вогник. І кожен з нас згадав свою Рязань.

Мене обступають зараз великі будинки. Вони лізуть до мене в вікно. Трамваї плывуть по стелі моєї кімнати. Поїзди вирушають у путь. Але донецький степ погойдується передо мною. От я йду: курний шлях, іржавий бур'ян, незоре сонце і сизий димок на обрії... Ех, батьківщино!..

Кинувши на парту набридлий козушок, Альоша в самій ситцевій сорочці вибігає з класу. Важкі дубові двері широко відчинено. Весна летється, ляпотить, вривається у вокгу кам'яну будівлю, і Альоша просто з шкільного порога, як з берега, головою вперед кидається у весну, в квітневу теплоту, в тремтливі хвилі світла.

— І-го-го-го! — вигукує він, як молодий жеребчик. — І-го-го-го! Ану, доганяй! — б'є він якогось хлопця по спині й одскакує від нього, вибрикує, високо підкидаючи ноги. Безробіття, голодування, нелади в школі — все скинено, як кожушок на підлогу.

Дві дівчинки, перестрибуючи з камінця на камінець і вимахуючи пошарпаними папками «Musique», пройшли повз Альошу, жваво балакаючи про щось невідоме йому.

— Ні, він гарний! — почув Альоша й зупинився, прислухаючись. Але дівчатка були вже далеко. Тільки видно, як підстрибували на плечах руса й руда коси, перев'язані чорними бантами.

«А який я? — промайнуло раптом у Альоші. — Гарний чи ні?»

І почервонів.

Він рідко коли дивився в дзеркало. Своєю зовнішністю зовсім не цікавився. Знав, що обличчя в нього монгольське, широке, і не журився цим і не радів. Який є!

А зараз от захотілося бути гарним, багатим, розумним. Добре одягнутись. Галіфе темно-синє, френч. Чоботи щоб були цілі, щоб не текли, шеврові, чистити їх у чистильника, щоб як дзеркало, і сонце на носку.

«А якщо я гарний?» — подумав Альоша і задивився на себе у великій калюжі.

Але вода в калюжі брижилась, і все гоїдалося, рухалось, ламалось — і небо, й будинки, і широке Альошине обличчя.

Задумавшись, пішов він до школи. На сходах здивався з білявою Тасею.

— Пробачте, — пробурмотів байдуже й хотів іти далі, але Тася гукнула:

— Скажіть, Альошо. — Вона широко розплющила очі й закінчила шепотом: — Ви комсомолец?

— Ні, — буркнув Альоша. — А що?

— А ми, всі дівчата, думали, що ви комсомолец. До нас не підходить, серйозний такий.

Альоша слухав балаканину Тасі і збоку дивився на біленьку її шийку, на якій кучерявилось пухнасте біляве волоссячко.

«А Тася гарна!»

Він зітхнув і мовив нерішуче:

— А скажіть, я гарний чи ні?

І тільки коли сказав, коли почув свої слова, зрозумів, що ляпнув несосвітенну дурницю. Побачив розширені

Тасині очі, високо підняті брови, що аж зламались від здивування. Потім брови здригнулись, очі звузились — і Тася, голосно зареготавши, втекла.

Альоша бачив: підхопила під руку подругу, і вже й та зайшлася веселим сміхом.

«Це з мене»,— сумно подумав він, пішов у клас і з розгону сів на свою парту.

Кислий запах кожушка доскотав ніздрі. Альоша взяв його, покрутив у руках і, розсердившись, засунув далеко під парту.

У всіх були пристойні пальта: у Толі Пишного — з батькової старої шуби, у Воробейчика — з картої ковдри, у Ковальова — доладна бекеша з сивими смушками. Тільки у нього — кожушок.

Вперше помітив Альоша: у всіх хлопців є зачіски. Валька зачісує волосся вгору, відкриваючи велике біле чоло; у Толі Пишного рівний проділ якраз надвое ділить його ріденьке, руде, прилизане волосся. У всіх є гребінці. Тільки Альоша, поплювавши на п'ятірню, пригладжує нею свого буйного чуба.

«Ну от через те вони й подобаються дівчатам! — похмуро думав Альоша.— Це вже так ведеться: одні люблять шоколад, а інші — свинячий хрящик».

Але зараз йому дуже не хотілося бути свинячим хрящиком.

У класі зчинився галас. Лук'янов виліз на підвіконня, рвонув раму, ще й ще раз,— і в широко відчинене вікно хлюпнула весна, тепла, трохи вогка ще, як тільки-но спечений запашний хліб.

— Весна! — гукнули хором у класі.— Виставляється перша рама.

У дитинстві все було просто. Захотів бігати — відчинив двері, побіг; стомився бігати — впав на траву, заснув; нема коня — взяв палицю, причепив до голих п'ят залізячки-шпори — і ти вже на коні. Надвечір всі твої бажання задоволені. Отож, спати. І спав Альоша міцно, снились йому гарні сни — голубий кінь з білою зіркою на лобі.

А тепер ніщо не має кінців. Усе почато, все розворушено, все на півдорозі. Взагалі раніше, в одинадцять років, усе було зрозуміло, все вирішувалось негайно й остаточно. Весь світ був простий: двері, вулиця, поле, кругла лінія обрію.

А зараз, в п'ятнадцять, все хитається, обріїв багато, ліній багато, а однієї — прямої — нема.

— Як, Рябінін, будемо вчитися завтра? — поцікавився він, зустрівши Рябініна в коридорі.

— Ні,— відповів той.— Наросвіта проти. Вважає, що передчасно такі постанови ухвалювати.

— Ну от! — злісно засміявся Альоша.— Осередок галас зчинив, а в калошу сів.

Рябінін сперся на милицю і, усміхаючись, запитав:

— Думаєш, у калошу? — І прислухався до гомону, що долітав з класів.

«Вони, певне, щось задумали,— вирішив Альоша, але нічого не спитав.— Їхнє діло, вони — осередок».

А от школу вони на безбожний карнавал не введуть, а він введе! Він гукне тільки, і всі підуть за ним. Він один усе влаштує. Хай подивляться. І Тася хай подивиться. Він — на чолі школи!

Прапори.

«Долой, долой монахов...»

А після цього можна і в осередок.

— Ковбиш, підеш зі мною на демонстрацію?

— Піду.

— Годі приходить завтра в школу і хлопців приводь. Добре?

— Добре.

— Пароль: штурм-штик.

— Навіщо це?

— Так треба. Штурм-штик.

Можливо, він — негарний, нефасонний, безробітний, худоющий хлопець, а школу він все-таки введе на вулицю. І сам вийде, на широку дорогу вийде. Великі діла чекають на нього. Прекрасне життя буде у нього! Штурм-штик!

Він почув, як Юлька сказала Лук'янову:

— Отже, завтра о дев'ятій?

— О дев'ятій. Збиратись у міськкомі.

Альоші вони нічого не сказали — він же не в осередку. Ну, що ж, гаразд! Вони підуть купкою, а він поведе за собою школу. Це ми ще побачимо, хто справжній комунар! Штурм-штик!

Вдома батько спитав Альошу:

— Завтра, кажуть, бешкетувати будете?

Альоша знизав плечима, нічого не відповів і підійшов до матері.

— Мамо, діло в мене до тебе є.

Альоша завжди ставився до матері з серйозною, хоч і прихованою ніжністю. Дружні стосунки зайшли у них ще в голодні роки, коли вони вдвох їздили по хліб. Мати завжди радилася з ним, куди їхати, чому хліб брати й на що міняти. Вони на вокзалах ночували. Альоша на станціях бігав з іржавим побитим чайником по окріп. Пили чай на клунках і мішках, від яких ішов важкий борошняний пил.

— Мені, мамо, рясa потрібна.

— Рясa?

— Попом завтра піду. Ти у отця Федора-розстриги візьми.

— Якщо він не пропив.

— Рясa не проп'є. Кому вона потрібна, рясa? Ти вже дістань, мамо,— просив Альоша, а мати усміхалась і витирала фартухом краплини поту з обличчя.

— Дістану, Альошо. А ти що, сам попом підеш?

— Сам, мамо, піду.

— Кумедія! Ти б до отця Федора сам пішов. Він би тебе штук попівських навчив,— і, нахилиючись синові до вуха, шепотіла:— А батька не слухай. Він і мені своєю святістю все життя записнив, скупий та святий, як муха в оливі.

Уночі Альоші сниться прекрасний сон: майдан, море голів, оркестри. Він на голубому коні поперед усіх, і в коня на лобі зірка.

2

Отець Федір дав рясу. Навіть сам прийшов учити Альошу.

— Ти, Альошо, головне, на шахрая скидайся,— навчав розстрига.— Попи — всі шахраї.— Але побачивши, як Альоша похмуро і зосереджено приміряє рясу, безнадійно махнув рукою.— Ні, не вийде з тебе попа. Серйозно ти до цього діла берешся.

А матері сподобалася і рясa, і фальшива борода, і шапка. Вона ахала і спліскувала в долоні.

— Ну піп. Ну просто живий піп. На, батюшко, трояка, помолись за грішника.

Вона зв'язала рясу й бороду в клуночок і віддала Альоші.

— Ну йди. А батька не бійся.

— Я й не боюся,— стенив плечима Альоша і вийшов на вулицю.

Дзвін плів над містом і падав, як дощ.

— Весна починається з калош,— сказав замість привітання Колтунов, зустрівшись з Альошею на вулиці...— Б-бачите, л-люд-ди роблять в-весну.

Він азартно топтав калошами вологу покірну землю. Навколо люди робили те саме. Ось вони протоптали тверду стежку. Ось цілий майданчик, утрамбований ногами. Тут можна танцювати, перекидатися, лежати. Люди ходили туди й сюди по пружній землі, і вона тужавіла й застигала під ногами, ставала твердою. Незабаром по ній завихрять порох, випадковий листок упаде з дерева, проб'ється і зацвіте жовта кульбаба.

— А можливо, що Христос жив,— сказав Колтунов,— але явно неможливо, щоб він воскрес.

— Що?

— Неможливо.

— Ніякого Христа! — відрубав Альоша.— Ніякого!

— А якщо там,— Колтунов ткнув пальцем угору,— н-нікого н-немає, то хіба ж не страшно: н-ніхто н-не керує світом, р-раптом усе візьме і з-завалиться?

— Завалиться?

— Завалиться. Візьме — і завалиться.

Альоша задумався. А й справді: адже світ, адже все-світ, це ж таке господарство — сонце, зірки, земля — все може переплутатися, зруйнуватись. Повинен же бути господар у такому великому ділі?!

Він уперше думав про це. Зробилось страшнувато. Ось ідуть два хлопчики, а навколо — все-світ. Ідуть два хлопчики, розмовляють. Один другого хоче умовити, що треба йти на штурм небес. Що вони варті обидва? Піщинки! Їх обох треба в сильний мікроскоп розглядати. А вони йдуть, розмовляють.

— Є наука,— відповів нарешті Альоша.— Вона завбачує затемнення і керує небом. Нічого не може трапитись без неї.

Йому раптом захотілось опанувати цю науку: науку з'ясовувати і змінювати світ. Людина, яка її опанує, не боїться всесвіту. Вона стоїть на ньому, широко розставивши ноги, високо підвівши голову.

— Можливо, я стану фізиком,— сказав несподівано Альоша,— і астрономом.

— В-вітаю,— чемно відповів Колтунов,— ал-ле треба буде починати вчитися.

— Буду!

Він подумав, що ось через рік скінчить школу і вийде з неї майже таким самим неуком, як і прийшов. Тоді треба буде починати вчитися наново. Де?

— Небо...— пробурчав він.— У школі господаря немає, в школі все валиться. Школу треба перевернути.

— Про це й я хотів коли-небудь поговорити з вами.

— Ходімо на демонстрацію, там і поговоримо.

Колтунов подумав і погодився.

— Х-ходімо.

Альоша тепер не мав сумніву, що виведе школу на вулицю. Он як легко погодився Колтунов. Ковбиш обіцяв прийти, Бакинський.

«Прийдуть,— впевнено думав він.— Як же не прийти. І з собою приведуть. Душ п'ятдесят назбирається— і досить. Шкільний прапор візьmemo. Сторож дасть».

Але він не міг повірити очам своїм, коли побачив, що на шкільному подвір'ї повно учнів.

— Оце так!— вирвалось у нього.— Колтунов! Всією школою підемо!— І він вбіг у двір, щосили волаючи:— Товариші! Чого ж ви стоїте? Пора! Пора!

Його навіть не почули. Футболісти шалено гнали м'яча до воріт, і очі всіх присутніх були на цьому м'ячі.

Альоша почав шукати Ковбиша, Бакинського. Нікого нема. Нікого з тих, хто обіцяв прийти. Нікого. Що ж воно таке?

Чутливе вухо Альоші вловило: здаля долинав ритмічний, хоч і глухий ще шум. Догадався: ідуть, ідуть.

«Що ж робити?»— розгублено подумав він і знов оглянувся. Нікого, нікого з тих, хто обіцяв прийти.

Все виразніше й нестримніше долітає гомін— то наближалася юрба. Гучно б'є барабан, вириваються вже окремі труби, високі ноти пісень.

Дехто з учнів кинувся до хвіртки. З-за повороту показалась голова колони.

— Товариші!— закричав тоді щосили Альоша.— Там ідуть проти темряви, проти старого світу! Як можна лишатись осторонь? За мною! На вулицю! На карнавал!

Він кинувся вперед, певний, що хоч кілька чоловік підуть за ним. В юрбі ліниво заворушилися, засміялися. Хтось вискочив, щоб іти з Альошею, але в цей час відкілясь випурхнув цілий рій дівчат-учениць.

— Христос воскрес! Христос воскрес!— закричали хлопці й кинулись христосуватись.

Альоша лишився сам. Навіть Колтунова десь не було.

«Якби не дівчата! — виправдовував себе Альоша і сердився. — Це їх «білорибиця» навмисне привела».

Спідлоба він швидко зиркав на вулицю. Вже видно було процесію. Поперед оркестру йшов руденький попик, незворушно серйозний і байдужий до всього, що відбувалося навкруги.

«Семчику!» — хотів був крикнути Альоша, але засоромився. Як же це так? Семчик з демонстрацією, а він, Альоша, на тротуарі, наче боягуз-глядач!?

Він заховався за ринву й відтіль почав спостерігати — сльотливою весняною вулицею гамірно й весело розпливався комсомольський карнавал.

Барабани били глухо й безладно. Колона текла сльотливою вулицею, туго повертаючи своє важке тіло. На брукові стояли калюжі. В них хлюпались мерехтливі сонячні блискітки.

Колона повільно й забарно просувалася вперед. Так само хрипко гримів оркестр; барабани били безладно; народжувались, обривались і знову злітали пісні. Альоша з бородою в руках стояв на брукові серед глядачів.

— Що, хлопче, бороду в бійці одірвали? — кричали йому, сміючись.

— Голову одірвати треба! — зло кинув якийсь дідок у чумарці. — Шибеники!

Альоша насилу вибрався з юрби. Куди подітися? Обличчя його пашіло від сорому. Колона текла повз нього. Тепер тут були чужі, незнайомі обличчя. Більшість хлопців і дівчат у шинелях. Альоша прочитав на прапорі: «Губернська партійна школа».

«А Ковбиш... з осередком», — раптом згадав він. І не тільки Ковбиш, а й багато з тих, що обіцяли прийти, пішли з осередком.

— Сам... — сумно прошепотів Альоша й побрів тротуаром.

За школою був пустир. Альоша прийшов сюди, сів на купу цегли і сховав голову в колінах.

На пустирі не було жодної душі, але в повітрі, як і на землі, весь час боролися звуки безбожного оркестру з медовим великоднім дзвоном. То перемагав оркестр і владно гримів марш, то долали дзвони.

«Вони вже на Олександрівську вулицю вийшли, — міркував Альоша. — До майдану підходять. — Йому хотілося зовсім не думати про демонстрацію. — Он небо. Он хмара, схожа на човен з парусом. Сісти б в човен і попливти в

дале-екі краї! Вони вже на майдан вийшли, до собору підходять. Так, у човен. Парус надимається. Летить човен. Вже коло собору. Семчик попереду».

Він підхопився й кинувся доганяти демонстрантів. Перескочив канаву, вибіг на Олександрівську вулицю, помчав далі.

Біля собору він наздогнав нарешті хвіст колони. Демонстрація мирно текла через соборний майдан. Альоша приєднався до групи якихось незнайомих комсомольців, що несли порваного зеленого дракона. І тут, серед зовсім чужих хлопців, Альоша відчув себе своїм — добре і зручно. Повеселішав. Засміявся.

— Давайте я понесу! — сказав він, побачивши, що хлопцям набридло тягати аварійного дракона. — Давайте я! — І злякався, що відмовлять.

Йому охоче передали палиці, і він, обережно й високо піднявши їх, покрутив драконовою головою на всі сторони.

Дідок у ватяній солдатській фуфайці збентежено стежив за демонстрацією. Він нетерпляче розпихав прохожих і дріботів тротуаром, намагаючись не відстати від безбожників. Коли зупинялась колона, зупинявся й він. Витирав великою картатою хусткою піт з лоба й усміхався.

— Артисти! — Потім по-компанійському оглядав сусідів і пояснював: — А мій синок теж там. Авжеж!

Йому дуже хотілося, щоб син побачив його. Він витягував свою пташину голову, робив руками знаки, але син ішов, непоручно дивлячись уперед, і батька не бачив.

— От лихо мені! — зітхнув дідок і, сунувши хустку в кишеню, задріботів далі.

Нарешті він не витримав.

— Федько! — гукнув і замахав обома руками. — Федько!

Ковбиш оглянувся, побачив батька й крикнув до нього: — Іди до нас, тату!

Дідок замахав у відповідь рукою, потупцював на тротуарі, подумав, потім зірвався й побіг вулицею, розбризкуючи калюжі. Йому дали місце в колоні поруч з сином, і він одразу став серйозним, причепуриив вуса, поправив шапку.

Хлопець у якомусь золотому халаті, в сивому парикі і з окулярами на носі пропихався крізь колону вперед.

— Це хто буде? — пошепки спитав Ковбиш-батько у Юльки.

— Бог Саваоф.

— А-а! — усміхнувся старий. Дуже приємно. Тридцять і три роки, чуєш ти, вганяю цвяшки в підметки, а бога не зустрівач. А от, бач, на тридцять четвертому зустрів. Ну, будьмо знайомі!

І вони з богом Саваофом церемонно потиснули один одному руки.

Після демонстрації Юлька сама пішла додому.

Додому — це тепер означало в дитячий будинок.

Її влаштували там у кімнаті виховательок. Вона займалася з дітьми спортом та іграми.

У неї було багато роботи — і в школі, і в дитбудинку, проте вона часто думала про маленьких сестричок. Як вони там? І уявляла: невмита, замурзана, повзе Наталя по підлозі або плаче, голодна, а Варя не впорається з нею.

І їй хотілося прийти, приголубити їх, посадити собі на коліна, потертись щогою об їхні щічки.

«Бідні мої!»

Вона не витримала і ввечері пішла до маленького будиночка на Ковильній вулиці. Крізь занавіски, пошиті ще нею, просочувалось тьмяне світло. Діти були вдома. Юлька спробувала заглянути у віконце, але воно було високо, — не виросла ще Юлька! Вона хвилин з десять блукала коло будиночка, чекаючи, може, відчиниться вікно, чути буде голоси, — тоді послухає, як сміється Наталя, і спокійно піде. Про те, щоб повернутись до матері, Юлька не думала жодної хвилини. Але віконце не відчинилось. Юлька так й не почула Наталиного дзвінкого сміху. Ковтаючи слъози, швидко пішла звідси.

3

— Чого ж ти нічого не їси, Руво? Чого ж ти не їси, мій мізинчику? — Мати сумно дивиться на свого мазуна-сина.

Ламаючи скрипучі голубі приморозки, пройшла через збудоражений городок важка артилерійська тачанка, на якій поїхав кудись середульший син — Мойсей Воробейчик, більшовик. Мудрий Соломон, старший син, подивився вслід, знизав плечима, дряпнув тупими нігтями чорну курчяву борідку, потім пішов у свою крамницю, на Караванну, сердито кидати на рахівниці кісточками, перераховувати свою долю. Чорні брови у Сарі, чорні вії, як вересневі сутінки, що залягають у кривих провулках. Поїзд поїз Сару, — біла хустинка у віконці, біла хустинка коло

заплаканих очей. Один залишився син, мізинний син — Рува, Рувім, Рувочка, радість, надія, слава:

— Чого ж ти не їси, Руво? Чого ж не їси нічого, мій мізинчику?

— Ой, мамо! — відмахується Рува Воробейчик! — Ой, мамо! — Він сумно тиняється по кімнатах, розгублено хапаючись за речі, а за ним поспішає маленька, сухенька стара мати, трясє сивою головою, благає:

— Ну з'їж котлетку, Рувочко! Ну з'їж хоч одну!

— Що ж це буде, Микито?

Ковальов нашішкувато дивився в злякані очі Воробейчика.

— Руді в тебе очі, — раптом каже він приятелеві. — Я тільки що побачив. Ти більшовик.

— Але чому ж?

— Більшовики всі руді.

— Червоні!

— А! — ліниво відмахується Микита.

Йому подобається дратувати приятеля такими недомовками. Той лякається, і його руді всі тремтять.

— Але живеш ти погано, все чогось боїшся. Дивись веселіше! Рудий!

Воробейчик вважає, що й Микита живе погано, тільки задається.

— Я не піду більше до Хрума, — бурмоче Рува. — Чого я туди ходитиму?

— То й не ходи!

— Післязавтра вибори, ти пам'ятаєш?

— Забув.

— Ні, справді, що буде? Підемо без бою? Чи грюкнемо дверима?

— Грюкнемо дверима!

Воробейчик бачить: не хоче Ковальов розмовляти з ним серйозно.

«Ну й хай, — думає він ображено. — Сам розберусь».

Він демонстративно відходить, високо задерши руду голову.

Ковальов глузливо дивиться йому вслід.

— Гвардія! — гірко усміхається він.

Чого він вплатався в шкільні справи? Йому треба б швидше скінчити школу, вирватись на широкий шлях, а

там... У нього перехоплювало дух, коли думав про перспективи.

Споруда, збудована батьками Лук'янович на піску, владе, задавивши невдалих будівників, і поки на білих конях в'їдуть у завойовані міста осавули з-за кордону, Микита Ковальов і його покоління вже матимуть ключі від міських воріт.

— Де ви були, батьки? — презирливо запитає Микита. — Дайте-но нам місце! — І покладе свою п'ятірню на здобич.

Чого він зв'язався з Воробейчиком й Пишним?

— Є така наука, арифметика, — якось сказав йому Хрум. — Два завжди більше й краще, ніж один.

Був план: підбити під свій вплив школу, створити тут гвардію, віддану настільки, щоб, не задумуючись, кинулась на все — на терористичний акт, на шпигунство, на повстання; виростити цю гвардію, загартувати в ненависті; добро, любов, жаль, сором вирвати з серця й викинути на смітник.

Він мріяв колись про цю залізну, сліпо віддану йому гвардію. Тепер він тільки гірко сміється з неї.

Він побіг у клас, витяг зошит, вирвав з нього аркуш. Швидко написав щось і гукнув до Воробейчика.

— Романе! Перепиши і почепи!

Воробейчик швидко прочитав папірець.

— А-а! Таки бій! — нервово всміхнувся він.

Плакат незабаром з'явився в коридорі.

«УВАГА!

СЬОГОДНІ ПІСЛЯ УРОКІВ У ШКІЛЬНОМУ ЗАЛІ ВІДБУДЕТЬСЯ ПОКАЗОВИЙ СУД НАД УЧНЕМ 6-І ГРУПИ О. ГАЙДАШЕМ, ЩО ОБВИНУВАЧУЄТЬСЯ В ХУЛІГАНСТВІ.

Склад суду: М. Ковальов (голова).

А. Пишний і Л. Алфьорова (члени).

Секретар суду: Р. Воробейчик

Громадський обвинувач: Л. Канторович».

Альоша прочитав плакат і засміявся. Учні товпились коло нього і з цікавістю чекали, що він зробить. А він тільки засміявся й одійшов.

Ступав легко, навіть весело, тихо посміхаючись. Зустрів Юлька, гукнув до неї, щоб усі чули:

— Ось мене суд у тюрму посадить. Ти гляди передачу носи, я ковбасу люблю.

— Вони сміються! — з жахом повідомив Воробейчик Микиту.

— Заплачуть! — знизав той плечима й подався в клас. Рябінін після першого уроку зібрав осередок. Прийшло дванадцять чоловік.

— Вдвоє більше! — усміхнувся Рябінін.— Ну, почнемо! — Він обвів очима присутніх і раптом мимоволі гукнув: — Ще мало! Мало вас! Адже вас сотні повинно бути!

Після першого уроку поруч з плакатом про суд з'явився другий:

«ШКІЛЬНИЙ ОСЕРЕДОК ДИТЯЧОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ГРУПИ ПРИ КОМСОМОЛІ ПРОПОНУЄ НА ОБГОВОРЕННЯ УЧНІВ ТАКИЙ СПИСОК СТАРОСТАТУ».

Далі був список: «Гайдаш, Корабльов, Бакинський, Хайт, Сіверцева Юлія...»

— Вони сміються,— знову прибіг до Ковальова Воробейчик.— І він сам сміється, Альоша Гайдаш.

— На! — подав йому Ковальов папірця.— Перепиши й печпи.

До кінця перерви поруч з списком осередку висів другий.

В цьому списку були: Ковальов, Пишний, Сіверцева Юлія, про яку було написано, що вона організатор дитячої комуністичної групи, Канторович, Воробейчик, Ковбиш та інші. Кожному було дано невелику характеристику.

Воробейчик, переписуючи список, образився: його Микита поставив на п'яте місце й нічого про нього не написав.

Список викликав цілу бурю в коридорі. Ковбиш хотів його зірвати, але товариші стримали.

— Мене? Мене? — кричав він, потрясаючи кулаками.— Мене в офіцерський список? За що? Га? За що? — Ковбиш мало не плакав.

— Це вони свою революційність показують,— пояснив Альоша.— І Юлька теж для того.

Йому подобалось усе, що відбувалося зараз у школі: боротьба, списки, вибори!

— Голосуйте тільки за список осередку. Голосуйте тільки за список номер один!

Він ладен був вилізти на підвіконня й мітингувати цілий день, і щоб поліцейські стягали його за ноги, і щоб свистала козака нагайка, і червоний прапор щоб тріпотів у повітрі.

— Голосуйте за список номер один! Голосуйте за список більшовицького осередку!

А вже з'явився і список номер 3. Він майже не відрізнявся від списку осередку. В ньому були тільки дописані:

Мерліс Мирон — син ресторатора і Любас Іван — син орендатора різниці.

Золотушний Мерліс стояв коло свого списка і дзвінко вигукував, ляскаючи долонею по ковальовському списку:

— Увага! Увага! У нас не повинно бути місця в радянській школі такому елементові, як Ковальов! Ану? Хто він? Відкіль? Чи не його батько шмагав мого батька? Ану! Де вони були під час революції, пани Ковальови, в чиему таборі?

— А де твій був? Твій батько де? У підвалі переховувався? — загомоніла юрба.

— Мій батько?! — перекрикуючи всіх, верещав Мерліс. — Він служив, мій батько. В опродкомармі він служив! Можна довідатися. Він брав участь у війні, працював по лінії постачання, мій батько, а тепер, коли оголошено неп, мій батько відгукнувся. Він став червоним купцем. Він платить податки, підтримує державу, мій батько. Ми не контрреволюціонери, ми за Радянську владу! І я голосуватиму за список осередку.

Перекрикуючи його, надривався Андрій Дроздович, учень шостої групи:

— Наша школа тхне старою гімназією! Факт! Викладачі — старі, програми — старі, порядки — старі. Факт! Наша програма — ось! — Він ляснув долонею по своєму списку, в якому було викладено програму:

«1. Найвища влада в школі належить шкільній раді, що складається наполовину з учнів, наполовину з педагогів. Рада вирішує, які предмети викладати, які вчителі і т. ін.

2. Всі справи, що стосуються учнів (прийом, переведення у вищі групи, виключення і т. ін.), вирішуються тільки фракцією учнів, членів шкільної ради.

— Ось за що ми повинні боротися! — горлав Дроздович. — Факт!

Список номер 5 висів збоку. Великого золотого хреста було намальовано на ньому.

«Православні, об'єднуйтесь!» — Так починалась відозва. До складу старостату пропонувано було: Ковальова, Ларису Алфьорову та ін.

Потім з'явився список номер 6, почеплений, очевидно, просто з хуліганства:

«Нас усі знають, за нами всі підуть. Голосуйте за наш список:

1. Руденко Павло, що зветься «Дядько Пуд».
2. Бугайов Трохим, що зветься «Кулак-Могила».
3. Мажоров Олексій, що зветься «Хлопець не дурень» і т. д.

Списки з'являлися щохвилини — всю стіну незабаром було обліплено ними.

З'явився «список дівчат», мотивований тим, що «в усіх списках тільки хлопці». З'явився «список осередку веселих учнів», «список осередку любителів футболу», «список осередку місячних ванн». Прізвища кандидатур в цих списках були вигадані.

— Це вже виходить знущання, — захвилювалась Юлька.

— Байдуже, — усміхнувся Рябінін. Він тепер цілі дні просиджував у школі.

Альоша більше й більше хвилювався, ждучи закінчення уроків. Осередок наполог на тому, щоб він з'явився на суд.

— Ми зробимо твій суд судом над Ковальовим. Іди, не бійся.

— Отуди! — ображався Альоша й високо задирав голову.

Але, тиняючись по коридорах, пильно прислухався, що говорять про суд. А про суд нічого не говорили. Кричали тільки про списки.

Перед останнім уроком Ковальов несподівано запитав Воробейчика:

— Сміються ще чи ні?

— Сміються, — признався той і зацікавлено глянув на Микиту.

«А він і сам теє... — подумав Рувка про свого шефа і з полегкістю засміявся. — А він боїться, боїться!» — мало не заспівав він.

— На, почепи. — Ковальов похмуро тицьнув йому нового папірця і, згорбившись, пішов у клас.

«Через хворобу громадського обвинувача тов. Л. Канторовича суд над Гайдашем, звинуваченим у хуліганстві, переноситься на післязавтра».

Післязавтра були вибори.

На уроці німецької мови Альоша одержав записку. Її передав сусід по парті.

— Від кого? — спитав Альоша пошепки, але сусід зни-
зав плечима й відповів:

— Передали по партах.

Альоша розгорнув хитро складений конвертик і ви-
йняв відтіль папірець, вирізаний у формі серця. На серці
було написано: 1, 15, 32, 18, 28, 18, 3, 16, 6, 17, 11, 22,
20, 18, 25, 10, 19, 18, 5, 18, 2, 1, 7, 22, 6, 21.

— Що воно за дурниці! — пробурчав Альоша і зім'яв
папірця.

Сусід, що заглядав скося в записку, не втерпів.

— А може, шифр? — запитав він нетерпляче й почер-
вонів, зрозумівши, що виказав себе.

«І справді, може, шифр?»

Альоша догадався, що цифри означають порядкові но-
мери букв в алфавіті. Він швидко написав алфавіт, над
кожною буквою поставив номер і незабаром прочитав:
«Альошо, ви мені трохи подобаетес».

«Ото дурниці!» — спалахнув він і швидко обвів погля-
дом клас.

Відшукав Тасю. «Вона?» Але Тася, стиснувши губки,
дивилася на вчителя широко розплющеними очима кольо-
ру розведеного в теплій воді ультрамарину. «Не вона!»

Він знов прочитав записку.

«А м'якого знака нема,— машинально помітив він, ще
раз покрутив записку й почервонів.— Глузують. Ну і чорт
з ними!»

Він втупив погляд у зошит, в *infinitiv*'и й *imperfectum*'и,
але зосередитись уже не міг,— так хотілося, щоб це Тася
йому написала, і не жартома, а серйозно.

Під час великої перерви він непомітно стежив за нею,
намагався потрапити їй на очі, але, зустрічаючись, байдуже
дивився вбік: мовляв, я анітрохи тобою не цікавлюсь! Це
було трудно: хотілось обернутися, подивитись у теплі очі
Тасі, взнати, що вона думає про нього. Або йшов за това-
ришем, розмовляючи тихо, поважно, а як помічав неподалік
Тасю, починав реготати штучним, акторським сміхом. Зди-
вовано озирався товариш, байдуже проходила мимо Тася,
поводячи гостренькими, піднятими плечима; низько схилив
розпашіле обличчя Альоша і проклинав себе за дурість.

І раптом Тася сама підійшла до нього — просто винад-
ково. Він навіть здригнувся від несподіванки, почувши її
запитання:

— Про що мрієте, Альошо?

Злякано глянув на неї: «Глузує?»

Біленьке в оборках платтячко, разок намиста на роже-
вій шії, строгий чорний бант у білявій плутанині волосся.
«Ні, не глузує!»

Хотів відповісти просто, щиро: «Про тебе».

Але ще почне задаватися!

І грубо, недбало кинув:

— Ні про що! Про перевибори! — Заклавши руки за пасок, повагом додав: — Знаєте, які у нас, в осередку, зараз гарячі дні, і розмовляти ніколи.

Пішла здивована Тася — біленьке в оборках платтячко, разок намиста на рожевій шиї, строгий бант у плутанині волосся.

І як вони ловко та акуратно цю плутанину в зачісці роблять!

Альоша зітхає і, сердитий на себе, іде в клас.

У зв'язку з перевиборами шкільного самоврядування не було уроків, і сторож Василь ретельно замів зал. Досі «клуб» замітала сама культкомісія.

Вперше на учнівські збори в повному складі з'явились викладачі. Вони непевно тупцювали на порозі, не знаючи, де сісти, як поводитись. Учні розходились по залу, сідали навіть на підвіконня; вчителям було залишено місця в першому ряду. Але вони не зайняли їх. Було б схоже на фотографію: сидять справа наліво пан інспектор, отець-законовчитель, панове викладачі; в центрі — директор і пан попечитель.

Зінаїда Миколаївна перша відшукала собі місце: її підхопили під руки учениці, посадили між собою і почали шепотіти свої секрети. Між учнями посідали й інші педагоги.

Завідуючий школою і Рябінін сіли за стіл, накритий червоною скатеркою. Навіть дзвінок був на столі, навіть графин з водою. Заступник завідуючого школою, Платон Герасимович Руських, теж чогось викотився в президію.

Альоша не знайшов ще собі місця. Оглянув зал. Побачив, що викладач математики Хрум сидить поруч з Микитою Ковальовим.

Потім ще побачив: Тася перешіптується з Зінаїдою Миколаївною. Хотілося знати — про що? Валько Бакинський сидів поруч з Тасею. Чого?

Валько замахав йому рукою — іди до нас. Альоша нерішуче потупцював на місці, пішов.

— А-а, Гайдаш! — співочим голосом привітала його Зінаїда Миколаївна. — Сідайте, сідайте!

«Чому Зінаїда Миколаївна усміхається? — тривожно подумав Гайдаш і скося глянув на Тасю. Він знав, що учениці все розказують Зінаїді Миколаївні, ходять прово-

джати її через степ, на завод Фарке, і, обхопивши рукою тонкий стан учительки, шепочуть їй свої сердечні таємниці. Невже й Тася їй розповіла?

— Вас у прем'єр-міністри, Гайдаш, еге ж? — усміхнулася Зінаїда Миколаївна.

Альоша байдужо знизав плечима: дурниці, мовляв, а сам знову скося глянув на Тасю. Вона тихо всміхалася, слухаючи Бакинського.

Збори почалися. Після вступного слова завідуючого школою приступили до виборів. Головував Рябінін. Він запропонував голосувати не списками, а за кожного окремо.

— Це правильно, — прошепотіла Зінаїда Миколаївна, — це демократично.

Незважаючи на духоту в залі, вона за звичкою куталась у стареньку плетену кофточку. Вчителька була худенька, кофточка вільно висіла на ній. І слова вчительки були якісь худенькі, жалісливі. Вся її педагогічна практика минула на селі, в заводських селищах. Діти в дір'явих чоботях, у невеселому ситці; селяни, що мріють про клапоть землі.

Росія!

— Були великі люди в Росії, — розповідала вона вчора на своєму уроці літератури: — Белінський, Чернишевський, Добролюбов, Некрасов, — і сумно додавала: — А ви їх не знаєте, товариші. — І ще сумніше: — Навіть своїх не знаєте, сучасних.

Вона задумала організувати позашкільне понадпрограмне навчання. Їй неодмінно хотілося все розказати учням про великих людей їхньої вітчизни. Влаштовувала літературні суди, диспути, доручала учням робити доповіді. Головним її помічником був Валько Бакинський, якому вона пророкувала велике майбутнє:

— Ви тільки чесно думайте й пишiть чесно, — казала вона, хвилюючись і поспішаючи.

Зінаїда Миколаївна нахилилася зараз до Бакинського й пошепки спитала:

— І вас обиратимуть?

Бакинський кивнув головою: йому було приємно, що його ім'я теж у списку осередку.

Першим голосували за Гайдаша.

Зінаїда Миколаївна з цікавістю глянула на Альошу. Він сидів, трохи подавшись наперед, зціпивши зуби і спершись підборіддям на кулаки.

«Он він який!» — подумала Зінаїда Миколаївна злякано й навіть трохи одсунулась.

І їй незрозуміло, чому зчинився такий галас, коли було названо прізвище Ковальова.

— К чорту! К чорту його!

— Не голосувати за нього зовсім!

— Ге-е-еть!

Зінаїда Миколаївна нервово кривиться: чим винна дитина, що її батько був офіцером?

— Зрозумійте ж це, Валько, Гайдац,— пошепки умовляє вона їх.

Раптом стихає зал. Ковальов бере слово.

— Почуваючи себе...— вимовляє він урочисто і хрипко,— почувачи себе неспроможним працювати в такій атмосфері, я прошу зняти мою кандидатуру.

Сміх і вигуки перебивають його. Ковальов сідає на місце, він блідий, але спокійний. Рябінін навіть помічає легку посмішку на його губах і насторожується.

— Прошу слова,— підводиться Пишний.— Я теж заявляю собі відвод, бо я перевантажений навчанням.

— Задовольнити! Задовольнити! — кричить, сміючись, зал.— Однаково не оберемо!

А Рябінін кривиться. Він хоче зрозуміти — в чому тут річ? Він надає слово Бондареву, кандидатові осередку.

— Я, товариші,— збентежено каже Бондарев,— теж прошу вивести мене з списку. Ні, виведіть! — роздратовано кричить він і сідає на місце.

«Саботаж! — догадується Рябінін.— Ну, байдуже».

— Отже,— каже він вголос,— голосуємо, товариші!

— Ні, дозвольтє! — чути голоси.— Дайте всім висловитися.

Підводиться Канторович:

— Заявляю собі відвод. Зайнятий.

Підводиться Алфьорова:

— Прошу вивести мене з списку. Не хочу! Не хочу!

Підводиться Воробейчик:

— Що ж я? — каже він нахабно.— Що ж я залишусь один, коли в списку сама малеча? Всі товариші з старших груп відмовилися. З ким працювати? Дуже дякую!

— Яка малеча залишилася? Що ви плетете? — кричить Рябінін.— Ось Корабльов з сьомої групи.

— Злигався чорт з немовлям! — вигукує хтось.

Здіймається сміх. Корабльов совається на лавці. Його сусід Канторович каже Колтунову:

— Нашому корабликові велике плавання!

Спалахнувши, підводиться Корабльов:

— Я теж... — глухо мовить він. — Прошу мене... — Він показує рукою — чик! Мовляв, викресліть, і сідає.

Ніякова тиша залягає над залом.

— Що ж це? — розгублено бурмоче Зінаїда Миколаївна. — Що ж це таке?

Альоша забув про Тасю, про сусідів. Обличчя його перекошилось від злості. Зуби до болю зціплені.

— Що це? — хрипить він у відповідь. — Це контр-революція!

Рябінін перебігає очима список. Ніяких висловлювань він більше не допустить. Голосувати! Є ще в списку учні старших груп.

— Голосуємо за товариша Рубана Михайла, з п'ятої групи, — підкреслює він. — Хто — за? Опустіть. Хто — проти? Проїшов товариш Рубан. Голосуємо за Мартинову Варвару.

— З якої групи?

— З четвертої.

Сміх — образливий, презирливий сміх. Урочистий настрий зборів зірвано.

— Валяй Варвару! — регоче зал.

Рябінін темніє, але тримається.

— Голосуємо за товаришку Безбородько Марію.

— З якої групи?

— З третьої, — тихо признається Рябінін, але з залу дружно відповідають самі третьогрупники:

— Вона наша, нашої групи! Третьої!

— Дайош Марусю!

— Мурочку дайош!

— Показати їй! Показати!

— Не видно!

— Та як ти її побачиш, коли з-за парти не видно!

Спокійний, спирається на милиці Рябінін. Вони тиснуть йому під пахвами, він важко навалився на них і жде. Стихає зал, весело чекаючи нової кандидатури.

— Бакинський Валентин! — урочисто вимовляє Рябінін і радісно додає: — З шостої групи.

Мовчить зал, де-не-де піднесли руки.

Зінаїда Миколаївна полегшено зітхає.

— Ну, за Валю і я голосну! — каже вона й підносить свою худеньку руку, з якої сповзає донизу рукав сіренької плетеної кофти.

Валько озирається, як зацькований звір. Ліловий бант теліпається в нього на грудях.

«Засміють,— думає Валько.— Проходу не дадуть».

Він поволі і стомлено підводиться.

— Я не можу,— каже ледь чутно.— Я ж не організатор. Я не справляюся.

— Справишся, справишся,— аж сичить Альоша, а Зінаїда Миколаївна здивовано поглядає на Валька.

— Що ж це таке? — шепче вона розгублено, і Альоша хрипко відповідає їй:

— Це боягузтво.

Знесилений, падає на місце Бакинський. Тася одвертається від нього й тулиться до Зінаїди Миколаївни. Та поволі опускає руку. Рукав сіренької плетеної кофти повзе назад.

— Голосуємо за Арона Хайта, сьома група,— непевно мовить Рябінін.— Є відводи?

Рудий Хайт підводиться і простягає вперед довгу волохату руку.

— Слова прошу! — каже він голосом, за який його прозвали «єрихонською трубою».

— Що? Відвод? — кричать з місць, і знову сміх повзе по залу.

— Товариші! — трубить Хайт.— Товариші! — Він трусить рудими самсонівськими патлами.— Я буду! Я сказав буду — й буду! А-а! — раптом обертається він до групки, що згуртувалась біля Ковальова.— Вам не подобається? Не подобається, га?

Гайдаш підхоплюється з місця, стає на лавку.

— Авжеж! — дзвінко кричить він.— Авжеж, будемо! На злість вам, осавулові денщики! На злість! Малеча в старостат? А ми будемо! Будемо!

— Голосуємо за товариша Хайта, учня сьомої групи,— урочисто виголошує Рябінін.

І раптом у несподіваній тиші виразно чути злісне:

— Пархатий жид...

Усі голови миттю повернулися праворуч. Ці слова почувалися відтіль.

— Хто це сказав? — тихо питає Рябінін і важко навалюється на милиці.

Зал мовчить, і в цьому тяжкому мовчанні чути самотній хлип. Це, зціпивши зуби, сідає на своє місце Хайт.

— Хто це сказав? — знову тихо питає Рябінін і червоніє.

— Ковальов сказав,— лунає шепіт у залі.— Ковальов сказав.

Зінаїда Миколаївна підводиться з місця. Вона схвилювана й розгублена.

— Це ж... Це ж...— бурмотить вона.— Це ж погромщина!..

— Осавулів син,— чує вона ззаду чийсь шепіт.— Чого ж? Офіцерський син!

— Громадянин Ковальов,— чітко вимовляє Рябінін.— Будь ласка, залишіть зал.

Рябінін чекає.

Ковальов зблід, схилив голову, але не рушає з місця. Збори принишкли, здається, вони збилися у маленьку купку і загубились у великому й лункому актовому залі.

— Товаришу Ковбиш і товаришу Лук'янов! Будь ласка,— сухо каже Рябінін,— виведіть хулігана й антисеміта Ковальова з залу.

Поволі підводиться з місця Ковбиш, іде, розштовхуючи учнів. Він витягнув голову й нахилив її вперед, як борець, зігнуті в ліктях руки тримає перед собою. За ним поспішає, усміхаючись, Лук'янов.

Ковальов синіє. Він хоче задерти голову і крикнути владно, презирливо, як батько: «Хами! Назад!»

Але Ковбиш підходить. Ковбиш не хоче битися. Він просто візьме Ковальова за карк, як цуценя, що дригає лапками, і викине з залу.

І тоді Ковальов збирає останні сили, високо задирає голову. «Байдуже, один кінець». Сам іде назустріч Ковбишеві.

— Геть з руками! — кричить він презирливо.

Ковбиш нерішуче опускає руки, пропускає повз себе Ковальова і йде за ним, як конвоїр. Розступаються учні. Ковальов уже за дверима.

— Голосуємо за товаришку Сіверцеву Юлію,— голосно каже Рябінін і додає: — Учениця шостої групи. Секретар шкільного осередку...

Згодом Воробейчик розказував товаришеві, як він плив з цих зборів додому.

— Не пам'ятаю, як ішов. Тільки пам'ятаю — все тряслось: дахи на будинках, гілля на деревах, трава в рівчках. Тряслись, наче їх хотіли негайно розстріляти.

Воробейчик прибіг тоді додому й насамперед позачиняв

віконниці. Потім замкнув двері, поторсав, чи добре замкнув. Далі почав метатись по кімнаті, відчиняв і зачиняв шухляди, рився в книжки і паперах. А тоді сів на підлогу й заплакав.

Вранці він, не снідавши, йде з дому. Йде по вулицях озираючись. Він знає, чого боїться: боїться зустріти Ковальова. Боїться почути кроки ззаду. Соснових дощок з іржавими цвяхами боїться. Зустрітись з Хрумом боїться. Всі знайомі для нього небезпечні. І незнайомі теж. Усіх боїться Рувчик.

Він блукає порожнім сквером, де на коричневих гілках дерев бубнявють бруньки, де сходить перша зелень на витоптаних газонах, де братерська могила зарубаних бандитами більшовиків.

Потім він іде до школи. Уроки ще не починалися. Прибиральниця миє підлогу, брудна вода тече по сходах. Воробейчик ступає по калюжах. Він іде непевно, ще ні на що не зважившись. Ось він уже коло дверей кабінету завідуючого. Ось він уже стукає.

«А якщо там Ковальов? — промайнула недоречна думка, потім — друга, доречніша: — Може, там Хрум?»

Він уже хоче втекти, одскакує від дверей, але вони відчиняються і з них виходить Альоша.

— Тобі що? — сердито питає він. — Що тобі треба?

— У мене... у мене заява... — лепече Воробейчик і машинально бреде за Альошею.

Той входить у сусідню кімнату, де сидять уже члени старостату, і мовчки показує Воробейчикові на стілець. Воробейчик сідає.

Другого дня стало відомо: Ковальова виключили з школи.

— Жандарми! — цим вигуком зустріла Алфьорова Альошу, що з'явився в класі.

Альоша закам'янів на порозі. Побачив: нахилившись над своєю партєю, Ковальов складав книжки. Мовчки пішов на своє місце.

Ковальов не сказав жодного слова. Він неквапно збирав зошити й акуратно складав їх у свій портфель. Він робив це навмисне спокійно й повільно, знаючи, що за ним стежать десятки очей.

Знав: діватися нікуди. Добре, коли ще не посадять. А попереду що?

Він узяв брезентовий портфель і поволі пішов до виходу.

Ось він надворі. Що ж далі?

— Бомбами їх, бомбами! — закричав у безсилій злобі. І спотикаючись побіг вулицею.

Після уроків Альоша нерішуче тупцював у вестибюлі. Учора він вперше ходив проводити Тасю додому. Якось так випало іти їм разом, по дорозі. Правда, тільки два квартали разом іти, а потім їхні дороги катастрофічно розходились. І тут уже нічого не вдієш. І Альоша сміливо повернув на Тасин шлях.

Сьогодні він тупцював у вестибюлі, дожидаючи Тасю, щоб іти разом з нею. Це дуже добре — йти разом з білявою Тасею, що ловко вистукує каблучками, по-чоловічому пробачливо слухати її негамовну балачку та ще й попереджати: «яма!», «калюжа!» і, прощаючись, міцно потиснути дівчині руку. Потім слухати, як грюкає хвіртка, як гарчить собака, як з ласкавою суворістю гукає на неї Тася: «Ну, ти, Маска!» — і, мабуть, гладить її по м'якій шерсті. Мабуть, гладить, бо Маска ніжно вищить, майже муркоче.

Він довго тупцює у вестибюлі. Тася затрималась чогось у класі. Нарешті вона виходить. Альоша зашарівся. Тепер він не знає, як йому підійти до неї. Як на зло, Тася не дивиться в його сторону. Ось вона швидко збігає зі сходів, ще хвилина — і буде на вулиці, загубиться серед учнів, і Альоша не почує, як вона ласкаво розмовляє з Маскою.

Він кидається стрімголов уперед, збиває когось по дорезі й підбігає до Тасі.

— Давайте я! — задихавшись, каже він. — Давайте я! Ваші книжки...

Він хоче взяти її книжки і вже простягає руку, але Тася злякано відсмикує їх.

— Ні, ні, будь ласка, — лепече вона, — будь ласка, будь ласка! — І притискує до себе книжки, наче боїться, що він силоміць відбере їх.

— Але чому ж? — дивується Альоша. — Чому?

Тася зупиняється і швидко шепоче:

— Ви жорстока людина, Альошо. Ні, ні, будь ласка, не ображайтесь. Будь ласка! Я не можу дружити з вами.

Вона йде далі, злякано вистукуючи каблучками, і Альоша, схиливши голову, дивиться їй вслід.

Потім він невесело усміхається і спускається сходами вниз.

Галаслива юрба школярів бушує навколо нього.

Тепер Альоші здається: вороги кругом, самі вороги. «Гаразд! — думає він. — Гаразд! — Високо підносить голову і йде крізь юрбу. — А школу від ковальовщини очистимо. Очистимо! Очистимо!»

Він уже на вулиці.

— Очистимо, очистимо! — бурмоче він і йде, гучно гупаючи по тротуару чобітьми.

Та йому невесело, дуже невесело. І досадно. І потім: злість кипить у ньому. І ще: образа. А він все-таки високо задирає голову. Він все-таки йде, гостро випнувши вперед плечі.

«Хай поткнеться ворог! — випинає він плече. — Хай поткнеться!»

Він минув уже центр. Край міста. Заводська вулиця — тиха вечорами, з скрипучим журавлем посередині, несмілива вулиця з чорними силуетами ніяково голих акацій, з косими віконницями на сліпих вікнах.

Легкий, запашний димок пливе над вулицею, закипають самовари.

Незрозуміло чому, незрозуміло відкіль вливається в Альошу спокій. Стає повільнішою і легшою хода. Вільніше дихається. Чомусь хочеться сміятись. А потім хочеться плакати, але не гіркими слізьми, а несподіваними й теплими, як літній сліпий дощ сонячним білим ранком.

— Пахне, пахне як! — розгублено шепоче Альоша і раптом здивовано помічає, що тополі справді срібні, а хатки — голубі.

«От тобі й на!» — здивовано думає він, і ясна, щаслива усмішка, — мабуть, така, як тоді у Рябініна, з'являється на його губах. А над губами ранній пушок, непевний і вже невикорінний. Альоша не згадує зараз про Рябініна. Про Рябініна не думає зовсім. І навіть про срібні тополі не довго думає Альоша. Великі невисловлені думки хвилюють тепер його, величезні й невисловлені почуття. От охопити б усе, обняти, потрясти, підкинути на гарячих долонях, переставити з місця на місце. Робити щось! Робити! Робити негайно, зараз же, цієї хвилини! Швидше! Швидше! Швидше! Поспішати!

Тягтися вгору так, щоб кістки тріщали. Тріщали, ла-

мались щоб! Хай ламаються. Коли нікчемні — к чорту! Хай вирівняються, коли придатні до діла! Життя! Ось воно все: м'яти руками, як глину, ліпити, як схочеш, на своє уподобання. Ой, як же ніколи! Як лине час! Ось упала зірка. Блиснула — і нема її. Оця хвилинка вже минула. Стривай — її не повернеш. Нізащо! Як же він про це раніш не думав? Чому раніш не було цих великих думок?

Голубі хатки никнуть перед Альошею, срібні тополі по-братньому простягають до нього голі віти, мов руки.

«Давай, брате, потиснемо одне одному руки, — кажуть вони. — Ти тепер, як і ми: великий. Давай, брате!»

СЬОМИЙ РОЗДІЛ

1

Великі й малі події відбуваються на землі. В Поволжі посуха. Під Ямполем роззброєно банду — п'ятдесят шабель. Італія визнала РРФСР, Альошу обрали головою шкільного старостату. В Білокриничній поставили домну на сушку.

Так, нарешті, поставили домну на сушку. Цілу зиму тривала тут гаряча робота. Майстер Абрам Павлович гасав, як очманілий, кричав:

— Ще трошки, отамани-молодці, ще трошки, ану! Ану, взя-али! Ну, разом!.. Оце так ми!

Він легко вибігав на колошник, повзав по рудому кожухові печі, мацав заклепки, окреслював негодящі крейдою, писав поруч: «поправити», «зачеканити», «заклепати». Вітер розвівав його пухнасті, браві вуса, майстер підкручував їх на ходу або пускав по губі вільною струминою. Внизу похитувалась земля. Люди ворушились на ній. Згори здавалося, що вони приплеснуті, ніби розпластані на землі.

— Оце так ми! — вигукував майстер. — Що робимо? Оце ми!

Вечорами, коли на домні трохи стихала робота, він казав Павликові:

— Ну, а ти йди! Піди погуляй! Ти гуляти повинен. Тобі робочий день скінчився...

Сам він лишався на домні.

Павлик одягав чисту сорочку і йшов край селища, до старенької хати Баглія.

Ніяково стукав у віконце.

— Хто там? — питав дівчачий голос.

— Я, — одзивався він.

Йому відчиняли. Він заходив. На порозі довго затримувався, обчищаючи болото з чобіт, потім проходив у кімнату. Дядько Баглій був ще на домі. Галя шила, Оксанка й Настуся гралися на підлозі.

— Вже колошник кінчають, — казав Павлик і сідав на табурет коло стола. — Днів через десять скінчать.

Він переповідав Галі всі заводські новини. Ідучи до неї, бачив об'яву, що в кооператив цими днями привезуть оселедці.

Галя слухала його, не припиняючи роботи.

— Чи правда, що у нас оце день, а в Америці ніч? — несподівано питала вона.

— Кажуть, правда...

— А що можна таку машину видумати, щоб вона все сама робила: і прала, і підлогу мила, і сорочки латала? Я думаю, що не можна.

— Машину всяку видумати можна, — жвавішав Павлик. — Можна таку машину видумати, щоб була як людина. Коли б я був ученим, я б видумав. Треба взяти циліндр, а в ньому поставити мотор, щоб усе рухав. Два поршні — руки, два поршні — ноги. Взагалі таке можна видумати.

Потім він переходив на свою улюблену тему: дядько обіцяв учора, що як тільки скінчать піч, поставити Павлика до верстата.

— Слово дав...

— Абрам Павлович хазяїн свого слова, я знаю.

— На токаря треба два роки вчитися. Через два роки я стану підручним. Потім токарем. Потім матір сюди випишу...

Галя мовчки кивала головою.

Посидівши з годину, він підводився, брав шапку й казав:

— Ну, я піду.

Галя проводжала його до хвіртки.

— У Оксанки жар, — стурбовано казала вона. — Чи не захворіла?

Коли Павлик відходив, дівчина гукала йому вслід:

— Ти заходь, Павлику!

Павлик ішов у темряву, хляпаючи чобітьми по болоті.

«Таку машину видумати можна, — міркував він. — Ось як буде час, візьму та й зроблю...»

Наприкінці березня піч поставили на сушку. Робітники ходили навколо неї й самі дивувались: як це вони могли, голі й голодні, в люті морози, без потрібного інструменту й матеріалу, змайструвати таку красуню?

— Що люди можуть! — здивовано хитав головою дядько Баглій. — Ой, люди!

Він лагідно дивився на домну, ласкаво називав її «наша пічечка!»

Будівників домни вшановували. У нетопленому клубі відбувались урочисті збори. Секретар партійного осередку Микита Стародубцев, що головував на зборах, хукав на замерзлі руки й говорив про героїзм слюсарів та котельників. Павлик уважно слухав, і йому здавалось, що голова говорить не про дядька, а про якихось інших справді видатних людей. І він мимоволі оглядався: де ж вони?

Потім прочитали список найкращих робітників, що відбудували піч. Задоволено слухав Павлик, як Стародубцев скоромовкою сказав:

— Гамаюн Павло.

— Абрам Павлович! — поправив хтось із залу.

— Його вже читали...

— Ні, — засміявся Стародубцев, — ще один Гамаюн є. Павло Гамаюн, нагрівальник заклепок.

Усі заплескали в долоні, а Павлик зняковів і почервонів.

І тоді йому захотілось повернути назад час — і щоб люті морози знову, ще лютіші, і щоб ані крихти хліба, нічого: ні окропу в кондукторському чайнику, ні інструментів, ні заліза. Голими замерзлими руками, двадцять чотири години на добу, — сон к чорту, — голими замерзлими руками, нігтями дерти пекуче від холоду залізо.

«Ми все зможемо! Все зможемо! — хотів вигукнути Павлик до Микити Стародубцева, що кутався від холоду в рудий кожушок. — Дайте нам ще піч, хай зруйнована вона буде, як хатина на крейдяній горі. Дайте її нам. Голими руками зробимо! Якнайкраще!»

Потім голова оголосив, щоб названі в списку товариші вийшли на сцену, і дядько, взявши Павлика за руку, пішов з ним через зал.

І коли Павлик ішов через великий зал колишнього директорського будинку, він думав тільки про одне: як би заховати від усіх свої подерті чоботи. Потрапивши на сцену, він став за широкою спиною майстра.

Минуло кілька днів після зборів, і Павликові дали відпустку.

— Ідь, ідь,— сказав йому майстер,— а як повернешся, ми тобі діло знайдемо. Ти тепер герой.

Павлик поїхав навідатися до матері й побачитися з товаришами. Півроку він не бачив їх: які ж вони стали? Скільки часу минуло! Скільки солі з'їдено. Таке містке було Павликове життя в Білокриничній, що йому здавалось: інше життя було колись, далеко, далеко...

Іноді йому здавалось, що все те було тільки вчора. Тільки вчора їхав він в Білокриничну шукати щастя й отак само висів на приступці переповненого вагона-теплушки, ті самі тьмяні поля пропливали мимо, ті самі дівчата гуляли по перону, з цікавістю поглядаючи на пасажирів.

Звісно, і Альоша й Валько одразу впізнали Павлика. Звісно, й він їх одразу впізнав. Альоша був такий, як завжди: худий, чорний, різкий. Валько такий самий кучерявий і кирпатий.

І все ж вони якось змінилися. В чому була зміна, Павлик не знав, але бачив: стали хлопці трохи інакшими. А він?

— Працюєш? — ласкаво спитав Альоша, потискуючи Павликові зашкарублу вже руку.

— Працюю,— тихо відповів той і, помітивши зацікавлення друзів, ніяково додав: — От домну скінчили...

Вони дивилися на нього з повагою. Він відчув це. Тоді йому захотілось розказати, як будували піч, як тріщали над домною морози, як потім вшанували всіх. Хотів розказати про дядька Баглія, про майстра, про Микиту Стародубцева, про себе теж, але не знав, з чого почати, і тільки пробурмотів:

— А я заклепки нагріваю...

Валькові сподобалося слово «заклепки». Він вирішив написати вірша про свого друга Павлика, що заклепує домну, і скінчити, може, так: «Клепай же піч невтомно, а я клепатиму слова», або щось подібне.

— Ну от,— мовив Альоша,— а я безробітний.

Павлик співчутливо зітхнув.

— Так,— сказав він і одкашлявся в руку.

Більше за всіх говорив Валько. Він згадував усякі дрібниці, дитяче, те, чого навіть не пам'ятали друзі. Якось красивіше й акуратніше виходило воно в його розповіді.

— Та не так воно було,— хитав головою Альоша.

Він згадував: усе було простіше і звичайніше. Потім він і сам сумнівався: а може й так. В усякому разі факт подібний був, а Валько тільки трохи прикрашував його.

Увечері вони пішли на шкільний спектакль. Перед спектаклем були збори. Валько сидів поруч з Павликом і весь час ніяково ховав від нього ліловий бант на своїй толстовці.

Альоша головував серйозно й суворо. Він завзято дзвонив. Надав слово завідуючому школою. Нагадував про регламент. Збори хоч і гомоніли, але слухались його. Павлик дивився на товариша широко розплющеними очима.

«Ач, який він став»,— подумав з пошаною.

— Бачиш дівчину в голубій блузці? — шепнув Павликові Валько.— Он, он... коло дверей іде. Це Альошина любов — Тася.

Павлик подивився на дівчину в голубій блузці. Вона наближалася до виходу.

— А це вона з моєю дівчиною саме розмовляє, з Мариною,— шепнув Валько.— А в тебе любов є? — І штовхнув приятеля в бік.

Той зніяковів.

— Та... вигадаєш! — пробурмотів Павлик, а проте мимоволі згадав Галю.

Тоді, ще більше зніяковівши, він подивився на Тасю й Марину — дівчатка в гарненьких блузках, заправлених у короткі чорні спіднички. У Тасі був навіть галстук. А на Марині — незвичайна картата кепка.

І знову Павлик згадав босу Галю в бахматій материній кофті. Він скося поглянув на ліловий Вальчин бант. Бант йому, безперечно, подобався.

Цілий день Павлик працював удома: полагодив двері, поприробляв до дверей клямки, зробив табуретку, взявся запаяти дірку в каструлі. Увечері зайшов до хлопців. Обнявшись, вони втрьох блукали по вулицях, тихо співали, розмовляли. Альоша розказував Павликові про школу, йому неодмінно хотілось поділитися з ним своїми знаннями. Він почав пояснювати закон важелів.

— У вас же на заводі все це є.

Павлик уважно слухав, дивувався з Альошиної вченості і, коли той скінчив, сказав, щоб підтримати розмову:

— А в нас не важелем, у нас напилком...— Помітив здивований погляд Альоші, зашарівся і пробурмотів: — Я не знаю... я недавно.

Альоша завів його в комсомольський клуб. Про комсомол він говорив багато.

— Сам я ще не комсомолец, — признався Альоша, — але незабаром буду. Я поки що в дитячому осередку.

Павлик був і на зборах осередку. Він скрізь ходив за своїми друзями. Визнавав: вони знають більше за нього. Що він уміє, крім того, що нагрівати заклепки?

Друзі захоплено говорили про майбутнє: назви міст і країн мелькали в їхній невимушеній розмові. Ніби ото в руках у них земля, і вони вибирають собі місце на ній. Будинки з зеленими віконницями — де він на цій землі? Павлик одразу занудьгував за роботою, заводом, за дядьком. Відпустка здалась йому таким тягарем, який треба якнайшвидше скинути. Вдома він поробив усю роботу. Треба їхати. Як і восени, хлопці проводжали його, махали картузами і кричали навздогін.

Дядько зустрів його здивовано й радісно.

— Чого так рано? — запитав він племінника й хитро прищурився. — А-а! Наша у тебе порода. Мене не одурити! — І погрозив пальцем.

Вранці Абрам Павлович урочисто сказав племінникові:

— Ну ходімо! — Й поважно рушив уперед.

Павлик ішов за ним і думав, куди тепер його поставить майстер. Може, другу домну почали ремонтувати? Знов заклепки нагрівати? Але майстер ішов мовчки, його крута потилиця важко осіла на комір тужурки, голова сиділа владно й гордо. Зустрічні запобігливо віталися з ним:

— Наше вам, Абраме Павловичу!

А майстер і племінник ішли далі. Ось вони вже біля контрольних воріт, ось сторож у брезентовому плащі, ось заводський двір, завалений брухтом. Майстер прямує в механічний цех. У Павлика тьохнуло:

«Невже?»

Вони входять у механічний цех, ідуть повз довгий ряд верстатів; майстер так само мовчазний і поважний, Павлик — схвильований. Вони минають токарний відділ, йдуть повз складальний, ось і кінець цеху.

— Тут, — каже майстер, і Павлик розгублено оглядається.

Нічого немає навколо: поламаний верстат і купа залізного мотлоху.

У нього виривається мимоволі:

— Тут нічого нема...

— Буде! — спокійно відповідає майстер. — Буде!
Він скидає рукавиці і кладе їх на поламаний верстат.
Через тиждень тут відкрилась перша на заводі учнів-
ська майстерня.

2

Альоша тепер цілі дні пропадав у школі. Жадоба кипучої діяльності охопила його. Йому хотілося взяти щітку, таку, якою жінки мажуть стіни, й вибілити всю школу від першої до останньої кімнати. І коридор теж. Щоб блищала школа, як новенька.

Він усе хотів зробити сам. Втручався в роботу культкомісії, лазив прибивати портрети й гасла в клубі, разом з групою шкільних художників узявся фарбувати сцену. Заляпаний фарбою, він стояв посеред залу й обтрушувався. Не було людини, щасливішої за нього.

Потім він задумав організувати шкільний кооператив. Носився з планами, вигадував, як добути кошти, бігав по установах, умовляв завідуючого. Коли кооператив відкрили, Альоша розчарувався: йому не можна було стати там продавцем — бракувало часу. Іноді він все ж приходив туди і кричав, уявляючи себе купцем:

— Ану, налітай, навались, в кого гроші завелись!

Для осередку диткомгрупи він теж знайшов кімнату. Осередок тепер став великою організацією, до нього плавною пливли учні. Альоша з'являвся тут на хвилину, він завжди щось приносив в осередок: плакат, папір для стінгазети, матерію на прапор.

Найдивніше, що він все-таки встигав учитись. У нього знову з'явилась охота до навчання. Йому подобалось казати собі увечері:

— А я ось що ще взнав сьогодні.

Іноді признавався собі він, що знання, які він здобув за день, йому ні до чого.

— Ну навіщо мені знати, що ромашка належить до родини складноцвітних? — знизував він плечима.

Та все ж він взнавав це, взнавав ще багато іншого, потрібного йому або непотрібного, однак ретельно ховав здобуте в схованку пам'яті.

Якось непомітно для себе Альоша став першою людиною в школі. У всіх було до нього діло. Всі йшли до нього в шосту «А». Товпились біля його парти. Тикали якісь папірці, заяви, списки. Культкомісія приносила

кошторис, кооператори — звіт, драмгуртківці — п'єсу на перегляд, секретар старостату — протоколи на підпис...

За пропозицією Альоші старостат незабаром перейменували на учнівський виконавчий комітет. Альоша називався тепер головою виконкому. Це звучало гордо...

Тася сама піднесла білий прапор перемир'я: підійшла і, опустивши очі, сказала що коли їм разом іти додому, то вона згодна. Альоша здивовано глянув на неї, потім нерішуче простягнув руку за книжками, вона довірливо віддала їх йому, і обоє пішли.

Каяття Тасі було таке велике, що вона навіть погодилась трохи погуляти коло хвіртки.

— Тільки недовго,— квапливо попередила.

Вони гуляли до години ночі, і Альоша вперше за своє життя поцілував дівчину.

Поцілував і злякався: образиться Тася. Але Тася не образилась. Вона глибоко-глибоко зітхнула і сказала:

— Ви не вмієте цілуватись, Альошо. Ну, я навчу...
Добре?

І Альоша терпляче вчився цього мистецтва. Він не обнімав Тасю за шию і намагався не доторкатися носом.

— Я з тобою одружусь,— сказав він їй одного разу.— Тільки як повиростаємо обоє...

Він був твердо впевнений, що полюбив Тасю на все життя. Він розкривав перед нею свої плани:

— Ось скінчимо школу й одружимося. Поїдемо відділь.

Вони блукали, тісно притулившись одне до одного, розмова їхня часто переходила на палкий шепіт. Був травень.

Вона сумнівалась:

— Ким же ти будеш?

Альоша не знав. Хіба це важливо? Він знав, що буде видатною людиною. Тепер, коли його обрали головою учкому, він твердо вірив у це. Можливо, стане великим адміністратором, керівником чогось такого велетенського, комісаром, чи що, або головою...

Але Тася одного разу сказала:

— Доки ти не почнеш добре заробляти, папа не віддасть мене.

— Папа? — здивувався Альоша.— А яке папі діло? Я ж не з папою одружуюсь?!

Тася образилась.

А взагалі вони розмовляли дружньо. Ходили й говорили. Говорили й ходили. Це дуже добре: ходити вдвох і говорити, говорити, говорити.

Коли в Тасі стомлювались ноги, вони знаходили де-небудь коло чужих воріт лавку. Їх часто проганяли від-тіль. Тоді Тася ховала засоромлене личко в комір, а Альоша насував на очі кепку й бурмотів:

— Лавки їм жаль!

Вони блукали так «до двірників», тобто до того часу, коли двірники починали замітати вулиці. Це означало, що незабаром почне світати.

Тоді злякано бігла додому Тася, а Альоша вирушав у довгу путь: додому на Заводську. Його кроки лунко цокотіли по бруковій пустинній вулиці, і Альоша згадував, усміхаючись, як в дитинстві прив'язував до босої ноги залізячки, уявляючи, ніби вони дзвенять, мов шпори, малиновим голосним дзвоном. Йому подобалось тепер ловко вистукувати підковами чобіт; мовчазні будинки, замкнені крамниці, майстерні, перукарні, чистенькі в цю передра-нішню годину, шанобливо слухають це цокання.

«Гарне ім'я: Тася! — думав Альоша. — Та-ся! Тасик! Як це повне ім'я буде? Таїсія? Ні, навряд. Треба буде згодом перебратися сюди, в центр. А то ходити до Тасі далеко. — Потім засміявся. — От, дивак! Я ж тоді разом з Тасею житиму і нікуди ходити не треба. І ми виїдемо. Куди? Ого! Скільки міст є — я ніде не був. От, кажуть, Маріуполь гарне місто. І море там, і порт. І відділя недалеко. От — у Маріуполь. Або в Москву. Ні, це здорово буде — в Москву... Леніна побачити. Ілліч, який він у житті? Мабуть, старіший, ніж на портреті! Старий-старий, певне! От його б побачити. Підійти і сказати: «Володимире Іллічу...»

Як Альоша потрапляє в Москву? Дуже просто. На з'їзд. Надзвичайно важливий це з'їзд. Скажімо — з'їзд комсомолу... Або ні: партійний з'їзд. Альоша, звісно, партієць. Ну от — з'їзд. Люди, скільки людей! Автомобілі, мотоциклети, трамваї, звісно... Міліція... З'їзд, ясно, в Кремлі. Ось Альоша приїхав. Виходить на перон, озирається. «Як, — питає, — на з'їзд проїхати? Я не тутешній...» — «На з'їзд? Будь ласка, товаришу!» Машина. Сіли, мчать. Вулиці, театри, музеї, магазини. Все це десь бачив Альоша. Де ж він бачив? Снилось? Ага! В кіно бачив.

Потім з'їзд. Ось Альоша бере слово.

«Товариші! — каже він, і всі затахують. — Товариші!..» Ну, далі він говорить щось цікаве. Зараз він, звісно, не знає що, але там видно буде. В усякому разі йому аплодують. Він хоче йти на місце, коли раптом до нього підходить Ленін. Так... сам Ілліч... Він не такий, як на портретах. Він старий-старий. Сивий увесь. І борода сива. А очі молоді, примружені. «Ви, товаришу Гайдаш, — звертається він до Альоші, — йдіть-но сюди. Ви мені про себе розкажіть». І Альоша починає розповідати. Про батька, що кашляє в руку. Про грамофон. Про те, як спиртові склади горіли. Про раднаргоспівський пайок. Про школу. І от йому вже більше нічого розказувати, коротке в нього життя. І Альоші стає соромно: на фронті не був, у боях не був, не ранений, ордена немає. Так... У всіх делегатів, у всіх ордени! Тільки в Альоші нема ордена. Нема й нема. Відкіля він у нього візьметься!

Альоша розгублено дивиться на небо, воно блідне, край його тремтить дрібним хвилюванням, там відбуваються зараз великі події: готується сходити сонце. І по всій вулиці тремтять бліді тіні, вони б'ються, тріпочуть на бруківі: чи то ждуть світанку, чи бояться його. Альоша розгублено дивиться на небо.

А Мотя з орденом... Ось він іде. «Здоров, Альошо!» У нього орден. І червона стрічка підкладена. Так. І Ленін дивиться й каже Моті: «Такий молодий, а у вас уже орден». — «Так, — відповідає Мотя, — я в чотирнадцять років пішов в армію!» Альоша тоді каже, червоніючи: «Він, товаришу Ленін, старший за мене на два роки. Я не встиг». — «Гм... звісно... так. Ну певне...»

Альоша намагається відмахнутись од неприємних думок. Він починає по-новому.

«А ви гарну промову сказали, — говорить Альоші Ленін. — Де ви вчилися?» Тут Альоша розповідає йому про школу, як учився, як боровся з ковальовщиною. Розповідаючи, дивиться на Мотю переможним поглядом і байдуже закінчує: «І цю контрреволюцію в школі ми вирвали з корінням».

Ну, Ленін тисне йому руку. Всі делегати тиснуть йому руку. Потім починаються вибори. Хтось кричить: «Гайдаша! Гайдаша!» — «Ну, я голосую за Гайдаша!» — каже голова. І Альоша схиляється, щоб не бачити, як голосують. Він червоніє, як і тоді, на шкільних зборах. Згодом чує: «Пройшов Гайдаш!» — і підводить голову.

Ну от! Потім Альоша переїжджав до Москви. І Тася з ним. Мати Альошина теж. І брати маленькі. А батько? Ну й батько. Тільки Альоша каже йому: «Ти, батьку, свої молитви та псалми кинь. Ми будемо в Москві жити, а там цього не люблять». От. Квартиру Альоші дали добру. Кожному по кімнаті. Батькові з матір'ю — кімнату. Альоші — кімнату. Тасі — кімнату. Потім автомобіль. Потім телефон удома. Потім портфель, великий, жовтий, з застіжками. Так! А потім Альоша у відрядження їде. От їздив, їздив, приїжджає. Виходить з вагона. Тася зустрічає, цілує, а Альоша небритий, стомлений, запорошений. «Як ти схуд!» — каже Тася і знову цілує. От вони їдуть у своїй машині додому. От приїжджають. Сніданок...

І тут Альоші раптом стає нудно. Що воно справді: автомобілі, портфелі. Чомусь знову згадується Мотя. Він у подертій сорочці, в розстебнутій фуфайці, в шоломі з одірваною матерчатою зіркою. Мотя такий, як на фотографії, що її надіслав у листі Альоші.

Ні, не так. Альошу обирають на з'їзді, та він каже: «Ні, товариші, я на фронт піду! Так... На фронт? Але ж фронтів нема. Нема фронтів. Нем...» Спізнився Альоша, спізнився.

Він знову поглядає на небо. Там тануть зірки, як сніжинки теплого зимового дня.

Ні! Ось як. Він їде на Захід. Їде робити революцію. Так, так. І Тася з ним. Вкупі їдуть. Ось вони в підпіллі. Жандарми шукають Альошу. Та він уміло ховається від них. Їздить по заводах, організовує страйки. Ось повстання, революція, барикади. Альоша на барикадах.

«Умремо або переможемо!» — кричить він і вимахує прапором. Поліцаї починають стріляти. О, Альоша дорого продасть своє життя! Він кидається на жандармів. Раз-раз, раз-раз!... Але зрадницький удар у спину, і Альоша падає. Його смертельно ранено. «Товариші,— каже він кволим голосом,— боріться і не здавайтесь!» Тася нахилиється над ним, плаче й цілує. Потім похорон, почесний караул. Прапори, салют...

І Альоші стає до плачу жаль себе. Такий молодий, здоровий, хороший хлопець — і загинув від дурної кулі.

Ні, його раять, і він не вмирає. Він лежить, спливаючи кров'ю. Тася, звичайно, цілує його, а робітники переходять у наступ, біжать, біжать, кричать: «Ура, ура!» Похитнулись жандарми, військо на стороні робітників! Світова революція! Перемога! Прапори! Ціле море прапорів. Несуть

Альошу, він ранений, але живий. «Хай живе світова революція! Хай жив...»

Сам не помічаючи того, Альоша вже не йде, а біжить. Чоботи його вистукують бурю. Передсвітанок тремтить над містом.

Він мріяв про майбутність державного діяча, якому підпорядковуються країни й народи. Його бентежили гарячкові сни, переповнювали надіями й клопотами, а наяву він нудився в довгій черзі безробітних, і страхище біржі — Васька Косий, байстрюк з перев'язаним оком, кричав йому, регочучи: «Гей, малий! Став пляшку самогону, буде тобі робота!» Та в Альоші не було самогону.

Батько що день, то сердитіше бурмотів під ніс свої псалми. З ситістю випарилася з дому й лагідність. Батько ще нічого не казав Альоші, але вже бурчав. І Альоша все наполегливіше шукав роботи.

1922 року це була нелегка справа.

Сьогодні юнак прочитає оповідь про Альошині злигодні, як уривок з стародавньої і, либонь, малозрозумілої йому історії. Сам він не звідав і ніколи вже не звідає безробіття, не побачить приватного хазяйчика; усі дороги в життя розкрито перед ним широко й манливо.

А от Альоші довелося скрутно.

До кінця дня Альоша стукав у двері різних майстерень. Але скрізь йому або просто відмовляли, або в'їдливо відсидали на біржу, або непевно обіцяли: «Зайдіть так днями...»

До школи Альоша не пішов, додому теж. Ночувати побрів до Ковбиша. Лежали з Федьком, розмовляли.

— Втечемо на Волгу, — умовляв Федько. — Наймемось у вантажники. Там люди потрібні. Як ти вважаєш?

Альоша погоджувався.

Зранку він знову почав шукати роботу. На перехресті побачив воза, на якому стояли плетені кошики з пляшками фруктової води. Альоша лягнув себе по лобі.

— Ось де, мабуть, потрібні робітники! Чого ж я раніш не догадався?

Він побіг шукати «лимонадний завод» і незабаром знайшов його. Солодкий, липкий дух стояв тут. Це пахло чомусь милом. Купка людей голосно сперечалась коло входу.

— Ситро «Дюшес»! — кричав один.— «Дюшес», що тут і казати!

— Дюшес! — сміявся другий.— Скажіть ще «бумажний ранет». Аполлоне Івановичу, майте на увазі — тільки «Мрія», і це виразно, як я не знаю що. Це свідчить само за себе, як наше ситро.

— А я кажу, Аполлоне Івановичу, треба просто,— запевняв третій,— треба по-діловому: «Натуральне ситро на чистому довоєнному цукрі». Як ви гадаєте?

Малий товстун з величезною гривною волосся кричав:

— Ні, ні! Не годиться!

Він чмокав жирними й великими, як млинці, губами (здавалося, на них шипіло масло); Альоша подумав: це хазяїн і пішов за ним.

— Товаришу хазяїне!

Не обертаючись, хазяїн увійшов у свою конторку й зачинив двері перед самим Альошиним носом.

Та Альоша поклав не відступати.

«Ну вижене, то й вижене!» — безтурботно подумав він і поглянув навкруги, як людина, котра готується до бою. Навколо стояли ящики з пляшками, валялась солома, обрізки дроту, корки, було брудно й вогко.

Альоша сміливо штовхнув двері конторки й увійшов. Хазяїн був сам. Він з ногами заліз у велике пузате крісло, оздоблене позолоченою різьбою. В конторці теж було брудно. На вбогому писемному столі безладно лежали рахівниця, ножиці, якісь папірці, наклейки, шпагат. Шибка у вікні розбита, підлога давно не метена. Зате крісло було прекрасне. Альоша ніколи не бачив такого: чи воно крісло, чи канапа, чи боярська карета.

— Товаришу хазяїне, чи нема у вас роботи...— Альоша вважав себе в цю хвилину великим дипломатом: щоб задобрити хазяїна, він говорив йому «товариш». «Сволота ти, а не товариш»,— думав він у той же час: — То чи немає у вас роботи?

«Товариш хазяїн» не ворухнувся.

— Я грамотний,— казав Альоша,— семирічку закінчую. Нужда тільки й примушує... Я все можу робити.

Знову не ворухнувся хазяїн.

— Я вмю рахувати... алгебру, геометрію вивчаю. Фізика теж... Я вам у пригоді стану... Хімію теж... З фізики ми вже механіку пройшли...

На товстих губах Аполлона Івановича народилась усмішка.

Альоша помітив її й повеселішав. Він вважав уже себе службовцем заводу.

— Справді? — привітно усміхнувся Аполлон Іванович. — Уже механіку? І хімію? І біном Ньютона, і, може, астрономію та кліматологію? І бактеріологію? І ботаніку? — Він підхопився на ноги і, ляснувши долонею по столі, крикнув: — Пляшки мити!

Альоша розгублено поточився до дверей.

— Гей ви, як вас, товаришу фізик! — гукнув йому навздогін хазяїн. — Я наймаю вас. Факт, наймаю! Пляшки мити! За всіма законами науки й техніки. Гарзд? — І він зареготав вслід Альоші, що втікав від нього.

Пізно ввечері приплентався Альоша додому. В школі він знову не був, але й до Ковбиша не пішов. Йому хотілось тільки одного — спати. Все інше — завтра.

Він обережно постукав у віконце.

«Аби тільки не батько!» — майнула думка.

Проте двері відчинив саме батько. Він одчинив їх широко й гостинно, наче для дорогого гостя. Тримаючи над головою ліхтар, застиг на порозі.

Альоша знітився і прошмигнув у двері. Батько поволі спустив ліхтар і грюкнув засувом.

«Невже пляшки мити?» — думав Альоша і, розстеливши на сундуку кожушка, почав готувати собі постіль.

3

Прекрасна весна була того року, прекрасний травень.

Може, тому, що вперше за вісім років не було ні фронтів, ні банд, ні пострілів за околицею, ні санітарних поїздів на вокзалах. Це напевне саме тому люди й побачили, яка прекрасна й лагідна весна. Передова в газеті починалась так: «Гірники Донбасу! Найгірше вже минуло...»

В ту весну Альоша входив дорослим хлопцем. Його руки вже знали тягар праці, а ноги — гіркоту безробіття. Його губи вже знали солонуватий присмак дівочих поцілунків. Ні, справді! Він одразу виріс тієї весни.

Раніш він брав весну на зуб. Весна несла з собою запашні пелюстки акацій, які можна було їсти. У скверах на маслині з'являлися маленькі шершаві плоди, довгуваті кісточки, вкриті шкіркою. Маслини не вистигали тут, але й недозрілі можна було їсти. Солодкувата шкірка липла до зубів, кісточку випльовували.

А шовковиця? Вона безпритульно росла коло вокзалу,

в майже вирубаному садку якогось занедбаного маєтку. Хіба є щось солодше за шовковицю?

А дикий терен, від якого синіють зуби?

А вишеньки, темно-червоні, мов жаринки?

Альоша брав весну на зуб, на завжди голодний зуб. Йому не було діла до цвітіння й ароматів весни, він був хлопець практичний і голодний.

Але зараз, блукаючи з Тасею по занедбаному скверу, він відчув якийсь прятий, знайомий запах. І не міг пригадати, що воно таке. Запах густішав, наливався силою, заповнював усе навкруги, запах ставав важким і густим, відчутним, як кисіль. Ось уже все навкруги облите цим буйним ароматом, до гострої солодкості раптом демішувалась їдка гіркота.

Цвіли маслини..

Сріблясті віти тяглися до Альоші, дряпались об його куртку. Альоша вперше побачив, що маслина цвіте ясним, жовтим, як вогник, цвітом. І тоді він нахилився, обережно зламав гілку й церемонно подав її Тасі.

І почервонів.

А Тася взяла, ніяково покрутила гілку в руках і ткнулась у квіти зморщеним носиком.

Прекрасна то була весна і прекрасний травень!

Вечорами учні ходили за місто в лісок. Ходив з ними й Рябінін. У нього загоїлась нога, він залишив милиці й ходив тепер, трохи шкутильгаючи і спираючись на палицю. Йому вже давно пора було покинути бавитися з школярами і, взявши ноги на плечі, йти шукати справжнього діла, але він усе відкладав і відкладав.

Школа міцно прив'язала його до себе. Він ходив з учнями вечорами в лісок, розпалював багаття, лежачи ниць на сирій землі, роздмухував полум'я.

А школярі розходились по лісі, ховалися за деревами, пустували, шукали квіток. Юлька нечутно, легко ступала по стежках. Вона хапалась руками за тонкі стовбурці дерев, за гнучкі віти ліщини, шелестіла листям.

— Це що? — насмішкувато питала вона Альошу і гойдала йому над головою гіллям.

— Дерево, — знехотя відповідав Альоша.

— Сам ти дерево! А яке дерево?

Альоша знизував плечима. Всі дерева були для нього однакові: дрова.

Юлька, ставши навшпиньки й почервонівши від напруги, зривала з гілки листок.

— Який листок? — питала вона Альошу і сама відповідала: — Кленовий це листок. Бачиш, лапатий, як у гусака лапа.

Радісно й широко розплющивши очі, вона блукала лісом. Вона знала, що в осики листок на довгій ніжці, тому осика і тремтить завжди дрібно, і назва їй — гірка осика. Знала, що білий гриб треба шукати під березою, а ранні суниці — на пригорку, під сонечком. Знайомими ознаками, нехитрими таємницями відкривався перед дівчиною лісок.

Рябінін розкладав багаття завжди на одному місці, над урвищем. Відтіль добре було видно місто, і Юлька задумливо дивилась, як тихі сутінки наповзають на вулиці та будинки. Руді пагорки обступали місто з усіх боків. Пагорки ці були якісь неприємно круглі й випнуті: ні лісу, ні ярів, ні навіть чагарника не було на них, тільки руді смуги голої глини та суха, як стрижений їжак, трава. А навкруги лежав степ, пустий і тьмяний, як олов'яне блюдо. Сухий вітер гуляв по ньому.

— Сумний твій рідний край, Альошо! — мовила тихо Юлька й одійшла до багаття.

— От у нас! — підхопив Рябінін. — Волга! Волга! — Він розвів руками, вдихнув повітря й захлинувся димом.

Юлька, підібгавши під себе ноги й охопивши коліна руками, співучим голосом почала розповідати про свій край. Вона була з Середньої Росії, де луки — то вже луки: залівні й зелені, де річка — то вже річка: широка й голуба, де ліси — то вже ліси: сині, сині...

Валько, нудьгуючи, дивився на сірий степ, по якому, збиваючи руду куряву, йшов легкий вітер, і думав: «Які тут вірші писати про цей чорний й сумний край?» Нехитра оповідь Юльки, яка знала тільки зелений і синій кольори, все ж хвилювала Бакинського, нагадувала йому «Бежин луг» Тургенева. Ось теж багаття, теж діти, але не те...

Він штовхнув Альошу в бік, щоб сказати йому про це, але той і не ворухнувся. Примруживши очі, Альоша, дивився на місто, на руді, ніби іржаві пагорки, такі іржаві, наче це були гори залізного брухту. Залізо! Воно скрізь. Залізо й вугіль — Альошин рідний край. Він дивився, примружившись, на тьмяні вогні міста, і раптом щось тепле пройшло по всіх його суглобах. Тепле і хвилююче. Навіть до горла підступило. І Альоша вперше відчув, що він тутешній, насправді тутешній, корінний. Підсунувшись до багаття, пробурмотів:

— Мій край найкращий!

Тонкі цівки диму здіймались над містом. Альоша міг сказати, відкіль вони, з яких заводів. І він подумав: «Ну гаразд, нехай пляшки мити, що ж тут такого!» Він знизав плечима й почав слухати пісню, яку заспівали в гурті.

Найдзвінкіше виводила Юлька. Вона похитувалась в такт своїй пісні, вона вся віддавалась їй.

«Ось весна— співала вона,— ось ліс шумить, вогні горять внизу, в місті жити взагалі цікаво й весело, екзамени наближаються до кінця, я вивчусь, стану інженером. Хіба ж не добре співати увечері коло багаття зі своїми товаришами?»

Так співала Юлька.

Проте у неї вже були турботи, вона тільки не хотіла зараз думати про них. Їй раптом почали на уроках передавати ніжні записочки. Коли збиралась після уроків додому, біля неї виростали мовчазні рицарі; вони скося поглядали один на одного й вимагали, щоб Юлька зараз же вирішила, котрий її проводитьатиме.

— Підемо всі разом,— відповідала вона.— Мені однаково.

А вони ображались.

Юлька не могла зрозуміти, чого вони ображаються. Адже справді гуртом іти веселіше. Заспівати можна. Особливо набридав їй своїми залицяннями Толя Пишний.

— Ви звели мене з розуму, Юленько,— задихаючись, прошепотів він одного разу й покірно нахилив свою руду голову з бездоганим проділом.

Юлька мало не заплакала з жалю до бідолашного хлопця:

— Я... я... ненароком! — пробурмотіла вона, ніби просячи пробачення.— Я не хотіла... Що я можу зробити? — І кілька днів носила у своєму серці тягар чужого нерозділеного кохання.

А потім випадково почула, як той самий Толя Пишний, таким самим палким шепотом говорив Соні Коробовій:

— Ви звели мене з розуму, Соню.— І теж нахилив голову.

Юлька засміялась і повеселішала.

Але одного разу в школу прийшов комсомолець Тарас Барабаш. Довготелесий, незграбний, він терпляче ступав по коридору і, порушуючи шкільні правила, безперестану курив махорку.

Якось так сталося, що він затоваришував з Юлькою.

Рицарі перестали її проваджати, і Юлька з Барабашем часто йшли тепер самі. Вона не знала, про що говорити з цим величезним, рукатим хлопцем, рябе й ніби побите обличчя якого нагадувало їй старий надцерблений п'ятак.

Барабаш теж мовчав. Він не вмів розмовляти. Йому подобалось пристосовувати до її легкої ходи свій широкий, важкий крок, в який можна вкласти три Юльчиних. Йому було легко й спокійно в цьому навислому над ними суворому мовчанні. Так доходили вони до дитбудинку. Юлька, лагідно усміхаючись, казала: «Бувайте!», а Барабаш суворо прикладав долоню до військового кашкета.

Юлька швидко навчилась цінити це стримане мовчання. Велике почуття, думати про яке вона боялась, крилося за ним.

Одного разу Барабаш прийшов у школу зі своїм приятелем.

— Шульга! — відрекомендувався той Юльці і засміявся.

Юлька теж засміялась, і навіть у Барабаша здригнулись губи. Вони весело вийшли на вулицю, і Шульга взяв Юльку під руку. Вона збентежено й різко висмикнула руку.

— Чого ти? — здивувався Шульга.

— Не треба...

Шульга знизав плечима й не чіпав більше Юльчиної руки. Натомість він став нещадно висміювати Юльчину косу, Юльчину легку ходу, червоні щоки, пухкі губи. Він довів дівчину до сліз, а потім висміяв і сльози.

А вона кусала губи і прискорювала ходу. Вона майже бігла. Тепер Тарасові не доводилось дріботіти. Вона майже бігла, і все ж вулиці поволі розступались перед нею. До дитбудинку було далеко, а Шульга ставав все зліший і зліший.

— Ой Юлечко, рідненька! — казав він, чогось гаркавлячи. — Ой, мамуся тебе лаятиме, чого з комсомольцями гуляєш. Мамуся питає: де була, доню? Хто з тобою під ручку кренделем ішов? Га? Юлько?

Тут у Юлі бризнули сльози: вона згадала, що мати й досі не кличе її назад. Сестрички, ті вже давно почали бігати до Юльки і в школу, і в дитбудинок. Сестрички просиджували у неї часом до вечора. Вона зашивала дірки на їхніх сорочечках, водила в умивальню дитбудинку й там влаштовувала їм «велике миття». Мати знала про це, але нічого не казала. А сестрички, плачучи, розказували

Юльці, що мати й чути про неї не хоче. Однак нічого цього Юлька не сказала Шульзі. Вона тільки знітилась, ледве чутно схлипнула й пішла ще швидше.

«Вони вважають, що я дурненька,— гірко думала Юля.— Мишанка. Але ж Тарас знає... Чого ж він мовчить? Чого?»

Вона уникатиме їх тепер, поклала собі Юлька. Вона всіх уникатиме. Які всі злі й несправедливі!

Вона раптом, не тямлячись, зривається бігти і, не слухаючи, що їй кричать навздогін хлопці, з усіх ніг мчить вулицею й нарешті вбігає до дитбудинку.

Наступні дні Юлька злякано ждала: ось знову прийде Шульга. Вона неспокійно сиділа на останніх уроках, боялась виходити з класу, обережно пробиралась коридором. Аби тільки не зустрітися з ними!

Екзамени закінчувались. У Юльки все було гаразд. Навіть математику вона здала добре.

Карпенко, учитель математики, що замінив Хрума, сказав їй здивовано:

— Ну, дівчинко, я не сподівався! Адже у вас все деба-ти, та виступи, та порядок денний. Де вже там до рівнянь з двома невідомими! А ви он яка! Ви математичкою будете, запевняю вас. Це я вам кажу.

— Ні, інженером,— пролепетала зніяковіла Юлька.— Правда! Інженером-електриком.

Щаслива, вона вийшла з класу і здибалася з Шульгою. Ойкнула. Перша думка була — втекти. Але Шульга вже взяв її за руку.

— Здрастуй,— сказав він.— Ну, як життя молоде?

— А Тарас де? — мимоволі прошепотіла Юлька й озирнулась.

Тарас був її останньою надією. Тепер вона хотіла, щоб неодмінно був Тарас.

— Тарас поїхав,— відповів Шульга, усміхаючись.— Нащо тобі Тарас?

Вони вийшли на вулицю.

Шульга навіть не спробував взяти Юльку під руку. Він взагалі був сьогодні якийсь інакший — лагідний, спокійний, веселий.

Юлька недовірливо дивилась на нього.

— Ну як екзамени? — подікавився Шульга.

— Нічого... — ухильно відповіла вона. Голос їй тремтів, вона помітила це і розсердилась на себе.

Шульга став розказувати, як він «учився».

— Ніяких екзаменів ми тоді не знали, а як тільки що, взяв тебе хазяїн за комір, ткнув носом у касу з шрифтами, хряпнув по зубах...

Потім він розказував про своє дитинство, про те, як спочатку батько ганяв по горілку, потім дячок, потім старший складач,— стежку до шинку Шульга знав краще, ніж стежку до школи. В його голосі з'явилась якась щирість і теплота. Юлька дивувалась: чи той це Шульга? Їй хотілось вірити — не той. Інший! Хороший! Вони йшли поруч, дружньо балакаючи. Юлька сміялася дзвінко, наче здивовано. І Шульга голосно сміявся разом з нею.

Яка гарна погода була надворі, який прекрасний і ласкавий вітер! Наче парували вулиці, наче пара, хвиляста й тепла, йшла від них.

«Ми ще будемо гуляти! — думала Юлька, підходячи до дитбудинку.— Довго, довго. Хай лається Ліза! Хай собі».

Вони зупинились біля хвіртки. Дерев'яні дошки тротуару вгинались під ногами. Відкілясь долітав хрипкий і п'яний спів.

Шульга поклав на Юльчине плече руку й раптом притяг дівчину до себе.

— Не треба! — прошепотіла вона.— Шульга, не треба!..

А він ще міцніше притяг її і притиснув, і вона відчула себе маленькою і безпорадною коло цього великого і грубого тіла.

— Не треба, Шульга! — просила вона, але він не слухав і, силоміць заломивши їй голову назад і нахилиючись, почав цілувати в щоки, губи, шию.

— Пу-стїть! — закричала Юлька.— Я не хочу...

— Ну, облиш,— прохрипів він тоді сердито.— Облиш. Так треба, я тобі кажу...

Юлька заплакала. Вона плакала тихо й гірко, як плачуть діти.

Шульга розгубився.

— Ну чого ти? Чого? — пробурмотів він.— Плаксійка. Я ж тебе не з'їм. Я ж розумію, що ти ще дитина... Ну чого ти? Я тільки поцілував...

Він випустив дівчину з своїх обіймів. Розпатлана й нещасна, вона стояла перед ним, опустивши руки, і плакала.

— Тьху! Оказія яка! — пересмикнув плечима Шульга.— Ну плаксійка ж ти! Плаксійка — і все! Недоторканна панночка! Тьху!

Він плюнув і, круто повернувшись, побіг.

Не так собі уявляла Юлька свій перший поцілунок. От її вперше поцілував хлопець. Вона гадала, що все станеться інакше. Як саме — не знала, але інакше. Краще.

«Як це гидко! — думала вона, лежачи під ковдрою. — Схопив, мало не за горло взяв. Хіба можна так? Адже вона зовсім ще не знає Шульги. А поцілунок, це ж міцно, надовго, може, на все життя».

Ні, ні, зовсім не солов'ї їй потрібні. Хай це буде... ну, в клубі. Навіть так краще — в клубі. От залишилися вони випадково в читальні, і нікого, крім них, немає. Знають давно одне одного, говорили про всячину, у них спільні погляди, смаки, характери. І раптом він просто глянув на неї, вона на нього, і от просто, мужньо, сміливо, а головне дружньо, він нахиляється до неї й цілує. І вона його. А далі що? Далі — ясно. Раз поцілунок, значить, треба починати жити вкупі — у нього або в неї. Разом працюють, разом вчаться, разом ростуть, і це стало, надовго, може, на ціле життя.

Отак вона уявляла собі свій перший поцілунок, коли вже він буде. «Але його не буде», — думала вона ще вчора. Не буде, бо Юлька не вийде заміж. Їй не можна виходити заміж — вона ж повинна стати інженером-електриком.

А Шульга йшов додому і кривився.

«Ну навіщо це я? Ну навіщо? Хороша в основному дівчина. Правильно, хороша. Навіщо ж я?»

Та нічого вже не можна було виправити.

І коли Рябінін, зустрівши другого дня Юльку, запитав, чи вона не хвора, Юлька тільки напружилась уся і пробурмотіла:

— Ні... Нічого...

Їй здалося, що й Рябінін дивиться на неї, як Шульга.

А в школі вже надходили випускні вечори, і небриті семигрупники складали останні екзамени.

Чим менше залишалось нескладених екзаменів, тим більше зростала у них запізніла ніжність до школи. Зворушені, вони тинялися по школі, як від'їжджаючі тиняються по кімнатах спорожнілого будинку, де з стін знято картини і фотографії, зрушено меблі й запаковано чемодани.

І, як від'їжджаючі, вони вже відчували простір і дорогу.

Вони збирались вечорами коло вікон і неголосно розмовляли:

— Ти куди?

— А ти?

Ковбиш мріяв про море. Хтось йому розказував про Новоросійськ, про місто, яке гойдається на воді, мов човен.

А Альоша, котрий мріяв про майбутність державного діача, прийшов нарешті на лимонадний завод і, кусаючи губи, сказав хазяїнові:

— Ну гаразд, давайте пляшки мити!

І хазяїн довго сміявся, під пікейною сорочкою-апаш у нього коливалось кругле пузце.

Льова Канторович, якого бабуся хотіла бачити славетним адвокатом, став касиром у бакалійній і москательній крамниці свого дядька.

Колтунов прийшов туди купувати фарби й розговорився з Канторовичем.

— Я думав про вічність,— казав другові Льова, приймаючи від покупців гроші.— Ви платите за олію? Тоді правильно. Я думаю про вічність, Арсенію, ось чому я мрюсь. Це жалюгідно, правда,— касир у бакалійній крамниці? Так? Але що ми знаємо про вічність? Візьміть чек, громадянко. Що ми знаємо? Я думаю, я почуваю, тремчу перед закритою завісою і намагаюсь хоч трохи підняти її,— і що мені тоді бакалія? Може, так треба, щоб я був у бакалії? А ти? Залишаєшся в місті?

— Чого? — знизав плечима Колтунов.— Я їду.

— Ідеш? Ага! Так! Це добре! Ідеш? Так. Добре. Тут бувають години, коли мало покупців, тоді я можу читати. Ось у мене «могуча кучка»,— він ніжно погладив рукою купу книжок.— А коли я читаю, хто зрівняється зі мною в цьому світі? Бакалія! Ха! Я навіть писати можу тут. У мене є деякі думки, але це потім, коли-небудь. Ми поговоримо ще. Отже, ти ідеш? Куди, власне?

— На с-село...

— На село? Чого?

— Я б-буду вчителем. Це потрібно зараз. Ш-шкробом...

— Шкробом?... Шкільним робітником, значить?... Шкроб... Це нехороше слово: шкроб. У цього слова — клешні... Кажуть, вони голодують, сільські шкrobi. Га?

— Мабуть... Ал-ле це б-байдуже...

— Звісно. Тільки ти все одно втечеш звідти через місяць... Там не топлять у школах взимку. Що ж ти не міг лишитись тут? Я тебе влаштую.

— Дякую... Я хочу на село. Я жив там все дитинство. Мій батько там помер. Він був земським лікарем.

— Так. Ну, бувай... На випускному вечорі будеш?

Я проведу тебе до дверей. Не зачепись за цю бочку. Олія.
Яка гарна погода!

— Червень...

— Ага... Щось я ще хотів тобі сказати. Ага... Ось що.
А може,— ти думаєш про це? — може, ми й справді спізна-
лись народитися? Ось що я тобі хотів сказати.

Колтунов розгублено глянув на Канторовича і відпо-
вів, протираючи окуляри:

— Н-не думаю...

Пух з тополь летить по місту.

Вранці за чаєм мати боязко запитала Руву:

— Ну, Руво, ну, що ж це буде, ну?

Воробейчик сердито відсунув чашку з голубими ки-
тайцями і підвівся.

— Я знаю? — знизав він плечима. Розмова ця була
йому неприємна. Він почав шукати кепку.

— Ти перейшов у сьому групу, Руво...— говорила
мати благаючи.— Ти вже великий, і ти вже не маленький.
Що ж це буде? Піди до батька або до брата Соломона,
треба ж. Або, хочеш, я тебе в фотографію влаштую. Це
хороше, вигідне діло. Тепер усі хочуть мати портрети.

— Мамо!

— Хіба ні? Ну добре, думай сам. Але коли ж?

Воробейчик знайшов кепку, вона валялась за сундуком.

— Фотографія! — похмуро усміхнувся він.— Ой, мамо,
якби ви знали, що в мене на душі!

Він одчинив двері. Пух літав над містом. Одна пушин-
ка сіла Рувці на кепку, друга, покрутившись по кімнаті,
безсило впала на запарошену підлогу.

— Тут не виросте тополя,— похитав головою Рувка,—
ніколи! — Він розтер пушинку ногою і вийшов на вулицю.

Морозивник стоїть на перехресті. Жінка над кошиком
насіння — як квочка. Хлопчик з коробочкою липких іри-
сок. У дерев'яній будці продають чорний квас. Яке роз-
кішне життя!

— Є вафлі з ім'ям вашої нареченої, юначе,— байдуже
мовить Рувці морозивник.— Накласти вам?

Рувка розгублено дивиться на косу бородку моро-
зивника.

— Ви були бутафором у театрі,— зауважує Рувка,—
я вас знаю. Ви брали у нас свічки, шандали для п'єси
«Міреле Ефрос».

— Які тепер театри!

— І ви продаєте морозиво? Чому?

— Спека...

У Воробейчика нема нареченої. У морозивника нема вафлі з ім'ям «Рува».

— Це дуже рідкісне ім'я,— перепрошує морозивник.— Я покладу вам вафлі з ім'ям вашого найкращого друга. Воробейчик розводить руками.

— У мене нема друзів...

Сонний хлопчик з ірисами притулився до огорожі. Спека така, що іриски от-от потечуть брудною і тонкою цівкою.

— Тепер нема таких великих артистів,— позіхає морозивник.— Вам ще одну порцію? Або от Мамонт Дальський...

— Ви працювали з ним?

— Юначе! Я єдиний з бутафорів, якого Мамонт Дальський не бив.

Яка нудьга! Рувка з'їдає третю порцію і не знає, що йому робити далі.

— А, Юлій Цезар з Конотопа! — лунає ззаду.— Ось кого мені довелося побачити на прощання.

Рувка здригається. Микита Ковальов, вимахуючи чемоданом, підходить до нього.

— Ну здоров! — весело каже Микита, а Воробейчик блідне.— Не бійся.

Ковальов ставить чемодан на землю.

— Вгощаєш?

— Звісно... звісно... Будь ласка... Дайте порцію...

— Дозвольте взнати ім'я вашої нареченої? — питає морозивник і енергійно полоще вафельницю в каламутній воді.

— «Удача» — ім'я моєї нареченої,— твердо відповідає Микита, а Воробейчик думає, чи не пора втікати? — Я давно не бачив тебе, Руво, ти меткіший за зайця. Чому тебе ніде не видно?

— Екзамени... Ніколи...— бурмоче Рува.

— Ага, правильно! Тебе ж не виключили з школи. Це дивно, що тебе не виключили разом зі мною. Ти не думаєш?

— Ні. Чому ж?

— А Хрума вислали. Оригінальний був чоловік, між іншим. Любив огірки до чаю.

Мовчання. Морозивник урочисто подає вафлю.

— Такого імені нема: «Удача»,— каже він, усміхаючись.— Ви жартуєте, юначе! Я служив на сцені, я розумію жарт. Іжте на здоров'я.

— Дякую!— Ковальов бере вафлю. Морозиво тане в руці. Молоко тече по пальцях.

— Виїжджаєш? — невпевнено питає Воробейчик.

— Як бачиш.

— Далеко?

— Відділя не видно.

— Чого?

— Шукати «Удачу», мою наречену.

— Бажаю знайти.

— Знайду! Дякую за морозиво. Мокре. Добре! — Микита бере чемодан і замахується ним.— Ти виказав? — тихо питає він.

— Не я... не я...— лепече Рува.— Слово честі, не я... Вони самі...

— Гаразд. Прощай!

Микита презирливо махає рукою і йде далі.

Воробейчик дивиться вслід... Рівно коливається спина, пожолоблений тротуар, висока тополька, схожа на незграбного підлітка, пух...

— Микито! — раптом гукає Воробейчик і зривається доганяти Ковальова.

Треба неодмінно наздогнати. Так не можна йому виїхати. Він не повинен погано думати про Рувку. Гора з горою не сходиться, а людина з людиною... Світ не дуже великий.

— Микито!

— Ну? — зупиняється Ковальов.

— Може, тобі... потрібні будуть... гроші...— бурмотить Воробейчик.— То пиши... Не церемонься. Базарна тридцять сім, квартира п'ять.

Микита з цікавістю підводить очі на Рувку.

— А справді, це ідея. Гроші? — Питає він насмішкувато.— Ну що ж, давай гроші. Здадуться. Скільки в тебе є? Рувка злякано зиркає на нього.

— Зараз? — Він шукає по кишнях.— Оце все... Небагато...

— Дякую й за це! — Ковальов кладе дрібні гроші в кишню і з цікавістю дивиться на Воробейчика.— Відкупився, рудий? Ну-ну... Я цього не забуду. Бувай.— Ковальов іде.

Воробейчик розгублено дивиться вслід...

Він дивиться довго. Уже зникла хилитлива спина, вже

курава, збита недбалими кроками, осіла на прив'яле листя тополі. Вже нові спини й нова курава з'явилась в жовтому тумані вулиці.

Рувка раптом зривається з місця й біжить. Він біжить, притискуючи до боків круглі лікті, висолопивши язика, задихаючись. Пересохло в горлі. Сухий язик насили повертається в роті. Він, здається, скрипить. Часом Воробейчик зупиняється, але для цього йому треба з розгону пробігти ще кілька кроків. Інакше не виходить.

Ось околиця. Ось заводська вулиця. Ось будинок під толевим дахом.

— Гайдаш... тут... живе? — задихаючись, питає Воробейчик у жінки і по інерції пробігає далі. А та, зібравшись охоче відповісти, завмирає здивовано.— Альошо!.. Альошо!.. Знаєш? А-а...

Воробейчикові бракує повітря. Він зупиняється. Байдуже обличчя Альоші. Чому тут Ковбиш? Розсохла бочка, ледве стягнута іржавим обручем. Чого він біг? Чи шкодував дрібних, які на ходу одібрав Микита?

І вже без ніякого захоплення Воробейчик закінчує:

— Каже: іду шукати удачі. Добре мені діло, га? — І розводить руками.

Альоша зосереджено думає.

— Та-ак! — каже він.— Та-ак!

Весела усмішка грає на його губах.

— А ми теж,— підморгує він,— ми теж з Ковбишем ідемо шукати удачі.

Він розповідає: на лимонадному заводі працювати стало неможливо. Цілий день над Альошею стояв хазяїн і вигадував усякі дотепи. Хазяїнові, бач, не пощастило з наукою: він мріяв стати поетом або вченим, а став дрібним буржуем. Як же може після цього вчитися Альоша?

— Ну його к чорту. Невже ми собі місця не знайдемо? Район великий. Як ти думаєш?

— Так, так,— погоджується Воробейчик.

— Пішки підемо. Торбу за плечі! Що нам? — Він простягає перед собою руки.

Ковбиш випрямляє плечі.

— Знайдемо! — каже він рішуче.

— Так, так...— бурмотить Воробейчик.— Так, так...

Він бачить потім, як прощається Альоша з батьками. Його вражають ці байдужі й короткі проводи. Він допомагає Альоші надіти на плечі торбу. Витягаючись навшпиньках, так що пальці на ногах хрускотять, він допо-

магає і Ковбишеві. Потім проводить їх до околиці, квапливо тисне руки. Довго дивиться вслід, як дивився вслід Ковальову. І курява, і спина, і торби, що підстрибують в такт...

— А де ж моя доріжка? — зітхає Воробейчик. — Чийти крутити морозиво? Спека. Тепер усі люди хочуть мати портрети.

Пух летить з тополь.

— Пух, пух, — бурмотить Воробейчик і ловить пушинку. — Пух...

ВОСЬМИЙ РОЗДІЛ

1

Чому вони надумали йти на Голубівські хутори? Було багато інших шляхів, нічим не гірших за цей. Хіба не такий самий шлях був на лимани? Або на шахти? Або на Чорний яр?

Розпатлані верби, вибоїсті колії, курява і камінь були й там. Курява скрізь однакова, на всіх шляхах. Станьте до будь-якого обличчям. Чому це вітер здається попутним?

Вітер скрізь однаковий. Влітку він лінійний і неповороткий, як ненажера, що об'ївся за обідом. Гладкий. Його хилить на сон.

Просто, коли вони обмірковували план цього походу «в люди», Ковбиш зауважив:

— Підемо на Голубівські хутори. А там видно буде!

І Голубівські хутори увійшли в їхні мрії міцно й матеріально, мов хлібина, яку треба роздобути і взяти з собою, мов торба з ремінцями або фінський ніж, без котрого весь похід безглуздий.

У всякому разі Альоші було байдуже, куди йти. Ні родичів, ні друзів у хлопців не було. Та й навіщо вони їм? У них є руки, вузькі, хлоп'ячі, з брудними нігтями і віра в те, що ці руки всім потрібні.

Отже, на Голубівські хутори! А там видно буде.

Хлопці стомились балакати вже на шостому кілометрі. Якби вони були досвідченими хоодаками, знали б, що саме час відпочити. Але вони рвались і рвались уперед. Вони бігли б, якби могли. Піт виступив на їхніх напружених обличчях. В кожній крапельці поту виблискувало сонце.

Обличчя сяяли. Так сяє весною сонце в кожній крапельці води. Як хороше йти з торбою за плечима гарячим шляхом! Солодкий піт.

Вони поскидали мокрі сорочки.

«Йдемо, йдемо. Йдемо, йдемо, йдемо,—думав Альоша в такт своїм крокам.— Як здорово йдемо! Як здорово йдемо! Скільки так пройдемо? Скільки так? За Ковбишем не встигнеш... Він — кінь. Добре б конем. Або верхи. Йдемо... Йдемо... Тася подивилася б. Чому б мені не стати військовим? Тася подивилася б. Йдемо... йдемо... Конем верхи... Що робить зараз Тася? Годинника, жаль, немає. Скільки вже часу? Яка смішна хмарина — наче грива в коня. Чому в коня? Йдемо... Йдемо... Конем верхи. Тася подивилася б. Мокрі. Це піт... А Ковбиш? Я відстану так. Чорт! Чи далеко ще? Яка чудернацька тополя... Немов глист. На глисти хворіють. Ми могли б уже відпочити. Чому ж хутори? Що там? Усе Федько... Кінь...»

Ковбиш ішов, трохи схиливши голову. У нього були широкі й рівні кроки. Такими кроками колись міряли по селах спірну межю. Як здорово пристала Ковбишеві торба на широку спину! Наче завжди так впевнено й могутньо лежала на круглих лопатках.

«Верстов шість одмахали,— думав Ковбиш.— Треба було раніш вийти... Батько. Ну, з батьком що ж? На те він і батько. Треба було б раніш вийти. Вийшли б раніш — раніш прийшли б. Це завжди так: раніш вийдеш — раніш прийдеш. А то батько... Що батько? Шевцем я однак не буду. А вченим? Де вже мені вченим! Це Альоша. Так. Нехай Альоша. Мені аби простір. От. Простір. Раніш вийдеш... Так... А то батько... Ну, до Голубівських хуторів ніде не затримуватись. Тут все одно що й дома. І йти тоді не треба було б... А йти треба було. На море треба б... Новоросійськ. Альоша — хороший хлопець. Нічого казати. Хороший. А то у Новоросійськ... І батько — нічого. А стовпи? Повинні бути б стовпи... Ну я й так знаю: сім верст одчухрали! По ногах знаю: сім. Нічого! Бач як! Сім. Альоша худий-худий, а міцний. Бач, як чухрає! Ну гаразд. Чухрай! Може і я не відстану...»

На восьмому кілометрі обидва думали тільки про відпочинок. Оглядались один на одного, ніби випробували міцність ніг: чи годящі ще? Чи не ослабли? А дихання?

І кожен козирився під поглядом приятеля... і не зупиняючись ішли. Ковбиш — ще нижче нахиливши голову, Альоша — знесилено махаючи руками.

Чи скоро? Скоро?

Підходили до якогось дерева, або спускались в балку, або просто великий камінь на межі траплявся — Альоша думав: «От гарне місце для відпочинку». Але він нічого не казав Ковбишеві, і вони поминали вабливе тінисте дерево, балочку. І йшли, йшли, йшли, то виходили на косогір, то крутилися на численних поворотах. Збоку лишались селища, хутори, будинки. Веселий димок вився над хатами.

«Осюди б звернути!» — думав Альоша, але нічого не казав Ковбишеві і, розмазуючи по обличчю брудний піт, ішов далі.

— Годі! — раптом мовив Ковбиш і скинув торбу на землю. — Тут!

Їхній план був простий: прийти на Голубівські хутори й піти по хатах. Вони недорого правлять — їх візьмуть. У крайньому разі — наймуться тільки за харчі. Два тижні проживуть на хуторах — і далі. Там видно буде.

— Чи візьмуть же нас на роботу? — сумнівався Альоша. Чотири місяці він був безробітним, добре знав, що це таке.

Але Ковбиш не сумнівався ні хвилини: візьмуть! З руками одірвуть! Тепер на селі робочі руки потрібні.

— Дивись. — Він показав на шлях.

Альоша побачив: порох, сухий кізяк, каміння. Легкі золоті нитки соломи прошили весь шлях.

— Ну? — знизав він плечима.

— Кізяк, — коротко відповів Ковбиш. — Минулого року на шляхах не було кізяків.

Він замовк, доїв хліб і, струшуючи крихти, додав:

— Буде робота нам, Альошо. І хліб буде. Ходімо. Надвечір вони підійшли до Голубівських хуторів.

Альоша був міським хлопцем. В дитинстві він грався на заводському звалищі. З залізного мотлоху він будував гігантський завод. Він укладав рейки, копав глибокі шахти, — пальці Альошиної руки не завжди могли дістати їхнього дна. Він з'єднував шахти з заводом залізничною колією. Під рейками він не забував покласти шматочки дерева — шпали. Він був переконаний реаліст. Його батько працював на заводі.

Альоша все своє дитинство провів на вулиці. Знав, як б'ються в місті. Він любив провулки, ненавидів проспекти. Заховавшись за водокачкою, чекав ворога. Потім перебігав до театральної тумби. Потім наступав, сховавшись

під великими ворітьми. Кожен телеграфний стовп, кожен ліхтар були йому прикриттям. Він знав околиці й підступи до міста, як селянин знає свій клопоть землі. Його батько народився в місті.

Навіщо батько збудував собі хату? Про це мріяв дід. Дід був із села, воронезький, Валуйківського повіту. Голод пригнав його до міста. Дід тинявся по слобідках і жив у бараці. Він будував чужий завод і мріяв про власну хату. З цією мрією і помер.

Альоша мріяв про пожежі: налетить пожежа і змете їхню хатину. Залатаний толевий дах, зруби, з яких сиплеться трухлявина, криві ворота, хисткий ганок — усе змете пожежа. Радянська влада дасть їм кімнату в комунальному будинку. Він іноді мріяв про добрячу пожежу.

Ковбиш входив у село, як свій. Перед самими хуторами він надів сорочку й підперезався широким солдатським паском. Зустрівши першого селянина, привітався: «Здрастуйте, боже поможи!» Він усміхався до дівчат, що йшли з відрами до колодязя. Але дівчата глянули на його сорочку зневажливим поглядом. Ковбиш нахмурився, про бурмотів:

— Підозріливий народ тепер. — І розвів руками.

Смеркало. Хлопці нерішуче зупинилися серед вулиці. Хати безладно стовпились навколо них. Войовничо гавкали собаки, череда входила в вулицю. Тепла пара йшла від коров'ячих слідів. Хлопчик-пастух ляскав батогом і чхав від пилюки. Він був тут свій, чхав весело і дзвінко. Утерши носа, подивився на хлопців.

— Безпритульники! — задиркувато крикнув він до них. — Ей! — ляснув батогом.

Це був виклик на бійку, та хлопцям було не до того.

Усі хати повернулись до них своїми вікнами. З якого вікна почати?

Ковбиш рішуче попрямував до крайньої хати й затарабанив у вікно.

— Ми не безпритульні й не старці! — голосно мовив він. — Ми хочемо працювати. Є у вас робота?

— Є у вас робота? — повторив Ковбиш, не відходячи од вікна.

Дядько поволі пожував губами, трохи згодом ліниво гукнув:

— Панкрате!

— Чого, тату? — озвався відкілясь бас.

— Покажи їм дорогу.

І перш ніж хлопці зрозуміли, в чому річ, до них вийшов високий парубок з двома кудлатими собаками.

— Ходімо! — похмуро сказав парубок. Коло нього стрибали й гарчали собаки.

— Куди?

— Та вже ходімо...

Хлопці покійно пішли за ним. Минули вулицю, городи, міст через річку. Село лишилося позаду. Місячне світло на церковному куполі. Ось і дорога. Парубок зупинився. Собаки лизали йому жирні чоботи.

Він показав батою на шлях, що стелився вниз. Ковбиш подивився туди: ні вогнів, ні ріллі.

— А ми не підемо, — сказав він глухо.

— Та ні, підете!

Хлопці поправили торби за плечима й пішли. Йшли мовчки, не оглядаючись. Аж тепер вони відчували, як стомили за день. Ноги ніяк не слухались. На повороті вони разом обернулись: Панкрат стояв ще на косогорі, широко розставивши ноги. Місяць лагідно освітлював його.

Холоднішало. Альоша надів куртку, Ковбиш — батькового піджака. Піджак був тісний на нього, тріщав під пахвами.

Обнявшись, хлопці пішли далі. Вони йшли мовчки і в ногу. Альоша міцно тримав Ковбиша за пасок. Так, обнявшись, вони йшли дорогою, що спалахувала голубими іскрами.

— Це каміння, — тихо мовив Ковбиш, і Альоша зрозумів його: це місяць засвічує гальку, і вона виблискує. Галька шурхотіла під ногами.

Велике небо тремтіло над їхніми головами. Все було хистке і просторе: світ, ніч, дорога, хлопці на ній. Обнявшись, вони йшли крізь ніч своєю дорогою. Хлопцям разом — тридцять один рік.

— Багаття! — радісно закричав Ковбиш і показав Альоші: збоку за півверсти від них палахкотіло велике вогнище.

— Підемо? — спитав Ковбиш.

— Проженуть! — похмуро заперечив Альоша.

Тепер він нікому не вірив. Альоша міцно тримав Ковбиша за пасок: надійна тільки дружба. Хлопця з хлопцем. Про Тасю він не згадав.

— Однаково ходімо, — сказав Ковбиш.

Вони звернули з дороги і пішли на вогонь. Незабаром їм назустріч загавкали собаки.

715268

217

— Хто йде? — гукнув від багаття зляканий хлоп'ячий голос.

— Свої! — відповів Ковбиш.

— Хто свої?

— З міста! На заробітки. Вгамуй собак...

Вони підійшли до багаття ближче. Тепер було видно: навколо вогнища сиділо й лежало чоловік шість хлопчаків. Збоку спутані коні жували траву.

— Що, безпритульники? — запитало зразу кілька голосів.

— Ні, на шахти йдемо, — відповів Ковбиш. — Ми здалека. — І штовхнув Альошу в бік.

— А відкіль здалека?

— З Брянська. Ліси Брянські знаєте?

— Чули... — невпевнено одповіли від багаття. — Лісовики, значить?

— Справжні лісовики, — погодився Ковбиш. — От з дороги збились. Можна коло вас переночувати?

Хлопчики пошепотілись між собою, скося поглядаючи на коні.

— Ну добре. Ночуйте! — нарешті сказав найстарший. — Тільки як що до чого, ми гукнемо. На хуторах чути.

— Ми не босяки, — заспокоїв Ковбиш, — ми на шахти... Голод у нас.

— І всі до нас, всі до нас! — непривітно, мов дорослий, сказав рябий хлопчина у великій шапці.

Альоша скинув торбу й куртку. Куртку розіслав на землі коло багаття й ліг. Торбу поклав під голову.

Від багаття стелився дим. Альоша заплющив очі, і йому здалося, що він удома, а мати роздмухує самовар. Дзвенять на столі чашки. Згадав про Тасю і здивувався, чому він так мало думає про неї? Хотів уявити собі її маленьку постать, але не міг, бачив лише оборки білого платтячка, потім бант у білявому волоссі, панчішки. Далі все це змішалось у дивній плутанині.

Валька згадав виразніше.

«От якби Валько тут... Ніч. Багаття. Все для вірша!» Він уявив Вальку з торбою за плечима і засміявся.

Вітрець вів у його бік. Альошу обгорнуло димом. Він закашлявся й розплющив очі. Ковбиш лежав поруч. Хлопчаки витягли з попелу картоплю. Вони втикали в бараболу паличку й крутили перед собою. На картоплині поволі гасли іскри.

«Валько сказав би «Бежин луг», — подумав Альоша.

Йому самому здавалося, що ця картина, яка коливається в диму, не дійсність, а вичитана з книжки, з улюбленого Горького або з «Бежиного луку». «Вони про відьом повинні говорити,— подумав він про хлопчиків,— про страшне».— І підсунувся ближче до вогнища.

Ковбиш уже хропів, широко розкидавши руки, а голову відкинувши назад так, що гостро стирчало підборіддя. Ніколи, мабуть, Ковбиш не спав так солодко в місті. Так щільно припали до землі його руки, мокра трава заплуталась між пальцями.

Біля вогнища говорили про страшне.

— Він усе по лісі шугав,— тихо розказував рябий хлопчина. Велика шапка часто сповзала йому на ніс, і він, не зупиняючись, поправляв її одним і тим же рухом: всією долонею проводячи по обличчю знизу вгору, від кирпатого носа до подертого малинового верху шапки.— Він усе по лісі шугав. Де балка, де яр — отам йому добре... Скажений був!

— Брехня,— ліниво заперечив хлопець, що розлігся коло самого багаття. Він нерухомо лежав, заплющивши очі, лише вряди-годи повертався до вогню то одним, то другим боком.— Брехня. Люди брешуть.

— А Максим Кулик,— це теж брехня, Митрофане? — накинулись на нього всі разом.

— А що Кулик? — не ворухнувшись, запитав Митрофан.

— Тю! Та ти не знаєш?

— Не знаю.

— Про Кулика не знаєш?

— Не знаю. А хіба що?

Хлопчина поправив шапку й подивився на ліс.

«Ну, зараз буде історія про лісовика, який жив у лісі й лякав людей»,— весело подумав Альоша і знову пожалкував, що нема з ним Валька.

— Поїхав Максим Кулик у город,— докладно почав рябий хлопець.— От він поїхав. А був у нього кінь добрий. То був наш кінь, я його добре знаю, у нас його ліквізували. Справний кінь. Жеребець. Гнідий.

— У нього запал, у вашого коня, я знаю,— перебив його хлопець з батоном.

— Запал? У кого, у нашого? У Гнідого?

— Та хоч би і в вашого! Що ж я його не бачив?

— Чим ти бачив? — схопився рябий.

— Чим усі бачать. Та ти не дуже.— І він теж звівся на ноги.

«Будуть битись!» — подумав Альоша.

— Ну то що ж Кулик? — ліниво промимрив Митрофан і повільно перекинувся до вогню другим боком.

— Запал!..— огризнувся й сів на своє місце рябий. вайовничо поправив шапку.— Запал... Добрий кінь, так усім очі коле. Запал... Ну, так от поїхав Кулик у город... А ніч була страшна... Ой і ніч же була, хлопці!..

Діти ближче підповзли до вогню. Альоша теж підсунувся ближче. Він лежав тепер горілиць і дивився то в небо, то на вогонь. Він дивився в небо, і зірки здавались йому іскрами. Він дивився на вогонь, і іскри здавались йому зірками. Він дивився на рябе обличчя хлопчини в шапці і думав: хто його обсмалив снопом іскор? Все ледь похитувалось перед Альошею: ніч, ліс, вогонь, хлоп'ята. А те, що повинно було похитуватись — дим, наприклад, навпаки, застигло й важко осідало, тужаве й міцне. Тепер Альоші здавалось, що ліс зовсім близько. Ліс підступив до багаття, всіма деревами злившись в одне, і, нахиливши вуха, слухав рябого оповідача. Через цей суцільний ліс, через хисткий вогонь, через плутанину зірок та іскор, чіпляючись за важкі хмари диму, плыв міліціонер Максим Кулик на доброму гнідому коні, плыв назустріч нещастю. Він плыв над деревами, виїжджав на галявини, неголосно співав пісні. Він похитувався в сідлі. Курив, відкидав гілки, що били по плечах. І їхав, їхав...

— Ви, мабуть, усі знаєте, де Чорний яр? — не поспішаючи, зі смаком говорив далі хлопець у шапці.— От саме туди доїхав Кулик. Чорний яр — страшне місце. Яр великий, глибокий, а кругом така гушавина, спаси й помилуй. От він під'їхав. Коли це: «Стій, стій!» — і хап Гнідого за вуздечку. «Стій!» — хап за наган. Уже йому й руки назад. Уже й на землі він. Уже й на живіт йому коліном.

Хлопець дістав з попелу картоплину й поволі став їсти.

— Ну то що ж Кулик? — вигукнув нетерпляче Альоша.— А лісовик?

— Який лісовик? Кулика другого дня знайшли. У нашому селі й поховали. А Гнідий пропав. От кінь був! Гнідого забрали. Добрий був кінь. Я його сам напувати водив.

— Брехня! — промимрив Митрофан.— Брехня все. Хто ж то був?

— Хто був? — засміявся рябий. — Це ж усі знають, хто був. Зелені пани були, бандити. Печений Мартин, котрого весною розстріляли. Та Овдій Комаров був, та Антон Іванович Задика, та Григоровук, та ще Михайленко з ними водився. От хто був. Їх усіх знайшли. І зброю. І все. А Гнідого не знайшли... Дсбрий був кінь. Мабуть, продали...

Максим Кулик лежав на землі перед Альошею. Альоша виразно бачив убитого міліціонера, як лежав він, скорчивши пальці, що не діставали до нагана, як вибився з-під кашкета буйний кучерявий зуб, за який його любили хутірські дівки, як цівка крові спливала по пухких губах і круглому підборідді.

— Брехня! — тремтячим голосом сказав хтось позад Альоші. — Це неправда.

Альоша побачив, як до багаття підходив хлопець, котрого він раніше не помічав. Батіг тремтів у його руці.

— Неправду ти кажеш, Юхиме, неправду! — ображеним голосом промовив хлопчина. — Печений був, Задика Антон Іванович був, Комаров Овдій був. А мій батько не водився з ними, — не був він. Це гріх казати. Це гріх...

Мовчання залягло над багаттям... Альоша виразно почув, як кожний заворушився. Важко повернувся, потріскуючи хмизом, Митрофан. Засопів і заворушився Юхим, почав ляскати батогом Андрій, — хлопець, котрий сперечався за гнідого коня. Гомінке й ніякове було мовчання. От і довелось Альоші бути свідком чужої драми. Він скося поглядав на хлопчину, який захищав свого батька: пужално стрибало в його руці.

— Може й не був, — погодився нарешті Юхим. — Я знаю: його випустили. Може й не був. — Він поправив шапку й раптом закричав: — А хто в гайдамаків служив? Мій батько? Мій батько чи твій? Га? Панасе? Чий?

— Та він же не з своєї волі, — сумно заперечив Панас. — Не з своєї! Взяли його.

— А чому мого батька не взяли? Чому?

— А я відкіль знаю?

— Не знаєш? А тому, що мій батько сам у Червону Армію пішов. А твій де був?

— Вони: Червоної Армії не люблять, — засміявся Андрій, — у них поняття не така.

— А яка ж? — з слізьми на очах закричав Панас. — Яка в нас поняття? Ну кажи, чортів цигане, яка?

— А така!

— Яка — така? Яка?

— Ану цитьте! Цитть! — гарикнув Митрофан. — Цитть! От граки! А то, ой встану, ой встану!..

Хлопці одразу притихли.

Юхим кинув у багаття оберемок хвої. Вона зашипіла і скорчилась. Вогонь нестримно побіг по гілках, голки миттю стали яскраво-червоними — як узор! — потім почали ясніти, потім зразу зробились темно-попелястими.

Юхим задумливо дивився на них, згодом похитав головою.

— І чого вони завелись? — І підкинув палива. Вогонь горів рівно.

Було чудно зараз Альоші думати: є місто, школа, учком. Тільки вчора він був там. А сьогодні — степ, багаття, коні, що ліново жують траву, дітвора зі своїми історіями. А десь Павлик, Мотя, Тася... А десь столиця. А навкруги полустанки, роз'їзди, висілки — і в кожному своє життя, свої страхи, вчинки. І ніхто не знає там Альоші, не думає про нього? Хто ж, хто зараз, в цю довгу і єдину хвилину, хто думає про нього? Мати? Звісно. Вона лягає спати, згадує свого мандрівного сина і зітхає. Тася? Може! Валько? Можливо! А проте — навряд. Хто ж ще?

Сон утік від Альоші. Скрутившись калачиком, Альоша слухав нові й нові оповіді хлопчиків. Андрій розповів, як загинув його брат в бою під Лісками. Юхим — про те, як бандити підкинули комуні «Червона зоря» листа: «Якщо не розійдетесь по хатах, спалимо вас». Жінки ходили ночувати в чуже село, чоловіки вартували.

— А комунари все-таки не розійшлись по хатах! — урочисто закінчив Юхим. — Не злякались! Ні!

— На те ж вони й комунари!

Тоді Альоші захотілось розказати про місто. Він виждав хвилину й почав:

— Так. А от у нас як було... — Всі здивовано обернулись до нього. Вони думали, що він спить.

Альоша розказав про Василя Павловича, Павликового батька, якого повісили на Мільйонній вулиці. Потім Юхим розказав про банду Зеленого. Обісмілюючись, Панас теж розповів про свого дядька, котрий повернувся з полону. Юхим презирливо вислухав його і розказав про дезертирів.

«А як же лісовик?» — знову згадав Альоша, слухаючи

чергове оповідання, і засміявся. Потім потягнувся у приємній лінійній втомі: спати!

Він не пам'ятав, на чий розповіді заснув. Коли прокинувся, вже сяяв ранок, хлопчиків не було, вогнище погасло. Ковбиш сидів біля купи попелу і різав хліб.

— А де ж?..— протираючи очі, пробурмотів Альоша.— Де ж?..

— Друзі твої? — сміючись, озвався Ковбиш.— Веліли кланятись. Та ось картоплі тобі залишили. Сідай, будемо їсти.

І от знову шлях, курява, колія, торба за плечима. І знову відповзає назад хистка лінія обрію, а що за нею? Той самий шлях, і курява, і колія, і золота соломка.

— Пошукаємо щастя в інших селах,— мовив Ковбиш,— а там і до шахт дійдемо. На шахтах завжди люди потрібні.

Гарні сни снились йому вночі коло багаття. Ніби він на морі. Й ніби вітер у корму. І ніби сонце. І широко!.. Згадуючи сни, він заплющив очі. Тоді шлях здавався йому палубою.

Гарячий шлях горів під ногами. Наче все сонце, скільки було його в небі, вилось на нього шаленою палаючою зливою.

— Без підметок прийдемо,— пробурмотів Ковбиш. Він, син шевця, знався на цьому.

По обличчю, по шиї, по голих грудях Альоші стікали лоскотливі краплини поту. Альоша був тепер весь мокрий, як трава вранці. Найбільше він хотів витертися рушником з голови до ніг, насухо.

Вже довго поруч з ними повільно котився порожній віз. Худий рудуватий дядько дрімив на ньому, мліючи від спеки. Коли віз підстрибував на вибої, дядько злякано здригав і хапався за віжки.

Альоша йшов поруч з возом. Він міг би дістати до нього рукою. Він міг перелічити всі спиці в колесі, так поволі котився віз. Альоша міг схопити розкочені віжки, схожі на мочалку, й вилізти на деренчливий віз. Він ударив би тоді по коню, гукнув би, став би на ноги і навстоячки гнав би коня, тільки курява вставала б за ним. Вони мчали б так, аж злякано розступалися б села, одбігали б хутори, пригинались ліси.

— Дядьку, підвезіть!— прохрипів Альоша і облизав сухі губи. Рудуватий чоловічок злякано блимнув на нього й верескливо закричав:

— Йди, йди! Багато вас таких...— Він ударив віжками конячку, та протюпачила трохи і знову попленталась, похнюпивши голову й відганяючи хвостом мух. Ковбиш бай-дуже сказав Альоші:

— Нічого, і так дійдемо.

Вони незабаром знову порівнялись з возом. Альоша знову побачив розкочені віжки, ріденького кінського хвоста й колеса. Віжки здригались, хвіст раз по раз підіймався, ляпав по роз'іденій мухами рані і знов опускався. Колесо поволі крутилось: усі спиці було видно. Одна спиця перев'язана мотузочком. Все це зливалось в тугий кошмар, що дуже повільно розплутувався. Альоша намагався одірвати погляд од воза й не міг. Суха спека огортала коня, воза, дядька, Альошу з Ковбишем; спека зігнала їх до купи, і все це знесилено, ледве-ледве рухалось гарячим шляхом. Альоша не міг довше терпіти і щосили заволав, хоч Ковбиш був поруч:

— Федоре!

— Чого тобі? Чого репетуєш? — занепокоївся той.

— Ти чув, Федоре,— кричав Альоша,— новий декрет вийшов.

— Який декрет?

— Цікавий декрет, Федоре. Про село декрет.— Альоша скоса глянув на дядька, що дрімав на возі. Альоші хотілося зараз вигадати щось шалене, дике, аби тільки розігнати цю колихливу дрімоту, що зависла над усім.— Вийшов декрет, Федоре,— Альоша кричав неприродно голосно, як у цирку,— декрет такий: забороняється селянам хліборобити.

— Що?!— здивувався дядько.

Він шарпнув за віжки. Кінь зупинився, колеса зупинились, спиця з мотузочком зупинилась — кошмар скінчився.

— Еге ж, Федоре,— неголосно закінчив Альоша,— такий декрет.

— Який декрет? — тремтячим голосом запитав дядько.— Та цього не може бути!

— За підписом Раднаркому. В газеті «Известия» за вчорашнє число.

Кінь повільно рушив. Дядько розгублено помахував батоном.

— А ти чув, Федоре...— знову почав Альоша.— От у Сибіру...— Він навмисне пішов повільніше. Вони почали відставати од воза. Дядько побачив це і придержав конячку.

До стор. 217

— Гей, хлопці!— гукнув він.— Сідайте, будь ласка, та розкажіть, що там у Сибіру. Воно хоч і далеко, та все ж може й нас торкається...

Яким прекрасним раптом зробився шлях! Висока, пожовкла вже пшениця хвилювалась навкруги. Вона підходила до лісу й тулилась до бронзової стіни сосон. Сосни горіли, як свічки в мідних свічниках. Яке сонце!

Альоша розказував про Сибір, про Москву, про Поволжя, про Америку і Францію, він нічого тепер не брехав. Сказав навіть наостанці по-чесному:

— Я збрехав про декрет, такого декрету нема.— І взяв свою торбу, розуміючи, що треба злазити з воза.

Але селянин радісно закліпав рудими віями:

— Та я ж казав, що не може бути такого декрету. Мужик — він повинен хліборобити. Хліб — це ж його планета.

Надвечір вони приїхали в село, і дядько Тихін запросив хлопців до себе «відпочити з дороги». Альоша взяв свою торбу, пішов у клуню, вимився і обтерся там з головою до ніг сухим колючим рушником.

Увечері дядько Тихін довго розмовляв з хлопцями про політику. Обережно сьорбаючи окріп, питав Альошу:

— Як ти думаєш, це власть міцна?

У нього було маленьке поморщене обличчя. Коли він затиснув свою руду борідку в кулак, то кулак цей, чорний і жиливий, здавався більшим за все його обличчя, заросле іржавою щетиною.

— Багато посіяв, дядьку Тихоне? — питав Ковбиш.

Тихін винувато розводив руками.

— Яке моє багатство? Отаке як бачите...

— А інші як, сіють?

— Люди сіють. Аякже! Як не сіяти? Мужик повинен сіяти. І я, як люди. Я — тріска, а народ — ліс.

Ця розмова його не цікавила, він звертав на своє:

— Змінилась, виходить, політика. Га? — обережно питав він хлопців.— Це добре. А багато не довіряють. Тепер народ такий, що не вірить. Війною навчений!

Альоша дивився на нього і сміявся. Йому здавалось, що він наскрізь бачить цього нехитрого селянина з його страхами й сумнівами, з його рудими віями, що так безпорадно кліпають.

І Альоша радів: це життя. Це життя відкривається перед його жадібним і цікавим поглядом. Посміюючись, слухав Тихона.

— Тут недалеко у нас комуна є,— розказував Тихін.—

Артільно живуть. Нічого, стараються...

— А ви чого ж у комуни не йдете?

— Та як же його йти? — здивувався Тихін.— Воно ж діло хтозна-яке, нове. Ми до такого ще не звикли.— Він похитав головою і пішов проводити хлопців на сінник.— Велика, велика кругом веремія! Ні, ти мені ясно скажи: скільки мені і скільки з мене. От тобі й уся політика.— Він зачинив двері й пішов до хати.

...І ось уже не степ. Ось уже дах над головою з сивого очерету. І сіно. І чужі шелести. Відкіль узявся цей вайлуватий Тихін? Ще вчора, лежачи коло чужого багаття, зовсім не знав Альоша ніякого Тихона. А зараз цей чоловік, що ходить по двору, найпотрібніший йому. Де мати? Де місто? Де Тася? Нічого нема. Тільки Тихін є, хоч Альоша не знає навіть прізвища його. Як дивно все в цьому великому світі.

— Скільки відціль до шахт, Федоре?

— Верстов сорок.

— Сорок? Дрібниця! А до Ростова, я думаю, верстов двісті...

— Та більше не буде. Від Ростова до Новоросійська зовсім мало.

— Новоросійськ? Та це ж уже море. Чорне.

— Ага. Воно синє. Я читав. Новоросійськ — Батум — пряма лінія. Тепло в Батумі.

— Кавказ, тому й тепло.

— Колись туди багато закордонних пароплавів приходило.

— Так. А то сів на пароплав — і куди хочеш. Туреччина, Єгипет, Греція... От я б тоді стародавню Грецію нашій Рудій на совість здав.

— Дивак! То ж стародавня Греція, а не сучасна.

— Місцевість же одна.

Тільки в дорозі так швидко і трепетно відчувається простір. Коли живеш в оточеному степом або лісами невеликому місті, ходиш знайомими стежками й дивишся на знайомі пагорки, здається — все, що за цим, несправжнє й нереальне. В усякому разі воно десь далеко. Але сів у поїзд або в човен або став з торбою за плечима на шлях, і зразу по шкірі, по тілу пройшов, пробіг хвилюючий вітер — вітер простору. Все реальне. Цей шлях іде недалеко: на хутори, але він же може перекинути тебе до Званки. А там уже проходить експрес Москва — Батум. Куди хочеш? Північ? Південь? Тундра? Тропіки? Море? Степ?

Простір відчутний. Він в руках. Він між пальцями. Він у залізничному квитку.

— Місцевість одна, а час інший,— задумливо каже Альоша.— Ось і тут, де ми спимо, колись спав скіф. Правда, Федоре?

— Всього бувало.

— А тепер ми спимо. Чудно! Ти думав про це?

— Ні.

— І я раніш не думав. А тепер про що тільки не думається. Ти спиш?..

Вранці їх розбудив дядько Тихін.

— У мене кум є,— сказав він хлопцям,— великий чоловік у нашій місцевості. Може, чули— Яків Петрович Гонибіда?

— Ні, не чули.

— Ну, звісно... Де ж вам! Ви не тутешні... Яків Петрович. Ого! Голими руками не берись.— І з соромливою гордістю додав: — Він мій кум.

— Хто ж він такий?

— Крамницю має! — значливо підняв палець дядько.— Великий чоловік!

Вони прийшли до великого цегляного будинку, біля якого, як біля трактиру, було насмічено, товпились вози.

Тихін увів хлопців у крамницю. Тут тхнуло гасом і шорницькою шкірою.

— Якове Петровичу,— звернувся Тихін до бородатого чоловіка,— оце вони...— Він розвів руками й одійшов убік: я своє, мовляв, зробив, а далі — ви вже самі.

Крамар мовчки подивився на хлопців. Він оглянув Ковбиша з голови до ніг повільним оцінюючим поглядом. Федько мимоволі навіть руки випростав перед собою: дивіться, мовляв, краще — товар весь перед вами. Потім крамар перевів погляд на Альошу і його також став обмацувати з ніг до голови. Альоша намагався стати поважнішим, надувся, розгорнув плечі.

— А скільки буде,— раптом запитав крамар тихим, ледь чутним голосом,— скільки буде, хлопче, коли помножити триста вісімдесят дев'ять на сімнадцять? — І застиг, чекаючи відповіді.

Альоша здивовано потягся за папером.

— Ні,— гукнув крамар.— Ти в умі!— Він заплющив очі й, поклавши голову на руки, став чекати. Дядько Тихін завмер збоку. Альоша почервонів.

«Екзамен? — подумав він нашішкувато. — Ну гаразд!»
У нього була своя система усного рахунку, яку він удосконалив у школі. За хвилину він сказав:

— Шість тисяч шістсот тринадцять.

Тихін ойкнув, а крамар гукнув:

— Скільки? — І подивився в папірець.

Альоша повільно повторив:

— Шість тисяч шістсот тринадцять.

— Правильно, — прошепотів крамар.

— Може, ще дасте задачку? — нашішкувато спитав Альоша. Тихін захоплено дивився на нього.

— Наймаю вас до себе на роботу, — урочисто промовив крамар. — Тебе, — ткнув він пальцем в Ковбиша, — тебе теж беру. Працюватимеш у полі. Жалування не дам, не сердься. Харчі матимеш добрі. За харчі не турбуйся. А вас, юначе, — обернувся він до Альоші. — Вас, якщо маєте охоту, попрошу в крамницю до мене, в бухгалтері. — Він стиха засміявся. — Жалування і харчі. Гаразд?

Тихін вдоволено кашляв збоку.

Тепер хлопці зустрічались тільки вечорами. Вони вкупі спали на сіннику. Ковбиш приходив стомлений, спітнілий; засмагле обличчя його взялося білими плямами од вітру і спеки. Альоша теж, хоч і звався у крамаря «бухгалтером», приходив з мозолями на руках: йому доводилось носити мішки з борошном, допомагати розвантажувати підводи. Альоша спочатку дивувався: для чого крамареві стільки товарів? Куди дівати це борошно? Його й для міста вистачило б. Та незабаром він побачив, що борошно та інші товари текли через крамницю по невідомих йому каналах. В самій же крамниці покупців було небагато — селяни сиділи без грошей.

Альоші бридко було працювати в крамниці. Він охоче пішов би в парі з Федьком косити. Але він знав, що крамар не візьме його в батраки.

— От я дожився, — казав він, усміхаючись, — до прикажчика у глитаю дожився!

— Поживемо трохи, заробимо трохи і чкурнемо далі, — потішав Федір.

— А там що?

— Там видно буде.

Альоша сердито зареготав.

— Видно буде?! Нічого там не видно! Роботи нема — це добре видно.

Він крутився на торішньому потертому сіні, як на гонках.

— Сіна свіжого не може дати,— пробурмотів Альоша.— Глитай!

Федір лежав пластом: йому скрізь було зручно спати. Спати він любив.

Часом Альоша заздрих Ковбишеві, що той умів спати й не думати. Легко було жити на світі Федорові: він щасливий, коли їсть, коли спить, коли працює. Йому легко.

Припустімо, Альоша скінчить школу. Він знатиме, що ромашка належить до родини складноцвітів.

— Як ти думаєш, Федоре, котра зараз година? Ти спиш?

Можливо, Альошу пошлють на кращу роботу в канцелярію якоїсь установи, в клуб, в кооператив. Батько буде щасливий. Старий мріяв: син стане конторщиком. Перед будиночком, що його збудував батько, син насадить квітник: настурції, тюльпани, гвоздики. Син питиме чай у паляднику. Чай з варенням.

Альоша думає: чи досить було б для нього такого щастя раніш, до революції? Він хоче бути чесним з собою наодинці. Можливо, що було б досить. Дуже можливо.

Як усе міняється! Старий мріяв про квітничок, а Альоша — про степ з багаттям. Казанок солдатський над вогнищем. Шинеля подерта, з обгорілими полами...

— Ти спиш, Федоре? Щось холоднуватого...

Робочий день Альоші починався рано. Іноді сам крамар приходив будити його. Надворі було ще темно. Лише сірі тіні тремтіли на сході.

«І коли тільки він спить, старий чорт!» — думав Альоша про хазяїна.

Разом вони приходили до крамниці. Альоша діставав товсту конторську книгу і, позіхаючи, писав під диктовку крамаря:

«Відпущено Иванову борошна пудів стільки-то. Відпущено Петрову зерна пудів стільки-то».

Ніколи не бачив Альоша цих Иванових та Петрових, ніколи не бачив, щоб у крамниці продавалось борошно. Торгували в крамниці сірниками, гасом, олією, збруєю.

Були ще й дивніші записи: «Видано під рибу Костянтинові Попандопуло завдатку карбованців стільки-то». «Видано Петренкові під урожай у фруктовому садку завдатку карбованців стільки-то».

Іноді крамар просив Альошу на окремому аркушику підрахувати дещо. Альоша брав аркуш і, прислухаючись до уривчастого шепоту старика, помножав вагони на пуди, пуди на гроші, гроші знов на вагони. Було нудно, хилило на сон — ні вагони, ні пуди його не цікавили.

Але одного разу Альоша побачив живого Попандопуло. Чорновусий величезний грек стояв без шапки перед хазяїном і просив:

— Слово грека — тверде. Який улов — твій улов. Давай борошна, хазяїне.

Увечері Альоша спитав Федора:

— До моря, до Азовського, далеко від нас?

— Верстов сімдесят,— охоче відповів той.

— А я гадав — менше.

І вперше Альоша з цікавістю подумав про крамаря: «Який чолові'яга! Сімдесят верстов!»

Вранці він з інтересом подивився на зморшкувате обличчя крамаря. Припухлі повіки, каламутні очі, дрябла шкіра, рідка борідка — все здавалось Альоші визначним. Може, саме у цих припухлих повіках і криється секрет удачі?

Гугнявим голосом торговець диктував:

— Попандопуло Костеві, рибаківі, знову дано під рибу завдатку борошна пудів...

— А навіщо вам ця риба, Якове Петровичу? — раптом спитав Альоша.

Крамар здригнувся.

— Ти пиши, пиши,— швидко забурмотів він,— ти собі пиши...— І боязко, недовірливо глянув на Альошу.— Мені все потрібно: і риба, і хліб. Бо я добро людям роблю, ось який я. Мені богом такий шлях вказано, ось ким. Рибак я підтримав, він хоч і грек, але греки теж православної віри. Від них ми хрестились. Ти собі пиши...

Альоша писав. Тепер йому це було цікаво. Він писав: «Рибаківі Попандопуло під улов риби дано завдаток...» Крізь рядки бачив цього рибаків в закачаних по коліна полотняних штаних. Бачив море, рябе, як обличчя моряка. Рибу в срібній лусці. У риби тремтять хвости.

Він помножав вагони на пуди. Він бачив ці вагони. Важко навантажені мішками, вони повзли по залізниці, стіни вагонів тріщали, бігали вантажники, кричав хазяїн.

Альоша бачив гори товарів, кавунів, фруктів. Білі кавуни. Білі з зеленими плямами. Зелені. Смугасті. Він помножав усе це на карбованці — карбованці підстрибували,

котилися, тісно збивались до купи. Купа росла. Гора! Хребет! Це було багатство. Він плутався в цифрах. Він сплутав нарешті рахунок. Схвильовано витер спітнілий лоб.

— Давайте спочатку... Я збився...

Він нічого не сказав увечері Ковбишеві. Лежачи поруч з ним на прілomu сіні, знову помножав вагони на пуди. З крамаря він сміявся: що він, крамар, розуміє в цифрах? Всі розрахунки цього немудрого старика полягали в тому, щоб кого-небудь придушити, притиснути в куток і обібра-ти. Він навіть рахувати не вміє, цей худий «добродійник» людства.

От якби Альоша мав гроші! Він узяв би інший масштаб. Він учив би алгебру, геометрію, фізику. Це хороші науки. Морями з рибою, надрами з вугіллям, полями з хлібом,— всім володів би Альоша. Він вів би гроші в атаку.

Йому снились тієї ночі чудернацькі сни: риба і гроші. Риба, начинена грішми. Гроші в розпоротих животах акул. Брезентовий грек Кость Попандопуло хрестить у морі крамаря. Альоша літає над морем. Падає і підлітає, як на ліжку з пружинною сіткою. Море рябе, як обличчя рибалки.

— Добре бути багатим, правда ж? — сказав другого дня Альоша своєму другові.

— Та-ак... — позіхнув Федір.

— Починають з дрібного, з нічого. Треба тільки вміти почати. Гроші самі горітимуть у руках.

Поспішаючи і хвилюючись, він став пошепки виказувати свої, несподівані для нього самого, плани, що приснились йому в маревному сні.

— Ні,— позіхаючи, перебив Ковбиш,— починати з п'ятака — це довго.

Через кілька днів Альоша одержав перші зароблені гроші. Він здивувався: як швидко минув місяць! Хазяїн був задоволений ним і подарував ще й піджак. Не новий піджак, але пристойний.

— Продати його — і то півпуда борошна,— щедро сказав хазяїн.— Нема тепер таких піджаків.

Продати? А й справді, чому б не продати? І одразу ж щось купити — чоботи чи солі мішок — і знову продати. Так воно й закрутиться. Потім треба тільки придбати конторську книгу, помножати вагони на карбованці й командувати світом. В якому це романі з американського життя теж про отакого писалось?

У неділю Альоша пішов на базар до сусіднього села.

Він ніс з собою піджак, бережливо загорнутий у газету. Схвильовано вийшов на дорогу.

Дорога крутилася між смугами нив. Поруч із смужками жовтої пшениці лежали величезні пустирі.

«Все Якова Петровича буде,— заздрісно подумав Альоша.— Все його».

І Альоша пішов швидше. Він наче злякався, що спізниться на базар, прогавить своє багатство, віддасть його Якову Петровичу.

«Він спритний, чортів дідуган! Він спритний!»

З дрібниць не варто було починати. Треба починати з піджака, щоб скінчити, як у казці, де ні словом сказати, ні пером описати. Гасова крамниця? Шорницькі товари? У дрібні крамарі не вабить Альошу. Все буде інакше: піджак — це тільки зачіпка, наживка. Все буде, як у книжці.

Мати прийде — на тобі, мамо, будинок з садком! Валько прийде — на тобі, Валько, друкарню, друкуй свої вірші. Тася прийде — ти будеш королевою, Тасю. Чого хочеш? Федько прийде — він компаньйон. Все пополам, Федю, все пополам. Ми разомгнули спину на Якова Петровича! Мотя прийде... Прийде Мотя, обдертий, у червоноармійському шоломі з обтріпаною матерчатою зіркою. Що ж дати Моті?

Мотя подивиться, подивиться на Альошу, на банки, на автомобілі.

«Буржуй! — крикне Мотя. — Буржуй! Гад!» — і все забере собі.

Ось недалеко вже й село. Чи, може, піти назад з бережливо загорнутим у газету піджаком? Альоша нерішуче тупцяє на місці.

«Піду подивлюсь», — думає він і непевно входить в селище.

Базар — у центрі. Вози. Корови, прив'язані до возів. Кізяки. Брудна солома. Продуктові ряди. Галантерейні. Гребінці, брошки, кишенькові дзеркальця. Дивись в дзеркальце — бачиш шматочок лоба, очі й перенісся. Сліпий сидить на камені, сумно грає на бандурі й тягучо, гугняво співає. Шарманщик крутить шарманку. Папуга витягає конвертик з «щастям». «Холодний» швець набрав повен рот цвяшків. Прошмигнув безпритульний. За ним біжить розлючена юрба. «Держи! Держи!» Чоловік у подертому капелюсі з дощечкою на грудях: «Вгадюю майбутнє, минуле і сучасне». Вгадай, чи буде Альоші щастя?

На базарі хвилями ходить народ. Крізь юрбу протовплюються спітнілі люди.

— Піджак! Гей, піджак!— кричать біля нього.

— Продаєш піджака?

Руки вже тягнуться до Альошиного піджака.

— Продаєш?

Тут продають усе: чоботи, відра, мило, залізний мотлох, крадений на заводі, дріт, підшви, цукор, крадений в кооперативі, калоші, піджаки, панчохи, грамофони без труб, ночви, посуд, ліжка,— своє і крадене, все продають тут. Невідомо ще, що гірше: красти чи торгувати.

— Ні, я не продаю піджака,— відповідає Альоша,— я не торговець.

Ледве протовплюється він з юрби. Полою піджака витирає спітнілий лоб. Байдуже помічає, що рукав піджака тріснув.

— Дайте мені склянку квасу, тільки, будь ласка, не дуже теплого.

Він випиває три склянки і сміється з себе.

Наслання минулося. А воно ж і справді було наслання! Як це таке могло з Альошею статися? Ну, тепер воно минулося. Альоша з полегкістю зітхає.

— Торговець! Ой як добре: торговець!

Жодної зайвої години не лишиться він у Якова Петровича. Це ясно. Хай шукає для своїх темних діл іншого «бухгалтера».

Вранці Альоша і Федір уже підходили до залізничної станції Удачна. Не могло бути, звісно, й мови про те, щоб купувати квитки. Крім того, Альоші ще неясний був маршрут. Зрештою — яка різниця? Зосталося тинятися ще півтора місяця. Байдуже — де. Все вирішить перший товарний поїзд.

— Скільки в нас грошей, Федю?

— У мене — нічого.

— Небагато на перший раз. Отже, організується компанія Гайдаш-Ковбиш з основним капіталом: нуль карбованців, нуль копійок. Зате без торгівлі і спекуляції. Тільки своя праця. Ой друже ти мій сердечний! Проте є ще мої зароблені, а там видно буде.

Він обняв Федора за стан, і так вони увійшли в вокзал.

Люди вибігали на перон з мішками й сундуками. Коло виходу вирував водоворот. Сундуки стукались над головами. Альоша помітив сім'ю: батько з теслярськими інстру-

ментами за плечима тримав на руках семилітню дівчинку, мати заспокоювала немовля.

— У дорозі народилося,— розгублено казав батько.— Пустіть, добрі громадяни.

Приглушено стукаючи колесами, до вокзалу повільно підходив невеселий товарний поїзд.

— Куди поїзд? — спитав Альоша.

— А хто його знає?

А може, оце й є справжнє, щасливе, безтурботне життя? Їхати — не питаючи куди? Прагнути — невідомо чого? Шукати — не знати кого? Народжувати дітей у дорозі? Любити на ходу? Жити на колесах? І, як сторінки захоплюючої книжки, перегортати міста й дороги, роки й кілометри.

— Що ж, ходімо, Федоре! — І хлопці кинулись до поїзда.

Тільки один чоловік у всьому місті був абсолютно й не порушно спокійний — це Семчик. Круг нього метушились і вимахували руками люди. Вони квапливо бігали по вулицях, наче боялись спізнитися. Місто стало схоже на вокзал.

Семчик не помічав цього, — він жив, як завжди: жив, як живеться. Йому здавалося, що так і треба жити кожному комсомольцеві.

— Мені думати про себе нічого, — казав він братові. — За мене повітком думає: куди треба, туди й пошле.

А в повіткомі товпилися комсомольці. Тривожно чекали: ось їх покличуть, ось дадуть якесь діло, якусь роботу.

— Я б в армію пішов, — казав один.

А другий, у будьонівці, сміявся з нього:

— Демобілізують, брате. Я б на завод...

Хлопці вештались, курили, сперечались. Мріяли якнайшвидше стати до верстата або піти вчитися. Добра ще спеціальність шофер. Всі раптом почали нарікати на своє становище. Хлопцеві, який стояв коло наборної каси, здавалося, що він задихається від свинцевого пилу. Простори ввижались йому, столиця, зїзди, велика комсомольська робота. А завалений паперами завог повіткому комсомолу мріяв про наборну касу. Він заходив іноді в друкарню, блукав по цеху і забрудненими чорнилом пальцями задумливо витирив пил з реалів.

Тільки Семчик був усім задоволений: жив і радів. Дикувався, як це можуть у такий хороший, веселий час рюм-

сати інші? Він чув, як одного разу батько сказав братові:

— Раніш один великий шлях був для всіх нас. Ішли ми всі строем, колоною. А тепер цей великий шлях розбігся багатьма стежками. Всі стежки потрібні. Кожна стежка потрібна. Вибирай собі стежку! Іди. Тримайся правильного курсу, не бійся, не заблудиш. Ким хочеш? Господарником? Міліціонером? Червоним комерсантом? Учителем? Ким хочеш?

Брат знизував плечима і, сердитий, відходив.

Ніякої стежки не шукав собі Семчик. Його несло, крутило в щоденному водовороті, стомленого викидало на подерту шкіряну канапу — про інше хай повітком думає. Семчик тільки нудьгував без Альоші.

— Куди подівся Альоша? — спитав він Валька Бакинського, зустрівши якось на вулиці.

Валько пояснив.

Семчик розвів руками.

— З місця на місце блукає? А де ж він на обліку буде? — але, згадавши, що Альоша не комсомолец, заспокоївся.

Про себе Валько розказував плутано: зараз нічого не робить, але є плани, мрії.

— Втікати відціль треба! Втікати! — багато разів повторив Валько.

— Куди?

— Втікати в культурний центр. У столицю. В Москву. Знаєш, у Москві в театрах знову щодня платні спектаклі для всіх громадян.

— Ну?

— Взагалі. Культура. Музеї. Літературні вечори. От ніचेвоки з'явилися.

— Хто?

— Нічевоки. Літературна течія така.

— Ага! — байдуже озвався Семчик.

Від цієї розмови залишився в нього кислий осад, наче його особисто скривдили. Він розгублено озирався навкруги: ледь затуманені сутінками вулиці, театральна тумба, афіша: «Червоний шквал» — вхід вільний»; горобці стрибають по бруківці; вантажник їде — ну чим тут погано? Чим погане це місто?

«Ех ти, нічевока!» — подумав він про Валька.

Проте незабаром Семчик забув і про нічевоків, і про Валька, і про людей, які квапливо обирають собі стежки.

Весело й широко вимахуючи руками, він ішов вулицею. О шостій годині мали відбутися міські комсомольські збори. Семчик був зовсім спокійний.

Про нічевоків Валько прочитав у газеті. Потім йому трапилась книжка, з якої він дізнався, що є ще футуристи, акмеїсти, імажиністи. Він зрадів: краєчок завіси відкривався перед ним. Десь за нею, недоступний, сяяв вогнями храм літератури. А поки що Валько знає, що існують на світі футуристи і акмеїсти.

Він жадібно читав нових авторів. Класиків кинув. Класики були доступні, як хрестоматія. Всі їхні пошарпані томи були розписані акуратним батьковим почерком: «відсюди» — «досюди». Це батько колись позначав Валькові уроки.

Тільки до лермонтовського Печоріна зберіг Валько соромливу ніжність. Інший костюм був на цьому Печоріні — герой походжав у доброму франтуватому френчі з накладними кишнями, в темно-синій галіфе і шеврових чобітках з застілками збоку. І все ж це був той самий старий Григорій Олександрович, байдужий переможець жіночих нестійких сердець, людина, якої не розуміють. А інколи він виступав у зеленій просторій толстовці з фіолетовим бантом, і тоді був дуже схожий на Валю Бакинського.

Вірний своєму героєві, Валько взяв щодо дівчат зневажливий тон, але від випадкових поцілунків з пухенькими школярками у нього залишився на губах лише присмак молока — немов дівчата їли тільки кисляк.

А в руках, у кінчиках пальців, навіть у нігтях Валько відчував нестримний лоскіт: нетерпляче хотілося створювати прекрасні речі. Він брався за олівець: здавалось, от візьме і намалює прекрасну картину. От візьме і намалює! Якісь схвильовані обличчя, піднесені догори руки, на яких жадібно набрякли мускули. Або бузкові сутінки на якійсь небудь старовинній базиліці, на порепаних сірих колонах... Він брався за олівець і усвідомлював своє безсилля.

Цілий тиждень він учився грати на скрипці. Йому здавалося, що він любить музику. Йому хотілося вирвати з струн симфонію незвичайної сили. Колись йому снилося: він сідає на велосипед і їде. Дуже добре їде — не падає і не хитається. Йому хотілось так само зразу навчитися

добре грати: грати так, щоб зворушувати людей, щоб вони несамовито плакали й побивалися в екстазі на кам'яних плитах майдану. Але струни хрипіли й вищали під його невинним смичком; і хоч Валько любив музику — він облишив скрипку.

Невже він так і пройде стороною, не створивши нічого свого?

Закривши прочитану книжку, Валько ще довго думав про неї. Він лежав на канапі і, примруживши очі, придивлявся до старих шпалер. Він намалював би інакші. Він намалював би отак і отак. Він підніс би свого героя на снігову висоту, такої висоти ще не знали. Він блукав за героєм по світу. Які країни, які шляхи відкривались перед ним! У нього паморочилася голова. Потім він впізнав шпалери: гілка винограду навколо груші. Звісно ж, усе нещастя було в тому, що він прикутий. Прикутий до маленького тривіального містечка. До цих незграбних вулиць, до миршавих скверів, до школи, що пропахла дезинфекцією.

— Як Прометей, прикутий я до скелі! — декламував Валько. — Та які вже там вірші? Про що? — гірко всміхався він.

Липка спека розпливалася над містом, чоловік ішов вулицею, ледве переставляючи ноги. Потім лівиво зупинявся, здавалося — прилипав.

Валько тепер цілі дні лежав на кушетці. Часом він нашішувато згадував Альошу й Ковбиша.

«Мандрівники! В таку спеку?!»

Він не хотів признатися собі, що заздрить хлопцям. Може, склалися б добрі вірші про дорогу.

Він не міг піти з ними. Батько. Мати. Що скажуть сусіди? Прикутий. Як Прометей, прикутий до скелі.

Альоші все-таки довелося продати піджака. В Кривому Байраці хлопці опинились без роботи. Два дні вони стійко голодували, на третій Альоша пішов на базар. Він продав піджака за безцінь першому охочому і поспішив вийти з товчучки.

Федір сміявся з нього:

— Кепський з тебе торговець, Олексію Івановичу! Кепський!

Вони обидва обдерлися в дорозі. Зате засмагли. Ковбиш, розбивши черевики, ходив босий. У нього були величезні ножиська з розчепіреними пальцями.

Спочатку Альоші подобалось таке життя. Простудившись після одної ночівлі в лісі, він захрип. Але й це подобалось йому: у нього був тепер дорослий хриплий басок. Він почав курити. Курив махорку. Цигарку тримав не між пальцями, а як тримають селяни: великим і вказівним. Він терпляче зносив негоду, голод, дорогу. Коли йшов дощ, він скидав кепку й підставляв під зливу обличчя.

— Бий, бий дужче! — кричав він дощеві. — Міцніші будемо, бий!

Федір сміявся, теж зривав кепку, розстібав комір сорочки.

Щасливі, вони спотикаючись бігли й під зливою. Злива — це добре, це здорово!

Але шляхи розкисали, розлазились під ногами колії, болото липло до босих ніг — іти було важко й нудно. Мокрі штани приставали до тіла, а по спині неприємно повзла холодна цівка води. Це було дуже неприємно. Хлопці приходили в село. У них не було теплого кутка, місця під дахом. Їх проганяли з вокзалів. Вони спали в скверах, тісно притулившись один до одного. Альоша довго не міг заснути.

«Яке велике небо, — думав він, — як багато на землі місця і як мало дахів!»

Хлопцям часто доводилося спати, або їздити, або ходити в компанії «літунів».

— Ми — літунці, веселі молодці, у нас п'яти гірчицею мазані, ніколи нам крила не зв'язані. Хочемо — летимо, хочемо — лежимо, хочемо — в небо плюємо-поплювуємо...

З автором цих частушок хлопці познайомились на відкритій платформі товарного поїзда. Була холодна ніч, гуляв вітер, скрипів поїзд. Тулячись до дощок і одне до одного, лежали люди. Альоша, Федір, ще хтось. Тремтіли зірки. Босий хлопчина в подертому довгополому піджаку судорожно танцював, пристукував ложками й вигадував веселі частушки. Тоді Альоша думав, що це найкраща професія в світі — їхати невідомо куди й чого.

Незабаром Альоша розчарувався в «літунах». Вони тільки вдавали з себе таких щасливих і безтурботних. Насамперед це були ледарі. Цілі дні вони лежали на вокзалах, ліново шукаючи недокурків, позіхаючи та розпитуючи про поїзди. Завжди вони рюмсади, завжди всіх звинувачували, завжди в три горла брехали і крали у товариша останню сорочку. Нічого в них не було цікавого, нічого геройського — нікчемні, ледачі люди, покидьки. Від людей у них за-

лишилися тільки роти, щоб їсти та брехати, руки, щоб красти, і спина, щоб лежати на сонечку. Ось як думав тепер про «літунів» Альоша.

Він зустрів одного «психа». Це — прибуткова професія: «псих», що працює під моряка, партизана чи артилериста з бронепойзда, з'являється в страхкасу або в соцзабез і, гатячи кулаками в груди, просить «на квиток». Якщо не дають, падає непритомний або жбурляє чорнильницями. «Псих», що здивався Альоші, працював під кінного розвідувача з бригади Котовського. У нього на щоці був шрам від шаблі. Альоша повірив йому.

— Ти мене слухай,— познайомившись, сказав Альоші, «псих».— Я тебе і вбити можу, і мені за це нічого не буде. Я — псих.

Він сказав це хвальковито, з гордістю, як чиновник, що повідомляє свій чин-звання.

— Відкіля шрам? — жадібно спитав Альоша і цим зазнав себе.

«Псих» почав попихати ним, примушував писати заяви, погрозові листи, довгі й жалісливі біографії, ганяв по окріп, по самогонку, відбирав зароблені гроші, сварив з Ковбишем.

Альоша терпів-терпів і одної тихої ночі втік з Федором, примостившись на випадковому грузовику. Сонного «психа» вони залишили в привокзальній будці.

По дорозі від Щєбінки до Харцизька до хлопців пристав святобожний сивенький дідок. Навіть личаки були у нього біленькі та святобожні. Звали його Афонюшкою.

— Куди ідете, дітки? — спитав він, кланяючись.

— В Москву за піснями...

— А-а-а! Ну, тоді нам не по дорозі...

Виявилось, що Афонюшка надто балакучий, професійно-нально балакучий, як конферансьє або перукар. Професія колись у Афонюшки була прибуткова й легка — прочанин. Ішов, похитуючись, з монастиря в лавру, з лаври в інший монастир, ішов поволі, довго гостював у добрих купчих, які не знали, де його посадити за лагідність і біленьку чистоту. Нічого іншого він робити не вмів, нічого іншого ніколи не робив, ні про що не думав: вірив за професією і звичкою в бога, знав, у якому монастирі краще годують, звик до солоденької наливочки, куди для міцності підливав горілки, зітхаючи за цією своєю людською слабкістю. Так і помер, думав, легко й солодко. Була мрія, про яку він шепотів собі, приплющивши очі: по смерті за довгі угодні

богові мандри залічать його до святих,— тепер їх щось малувато,— або принаймні могилку в монастирі зроблять чудодійною: монастиреві — прибуток і Афонюшці на тому світі радісно буде. Найбільше він боявся вмерти десь поза святим монастирем.

Однак тепер не в пошані були прочани. Афонюшка ще ходив, нічого іншого не вмючи робити, але почував себе кепсько.

— Кому ниньки я потрібен? Куди мені податись? Га, дітки? — ображено бурмотів він.— От ходив, ходив, усе життя проходив, а що ж я собі виходив? Розгублений я ниньки чоловік...

У Харцизьку він звернув на захід, до Святогорська. Кликав хлопців з собою.

— Гори там, ой гори, дітки, святі гори! А річка, господи! Донець річка...

— Може, підемо? — запитав Альоша Федора.

— Ні! — уперто махнув той головою.— Ні. Нам зараз на Волноваху треба.

Альоша засміявся: «Треба»! Чому «треба»? Хіба їм не однаково, куди йти? Вони саме ходили по вугільному району. Чотири-п'ять днів тинялись на якій-небудь рудні, потім Федір починав нервувати:

— Ну, засиділись ми тут. Ходімо далі.

Альоші спочатку самому подобалося це кочове життя. Він слухався Федора. Ішли далі. Федір зовсім обдерся і став схожий на справжнього босяка. Босий, у подертій сорочці, руді волохаті груди. «Літуни» перестали називати його «фраером» і ставились, як до свого. Альоша ображався, коли його виганяли з вокзалу в одному гурті з «літунами». Він полагодив свою куртку й чоботи, ретельно мився, почав навіть зачісуватись, уранці довго воював з чубом, хоч без дзеркала й щітки це було безнадійно...

Йому вже починали набридати ці безконечні мандри. Раніш подобалося говорити собі, входячи в нове село: «От я ще й тут побуваюю», і гордо топтати землю чобітьми, як завойовник. Але всі ці селища були страшенно одноманітні! Альоша починав думати, що пора додому.

Увечері він відшукав на вокзалі докладну карту губернії. Земля, яку він топтав дірявими підшвами своїх чобіт, лежала тепер перед ним, обмежена чотирма лініями рамки. Він згадав, як учителька показувала їм середньовічний маюнок: мандрівник лежить на краю землі й заглядає в порожню — що там? У мандрівника в очах страх і цікавість.

І рука з розчепіреними від хвилювання пальцями. Звісно, за чотирма рамками губернії є ще міста й дороги. Це справді цікаво.

Альоша легко відшукав своє місто. Ось відділь вони вийшли на південь. Голубівські хутори. Відділь їх вигнали. Село Рівне. Крамар. Відділь вони пішли на південь. Станція Удачна. Відділь знов на південь... Яка пряма лінія. Що це? Випадковість? Кривий Байрак, Щєбінка. Знову пряма, як стріла, лінія: на південь, Харцизьк... А тепер Волноваха. А-а-а, он воно що!..

Усміхаючись, Альоша розглядав карту. Волноваха вже зовсім недалеко була від синього. Залізнична лінія, вигинчаста, як гілка винограду, з розгону падала в море. Альоша уявив, як довгий товарний поїзд вривається в каламутні азовські води. Піна збивається біля коліс.

Потім він задумався: що ж, іти на Волноваху? Ковбиш тягнув до моря. Він угадував дорогу, як перелітна птиця, — без помилок, нутром. Може, у нього маршрут давно підготовлено? Що ж, іти на Волноваху чи повернути назад, додому?

Додому? Чого? На біржу? А до моря чого? У вантажники? На пароплавик? Звісно, у моряка солоні професія, — професія підходяща. Та чи Альошина вона? Що ж, іти на Волноваху?

Він подався блукати по перону. Теплий вечір обняв його за плечі, як старший брат обнімає меншого. В депо сичали паровози. З рудні долітала пісня. Що ж, іти на Волноваху?

Федір твердо хоче стати моряком. Павлик — слюсарем, Юлька — інженером-електриком. Чого ж хоче він? Адже йому вже шістнадцятий рік минає!

Останні дні вони з Федором працювали на маленькій шахті, у орендатора Мандрики. Це була погана шахта. По колу ходив кінь і крутив великий барабан. На барабан поволі намотувався канат. Коли канат весь намотувався на барабан, з маленької шахти виповзала пузата й ніби здивована баддя з вугіллям. Коли канат розкручувався — баддя, повільно погойдуючись, зникала. А кінь ходив та й ходив по колу, похнюпивши морду й набридло відганяючи хвостом мух. А за ним спотикаючись ішов погонич і хрипко гукав:

— Но! Но!

Альоша і Федір почали працювати разом з десятком таких самих, як і вони, хлопців та дівчат нагорі: на розван-

таженні, на виносі штибу, на сортувалці. Альоша став на роботу о сьомій вранці, а о першій удень запитав сусіда, кирпатого хлопчика:

— Де тут у вас руки миють?

— Нащо?

— Як нащо? Шабаш, брат...

Всі перестали працювати, щоб подивитись на чудака: бач, який ловкий! Хтось сердито пояснив Альоші, що тут працюють дванадцять годин. Альоша оголосив страйк.

Сам Мандрика прибіг заспокоювати збудоражених хлопців. Альоша того ж дня побував у профспілці... Хазяйчика одразу ж добре оштрафували, для молоді встановили шестигодинний робочий день, але Альоша з Федором уже пішли далі. Вдячні товариші по роботі проводжали їх до околиці.

Ось який у нього був талант і яка йому ввижалась професія: верховодити людьми, рухати ними, рухатися разом з ними на чолі їх.

Ну що ж, іти на Волноваху?

Нічого іншого не придумавши, він повернувся на вокзал. Проходячи повз карту, зупинився. Ось городок. Ось Кривий Байрак. Ось Волноваха. Якесь довге слово, нерозбірливо написане, опинилось раптом поруч з Хардизьком.

— Білокринична,— ледве розібрав він і раптом ударив себе по лобі.— Білокринична! Це ж там Павлик!

— Ми завтра не підемо на Волноваху,— сказав він твердо Ковбишеві.— Я хочу зайти в Білокриничну. Там у мене друг є.

І десь ворухнулося: «Може й не доведеться більше зустрітись».

— Гаразд,— сказав, подумавши, Ковбиш.— Тут дванадцять верстов. А відтіль на Волноваху.

— Там видно буде.

Вони вийшли вранці. Ішли не поспішаючи і опівдні вже були в Білокриничній. Альоша не знав, як знайти в селищі Павлика, й надумав іти просто на завод. Вони поминули головні ворота. Ніхто не спитав у них перепустки. Механічний цех був найближче до воріт, і тут хлопці легко відшукали Павлика. Схилившись над верстатом, він обмірював кронциркулем шпонку. Павлик був у темно-синій не-підперезаній сорочці, на якій виблискував дрібний залізний пил. Навколо Павлика блукав сонячний промінь. Він то кидався до ніг молодого слюсаря, то перебігав по блискучій, як луска, сорочці, то повз по інструменту, золотячи й

ніби підсуваючи його Павликові. І Альоша збентежено подумав, що Павлик же зайнятий, а вони прийшли йому заважати. Глянув на босі ноги Ковбиша, на свої руді чоботи й вирішив, що треба йти. У Волноваху? Там видно буде.

Щось іще, якесь іще почуття бентежило його: заздрість? Образа? Він поправив сорочку й пішов до виходу. Але в цей час Павлик помітив його і здивовано гукнув. Вони кинулись один до одного, обидва збентежені й радісні.

— Ну, ну!.. Ну, як?

— А ти?..

— Ні, здорово!

— Так, так!

Вони не могли відшукати справжніх слів, тиснули один одному руки і схвильовано сміялись. Нарешті Альоша спитав:

— Як живеш? Працюєш?

— Працюю... А ти?

Альоша зніяковів і відповів тихо:

— А я ходжу...

Павликові не можна було довго розмовляти: уже сердито поглядав на нього майстер Абрам Петрович.

— Ви заждіть мене,— сказав Павлик хлопцям,— скоро шабаш.

— Гаразд!

Хлопці вийшли з цеху на тісний заводський двір. Повз них, пронизливо посвистуючи, пролетіла «кукушка». Машиніст висунувся з віконця і щось сердито крикнув Альоші. Тільки тепер Альоша зрозумів, що його мало не задавило. Він розгублено усміхнувся і сказав Ковбишеві:

— Тут дивись, Федько, добре!..

З котельної з шипінням вилітала пара. Вона шалено вивиралась і хрипіла, ніби хтось схопив її за горло й не пускав. З усіх боків луною гудіння, деренчало залізо, брязкало,— звуки бушували навколо хлопців, збивали їх, вони зовсім розгубились у цьому шумі.

Люди пробігали повз них, хрипко кричали, приклавши долоні до рота, їхні голоси тонули в заводському гуркоті, і Ковбишеві здалося, що тут сталося нещастя, катастрофа, всі схвильовані, всі збентежені, всі біжать і кричать, не чуючи одне одного.

Він злякано оглянувся навкруги: куди подітись? І раптом побачив: на перекинутій «кові» ліниво лежить каталь

і курить, повільно і смачно випускаючи дим. Синій легкий димок коливається в повітрі й тане. Каталь затагнеться, випустить дим, позіхне і знову затагнеться.

— Ніколи не бачив я заводу,— тихо мовив Ковбиш і витер піт з лоба.

Та й Альоша стояв, мов приголомшений. Він теж ніколи раніш не бачив такого великого заводу. Хіба то завод, де працював батько,— завод? Майстерня!

Колись Альоша вважав себе заводським, гордився цим. Ось щось гуде нетерпляче й невпинно, здається, що вітер борсається, скутий залізом. Що це? Лежить цегла чудного кольору: ясно-рожева. В ній круглі дірки. В одній цеглині—одна дірка, в другій—три, в третій—просто жолобок. Навіщо? Відкілясь збоку, з-за печі, виривається рівне синє полум'я,— що сталося?

Знову пролетіла повз них, сигналячи, «кукушка». Альоша ледве встиг відскочити. Його обвіяло парою, вологі крапельки її осіли на його обличчі.

Він хотів розібратись: куди йти? Залізничні колії то розбігалися на всі боки, то раптом сплутувались у клубок, то несподівано кидались убік і, вигинаючись, завмирили в тупиках. Розбризкуючи іскри, пройшов ківш розтопленого чавуну. Кілька іскор упало Альоші на сорочку. Він злякано почав гасити їх під насмішкуватий регіт дівчат, що працювали на розвантаженні.

Альоша почервонів і навмання пішов далі, намагаючись ступати незалежно і сміливо. Федір слухняно йшов за ним, вважаючи його заводською людиною, для якої все зрозуміло, наче в книзі.

Вони йшли повз чорні корпуси цехів, перестрибуючи через купи якогось сірого каміння і сріблястого порошку, проходили під залізними трубами, такими велетенськими, що всередині кожної з них могла йти людина. І Альошу пригнічувало не те, що навколо все величезне, а те, що все незрозуміле.

Він був, як у лісі, де кожне дерево має свою назву, звичку, мету, невідомі Альоші. І як там усі дерева були для нього — дрова, так тут усе було для нього — залізо.

Раптом вони вийшли на проспект. Прекрасний, рудий і несподіваний проспект той був вимощений іржавими залізними плитами. Поміж ними пробивалася жовта суха трава. Грудочки руди скрипіли під ногами. Десь у кінці проспекту ворушились коричневі люди. Вони волокли двоколісні візки й кудись перекидали їх. Хлопці чули, як котився, гур-

кочучи і стукаючи об залізо, камінь, як підскочив і завмер останній шматок.

Альоша догадався: це подали руду в домну. Він зрадів з цього відкриття. Він хотів був уже гордо пояснити Федорові: ось домна, ось руда, з руди буде чавун, діло взагалі нехитре! — коли раптом відкілясь збоку вирвалося сине полум'я.

— Дивись! — гукнув Ковбиш і кинувся туди.

Висока розжарена стіна, підштовхувана невідомо якою силою, сліпо йшла вперед, сині язики полум'я бігли поперед неї.

— Що це? — прошепотів Федір, і Альоша не міг йому пояснити.

Хлопці дивилися, жадібно розширивши очі, як йшла на них ця блідо-рожева стіна. Вона почала вже трохи синіти, як синіє від холоду рожеве тіло купальниці. Стіна йшла і йшла вперед, освітлюючи все навколо рівним рожевим світлом, і Альоша подумав, що він ніколи не бачив картини, красивішої за цю. Він милувався ніжно-рожевим сяйвом. Йому хотілося привести сюди Юльку і сказати їй: «Що твої заходи сонця? Що твої річки й ліси? Дивись! — і гордо додати: — Ось моя батьківщина!»

Але стіна раптом здригнулася, щось ударило в неї, вона оповилась чорним, задушливим димом і осіла. Тільки тепер хлопці побачили, як, прикриваючись ганчірками, хустками, подертими рукавами старої одежі, до розжареної стіни підступали жінки з шлангами в руках. Вони спрямовували сильні струмені води в палаючу стіну і руйнували її, задихаючись від диму та ідучого газу. Кашляючи, з сльозами на очах, жінки підступали ближче й ближче, — і стіна захиталася, скособочилась, втратила свій величний вигляд і, нарешті, повалилась. На залізну рампу впали важкі шматки коксу, вони покійно сповзали вниз і гасли.

У порожній печі ще ходив рожевими хвилями жар, але незабаром дверці зачинили, і все навколо пригасло. Стало холодно й непривітно.

Хлопці пішли далі й несподівано опинились коло річки, що мирно текла поблизу заводу. Вони зайшли на міст і почали дивитися на воду. По один бік мосту вода була чиста, світла, вона линово погойдувалась і вигравала під сонцем, вона була така сама, трохи зеленкувата і трохи пахла рибою, як і вода кожної іншої річки, — і Ковбиш сказав замилувано: «Як на селі!», проте Альоша, що дивився на воду по другий бік мосту, озвався:

— Ні! Вода брудна!

Федір підійшов до нього й побачив: вода справді була брудно-сіра, по ній розновзлись масні фіолетові плями.

Заводський гомін долітав до хлопців глухо. На річці стояли градири; веселі бризки, як порохнява, літали в повітрі. За річкою стояв кінь і мирно жував овес. Коло коня — брчка. Що, це теж заводське?

Альоша ніяк не міг зв'язати в одне ціле: сине полум'я на коксовій батареї, гуркіт заводу, брчку, з якої стирчить пріла руда солома.

Хлопці насилу знайшли дорогу назад у Павликів цех. Павлик уже скінчив роботу. Він чекав на товаришів і пішов їм назустріч.

— Ти довго тут працюватимеш? — несподівано спитав його Альоша.

— Все життя, — здивовано відповів Павлик і здвигнув плечима. — Все життя. А хіба що?

— Все життя? — Альоша не знав, чи жаліти Павлика, що він не побачить ні Маріуполя, ні синього моря, ні далеких країн, чи заздрити йому?

Павлик ішов по заводу, як господар. Він усе знав тут. Знав, навіщо потрібна рожева цегла з дірками: для мартенівських каналів. Знав, що воно гуде в залізі: повітря, яке подається в домну. Він виліз з друзями на верх старій домни і, мружачись від сонця, показував їм завод.

— Дивіться! — шепотів він захоплено. — Ось дивіться!

Хаос труб відкривався перед хлопцями: будинки, газопроводи, гомін, плутанина, штовханина.

Але Павлик, що позбувся тут своєї несміливості, збуджений, сяючий, такий, яким його ніколи не бачили товариші, — легко розмотував цю плутанину. І хлопці бачили, як вона перетворюється на чавун, а чавун на сталь, а сталь — на болванку, а болванка — на рейку. Сиза, блискуча рейка виходить з заводу й лягає на землю, знищуючи простір.

— Ідь куди хочеш!

— І до моря? — чомусь запитав Ковбиш.

— І до моря.

— А ти, — захоплено вигукнув Альоша, — ти що на заводі робиш?

Павлик зніяковів:

— Зараз гайки стружемо...

— Гайки? Гайки? — зареготав Альоша. — Де вони, гайки?

Він бачив домну, бачив цехи: он коксова стіна, он ківш

з чавуном, але де гайки? Ні, коли вже працювати на заводі, то треба все, все схопити в свою п'ятірню. Він не піде на Волноваху. Він не піде до моря. Він не залишиться й тут, на заводі. Ні, він повернеться до міста. Вчитиметься. Йому все стане зрозуміло. Як багато може зробити людина! Людина збудувала цей прекрасний завод. Людина снарядами зруйнувала його. Людина, сама голодна, големи руками, обдертими до крові нігтями, відбудовує його. Людина все може! І Альоша буде такою людиною. Буде!

— Он мої гайки,— промимрив Павлик, коли вони спустились вниз й зупинились коло другої домни, що ремонтувалася.— Без гайок не можна збудувати печі.

Другого дня вранці, до гудка, три товариші вийшли на дорогу. Селище зосталось позаду. Над шляхом уже схвачувалась легка, суха курява. Ковбиш перекинув торбу через плече й подав Альоші руку.

— Ну, прощай, брате! Може, колись зустрінемося. Батькові моему — поклін. Хай не лається. У кожного, я так вважаю, свій шлях. Я чобіт не шитиму. Прощай, Павлику!

Вони обнялись, поцілувались, ще раз міцно потиснули один одному руки. Замовкли. Ковбиш потупцював на місці, потім рвучко рушив у дорогу.

Волохаті подорожники привітно кивали йому сивими головами. Голубе море плюскотіло над ним, хмари, мов парусники, плвли по дорозі. Босою ногою Ковбиш відчував шлях, попутний вітер, як крила, висів за його спиною. Що попереду? Море, солоне життя, воля — чого ще треба?

Хлопці довго дивились йому вслід. Потім Павлик стрепенувся.

— Гуде! Чуєш?.. Пора!..

Над степом широко розлягався заводський гудок.

Павлик побіг униз в селище.

Альоша поволі пішов на вокзал. За годину на площадці товарного поїзда він уже їхав додому, в місто.

ДЕВ'ЯТИЙ РОЗДІЛ

Ах, томик зім'ятий!
Ах, давній наган!

В. Саянов

1

Комсомолец з молодецьким чубом, у кепці, величезній і плямистій, як глобус, в зеленій австрійській шинелі, тісно підперезаній фатовим матроським паском,— ти усміхаєш-

ся до мене з стіни, з жовтої линиялої фотографії, в якій косо одірвано ріжок. Я не розумію, чого ти завжди фотографуєшся з наганом в руці? Сховай наган в кобуру — я твій друг. Приший хлястик. Я люблю тебе.

Катеринославський слюсарик у засмальцьованій батьківній кепці хлопець з голубими горбочками на долонях, ти одного разу акуратно вимив милом з тирсою руки й пішов на збори молоді. Там записували на фронт, і ти став фронтовиком раніш, ніж комсомольцем.

Одеський хлопчина, учень годинникаря, ти затіяв якусь ідейну суперечку з хазяїном. Він сказав якесь погане слово про більшовиків, і ти побив шибки в його крамничці. Найбільший будильник ти розтоптав ногами й пішов бунтувати Молдаванку. На чолі юрби босих шкетів ти прийшов стукати в двері комсомолу, що евакуювався. З ним ти прийшов вогонь і воду.

Голубоокий хлопець у вишитій волошками сорочці, ти прийшов, роззявивши рота, з хутора в Київ шукати таку семінарію, де б усіх наук навчили одразу. Ти шукав її, питаючись у прохожих. Торба з паляницею, шматком сала і Тарасовим «Кобзарем» теліпалась у тебе за плечима. І в добру ж семінарію ти потрапив, хлопче! Тобі дали шинелю, гвинтівку й папаху. Поляняли на сорочці волошки. Твого друга замордували під Трипіллям. На хутір ти писав рідко.

Земляк, кадіївець, кирпатий лампонос у подертій шахтарці, у тебе під очима тільки-но з'явилась невикорінна смужка вугільного пилу, тебе щойно перевели в гальмівники, коли на шахту насунули денікінці. Твій батько покликав тебе, і ви вдвох пішли брати гвинтівки з шершавого ящика. Ти вибрав собі легшу. Ти назвав її Марусею, — так звали гніду коняку твого коногона. Удвох з батьком ви попали в залізний полк донбаських шахтарів. Батько став більшовиком, ти — комсомольцем. Під Барвінковим батька вбили. Він упав, щось гукаючи до тебе. Ти не почув що.

Отак різними стежками ви прийшли до комсомолу, чубаті хлопці.

Ось ти дивишся на мене зі стіни, з жовтої фотографії, в якій косо одірвано ріжок. Чуб упав тобі на лоба, кепка збилась набакир, рот роззявлений.

У тебе була голосна горлянка. Ти нічого не вмів робити тихо. Коли їв, було чути, як тріщить за вухами. Ти вмів їсти! Але голодувати — теж.

Ти завжди жив у гуртожитку. Ти казав: «Я не розумію кімнати, в котрій менш як десять ліжок». Коли тобі в двадцять четвертому році дали окрему кімнату, ти не знав, де дітися в ній. Ти хотів вибити шибки, щоб вітер прийшов до тебе в сусіди. Ти сновигав без мети по кривих вулицях міста, аби тільки не йти додому в порожню кімнату. Незабаром ти взяв до себе товариша, стали жити вдвох.

Тебе вабило в клуб, в осередок, на люди. День, коли ти не був з товаришами... Проте такого дня не було: ти завжди був з братвою, гомінкою й неодмінно згуртованою. Чому комсомольці завжди збиваються в гурт? Твій день був відкритий для всіх очей, як і твоє життя.

У тебе ніколи не було своєї власної речі, яка належала б тільки тобі. Валянки, які ти роздобув десь у цейгаузі, взували всі мешканці «комуни номер раз». Як і всі, ти терпляче ждав своєї черги. Всі сундуки, ящики, валізи, навіть кишені товаришів були відкриті для тебе. Ти не знав, як скрипить ключ у замку.

Ти любив яснооких дівчат нашої породи. Вони носили довгі чорні спідниці, чоботи з підковами й кудлаті папахи. Свої тонкі талії вони підперізували пасками. Поети кажуть тепер: «Така була мода воєнного комунізму». Бідолахи! Вони не знають, що законодавцем цієї моди був рудий каптенармус з речового складу!

Ти ходив, почепивши гвинтівку за плечі, дулом вниз. Наган бив об твої стегна. Ти любив зброю так само, як мисливці й бабусі люблять собак. Ти вмів умирати просто й тихо — це єдине, що ти вмів робити тихо. Як багато вмирало вас!

Що ти ще вмів робити?

...Кажуть, тепер ти інженер. У тебе кімната в новому будинку. Навіть дві. Я згадую, що ти мені писав якось і про щось просив... Ага! Ти просив вислати тобі, якщо дістану, нових пластинок для патефона. Невже я не вислав? Одночасно ти повідомив мене, що закінчив проектувати прес на десять тисяч тонн. Так, тепер я згадав: ти справді інженер. Інженер-конструктор.

Але з стіни ти дивишся на мене хлопцем з молодецьким чубом, у кепці, величезній, як глобус; ти такий, яким назавжди лишився для мене в піснях і оповіданнях і яким я не встиг бути.

Я прийшов у твою організацію, коли ти вже здав гвинтівку під розписку в райвійськкомат. Ти одягався ще в австрійську шинелю, але вже дістав десь легку голубу сорочку.

В комуні була вже прачка, і сорочка твоя що два тижні систематично линяла. Її допдали кінець кінцем до кольору сірого осіннього ранку.

Я дивився на тебе з особливою повагою. Я хотів бути таким, як ти. Я заздрих тобі, я проклинав свою невдачу долю. Дивак, я ще не знав, що кожне покоління має свої чудові строки, свої хвилюючі дороги, свою прекрасну долю.

У серпні Юлька приймали до комсомолу.

— Не приймати! Не приймати!— сердито кричали збори, коли перелякана й червона Юлька вийшла на сцену.— Не приймати!

Проте Юлька не заплакала, як рік тому, не втекла, а захопилась обома руками за край трибуни і хоробро подивилась у зал.— «А от не втечу відділь,— вперто думала вона.— От — не втечу. Чому вони не хочуть мене приймати?»

Найголосніше кричали друкарі. Вони сиділи в першому ряду, перебивали промовців, галасували й почували себе тут господарями.

— Тепер багато знайдеться охочих у комсомол!— кричали вони.— А де ви були, коли чорти здихали?

— Чому вони не хочуть приймати? — дивувалась Юлька.— Адже краще, коли більше комсомольців буде.

На захист Юльки виступили хлопці з дитячої групи і Рябінін.

Рябінін сказав:

— В особі Юлії Сіверцевої, товариші, до нас у комсомол вперше приходять нове покоління. Відкіль воно? Воно з дитячої комуністичної групи. Це наша зміна йде, товариші!

І збори раптом залунали теплими оплесками. Найгучніше плескали друкарі. Вони ляпали довго, дружно, по-комсомольськи. Юлька мало не заплакала, тепер уже від щастя. Вона хотіла гукнути: «Товариші, ви даремно берете мене в свої ряди! Я буду хорошою комсомолкою. Правда!» Найбільше їй хотілось запевнити в цьому друкарів. Але вона не знала, як, якими словами сказати, щоб їй повірили, і, ніяково шморгаючи носом, збігла зі сцени.

До неї підійшов Рябінін, усміхаючись, простягнув обидві руки:

— Вітаю, Юленько! Вітаю нового члена комсомолу!

— Рябінін! — схвильовано відповіла вона.— Рябінін!

Ти побачиш! Я буду хорошою комсомолкою. От побачиш!
Правда!

— Я вірю,— засміявся він.

Але їй здавалось, що він легковажно ставиться до її слів. Чого він сміється? Вона вже не дівчинка. Вчора ще, навіть сьогодні, навіть дві години тому вона була дівчинкою. А зараз — ні. Зараз вона комсомолка. В Італії комсомольців кидають у бездонні тюремні колодязі. В Китаї комсомольцям одрубують голови. Ні, вона вже не дівчинка, і їй соромно, що вона мало не заплакала на зборах від щастя, від щастя бути в комсомолі. Комсомольці не плачуть.

Вона йшла, щаслива й розгублена, додому, в дитбудинок, і схвильовано думала: «Я комсомолка? Це правда?»

Вона здивовано озиралась навкруги: все було на місці, все було, як учора, як тоді, коли вона ще не була комсомолкою.

Так само круто йшла вгору крива, небрукована вулиця. Юлька то попадала ногою в воду — калюжа, то спотикалась об тверде — камінь. Так само скрипіли під ногами дощані кладки, перекинені через канави. На річці дружно квакали жаби. У Юльки майнула думка, що й річки тут справжньої нема. Серед вулиці стояв єдиний ліхтарний стовп, здавалось, що він тут заблудив серед крутих поворотів кривої вулиці, серед скупчених будинків. Він схилився наперед, ніби шукав дороги, щоб втекти відділя.

Все було, як учора.

Юлька прислухалась до своїх кроків — легкі, ще дитячі, вони розсердили її. Вона почала ступати твердіше, міцніше, вона вбивала кроки в тверду, кам'яну землю, і все ж кроки лишалися такими самими дитячими, як і вчора.

Їй здавалось, що коли вона стане комсомолкою, все буде не так, як раніш. Все раптом зміниться, стане інакшим. Вона сподівалась якихось крутих фізичних змін і в собі і в навколишньому світі. Адже ж сьогодні не те саме, що було вчора! Байдужість світу до її щастя глибоко ображала Юльку.

Цілу зиму, ховаючись від матері, вона ходила в комсомольський клуб. Задля комсомолу покинула сім'ю, Наталю й Варю. Про комсомол мріяла, ковтаючи шрапнельну кашу без масла в дитячому будинку. І ось вона — комсомолка, а навкруги нічого, нічого не змінилося, все йде так само: і жаби образливо квакають, і прохожі байдужими, порожніми поглядами проводжають члена комсомолу, і кроки в неї, як і вчора, нетверді.

Та це хвилиenne розчарування тонуло в радості: «Я комсомолка! Я комсомолка!» — співало все в ній.

«Але як же тепер жити? — раптом злякалась вона. — Що тепер можна? Чого не можна? Тепер не те, що вчора. Тепер уже не можна безтурботно бігати по вулицях. На мене дивляться. Я комсомолка. Ой як багато ворогів навколо! Ми живемо у ворожому оточенні, — заклопотано думала вона. — Що ж мені тепер робити? Я ось що буду: перш ніж сказати що-небудь або зробити, я думатиму, чи можна так комсомолці, чи не можна?»

Вона вирішила навіть, коли прийде додому, скласти тверді заповіді поведінки. Комсомол видавався їй храмом, не таким, звісно, в який її водили молитися в дитинстві, ще більш урочистим, ще яснішим, храмом без бога, але з строгою, вимогливою, непохитною вірою. І вона давала собі тисячі обіцянок і твердо вірила, що виконає їх.

Я зустрів його в Москві на Радянському майдані. Кажуть, він називався колись майданом Скобелєва.

Я люблю цей район у передранішню годину. Біла холодна зоря займається над холодними університетськими вулицями — Моховою і Нікітською. Зоря схожа на ріденський холодний чай. Ех, чай — теплий учасник студентських суперечок.

Задумавшись, іду по провулках.

Щось невідоме хвилює мене. Здається, що ось із-за рогу, де над кружком зеленого світла гойдається ліхтар, раптом вибіжить назустріч галаслива юрба молоді в розстебнутих шинелях і кожухах. Вони стомилися від суперечок. В задимленій кімнаті, яку вони щойно полишили, на зім'ятій скатерці склянки недопитого холодного чаю, в них стомлено плавають недокурки. Молоді люди ширше розгортають шинелі, облизують пересохлі губи, жадібно ковтають холодне повітря — воно густе, як сніг, і так само тане в роті.

Мені здається, я впізнаю їх: довге, кучеряве волосся в одного, запалі, жовті щоки в другого, високий лоб у третього. Я хочу кинутись до них і, зірвавши з голови кепку, сказати:

— Здрастуйте! Я вас знаю. Ми всі знаємо вас.

Але я підходжу до ліхтаря, який гойдається над кружком зеленого світла, і ніхто не виходить мені назустріч. Здається, що я блукаю по літературному кладовищу. Вулиці і провулки лежать, як плити. Я, примруживши очі, чи-

таю вирізьблені на них імена: Герцен, Белінський, Грановський, Огарьов, Станкевич. Вони лежать тут, поруч. Це була прекрасна молодь.

А хлопця зустрів я удень на Радянському майдані. Він пройшов повз мене, кинувши байдужий погляд короткозорок очей. А я зупинився й застиг.

«Стривай!» — мало не крикнув я до нього.

І раптом завагався: чи він це? Я знав, кого мені нагадує хлопець: двадцять другий рік, «комуну номер раз», Бенца — Бенцмана.

Бенца я згадав у кумедному вигляді: босого, без ніяких ознак сорочки, в підштаниках, підкочених вище колін, і в зеленій кепці з величезним козирком, який, однак, не закривав усього Бенцового носа, бо ніс його був поза конкуренцією.

Бенца я пам'ятав худорлявим запальним хлопцем, з завжди витягнутою вперед головою; довгоший, він схожий був на лелеку.

А цей хлопець ішов похитуючись, впевнено махаючи валізкою; хлопець був досить повний, навіть трохи гладкий. Москвошвейвський костюм був тісний на нього. Так і здавалось: костюм тріщить, а гудзики стогнуть. І ніс у хлопця був не великий, а помірний. Ні, це не Бенц.

Так і йшли поперед мене ці два образи: Бенцмана-лелеки в підкочених підштаниках — і повного хлопця з шкіряною валізкою в руці. Обидва ці образи йшли поруч, як знайомі, але не близькі люди, не зливаючись в один, не випереджаючи й не заступаючи один одного.

А я йшов ззаду, вагався, мучився й не наважувався ні гукнути, ні відстати.

І раптом хлопець зробив майже непомітний, але характерний рух: швидко, якимось самими ліктями, він підсмикнув штани. Гоп! Обидва образи злились в один, і я, вже не вагаючись, гукнув на все горло:

— Бенц! — І кинувся до нього.

Однак треба розказати про підштаники.

Влітку 1922 року Бенцмана послали в Крим, на курорт.

— Ідь, Бенц! Загоряй, Бенц! Пиши, Бенц! — проводжали ми його всі гуртом. А він тільки збентежено махав зеленою кепкою й пітнів. Довгий ніс його блищав, як козацька піка.

Минув місяць, і ось опівдні ми раптом почули дикий вереск під нашими вікнами. Я виглянув і похолов: юрба хлопчаків танцювала й завивала навколо чорного і майже

голового хлопця. Він був лише в підштаниках, підкочених вище колін. По зеленій кепці і єдиному в світі носові я впізнав Бенца. Хлопчаки верещали й шаленіли навколо нього. Вони кидали на Бенца камінням, гутюкали і свистали, але він був незворушно спокійний. Розшттовуючи юрбу, ішов, витягнувши довгу шию; здавалося, він не помічав ні насмішкуватих чоловіків, ні галасуючих дітей, ні жінок, що сердито плювались.

— Що сталося, Бенц? — кинулись ми до нього.

Він байдуже знизав плечима:

— Штани подерлись доценту, викинув. Других нема. Здрастуйте! Пленум міськкому був?

Ми пішли по всій комуні з відозвою:

— З кожного по нитці — Бенцові штани! — вигукували ми.

— І сорочка! — додавали практичні дівчата.

Але Бенц збентежено благав:

— Не треба... Це ж тільки серпень. Це чудовий місяць. Я знаю. Я обійдусь.

Та ми все ж таки пошили йому штани й сорочку.

— То був прекрасний час, — зворушливо сказав мені Бенц на Тверській. — То був прекрасний час!

Що роблять два хлопці, котрі не бачились десять років? Ми почали згадувати. Всіх мешканців «комуни номер раз» ми згадали й переворухили. Згадали, як добували їжу, дрова, як любили дівчат, як голодували й мерзли, як співали і сперечались, як... Ех, про це треба писати книжки!

Нарешті ми спустились на землю. Тільки тепер я згадав, що не впізнав з першого погляду Бенца. Де ніс, як козача піка? Я придивився й побачив: ніс був такий само великий, а обличчя стало ширше, гладше.

— Де тебе так годують?

— Я директор консервного комбінату.

— А-а-а-а! — зареготав я.

— Ну от! — розсердився він. — Усі ви однаково думаете... А ти знаєш, що ми випускатимемо консервних банок на моєму комбінаті більше, ніж у найпотужніших підприємствах Чикаго?

Та мене вже не дивує перетворення комсомольців на директорів. Навіть на директорів консервних комбінатів. Старий комсомолец Жора Прокоф'єв піднявся на стратостаті «СРСР» на висоту, якої не знали люди. Він послав відтіль землі комсомольський привіт. Та й це мене не дивує.

Що ж, земля крутиться! Не знаю, чи бачив це Прокоф'єв зверху, але нам це добре видно. На партійній чистці нашого осередку виявилось, що вісімдесят процентів керівних працівників — колишні комсомольці. Вони признавалися в цьому з хорошим хвилюванням. Що ж! Буде й такий день, коли головою Ради Народних Комісарів стане колишній комсомолец. Земля крутиться!

Юльці незабаром дали доручення: призначили технічним секретарем міського осередку. Досі в осередку ніякого техсекретаря не було. Пожмакані й пом'яті папірці разом з крихтами хліба й тютюновою потертю валялися в кишенях широких галіфе секретаря осередку.

Але новий час настав. Міськком почав вимагати регулярного надсилання протоколів, списків, анкет; одного разу зайшов до осередку інструктор і примусив секретаря витрусити на стіл папери. Той витрушував їх з кишень разом з поламаним складаним ножиком, солдатським гудзиком і крихтами махорки.

Ставши техсекретарем, Юлька обережно розрівняла пожмакані папірці, виканючила десь папки й завела «справи». «Справа № 1 міського осередку комсомолу», — не дихаючи, написала вона на бузковій папці старанним круглим почерком. Таким вона підписувала свої шкільні зошити: «Зошит для математики учениці 6-ї «А» Ю. Сіверцевої». Список осередку вона переписувала майже щодня. Список був невеликий — всього сорок чоловік.

Я чимало років у комсомолі, був у багатьох осередках, але ніколи не бачив техсекретарем осередку хлопця. В повітках, губкомах керсправами сидять хлопці, саме хлопці. Однак в осередках уся канцелярія в руках у тихих (вони завжди тихі), скромних, млих комсомолок.

Їх не помічають. Їх нікуди не обирають. Їхніх прізвищ не пам'ятають і називають Любами й Ганнусями. Грізний чубатий секретар завжди кричить на них, але без них він не може ступити й кроку.

Як вони вболівають, ці дівчата, за осередковими справами! Які вони патріотки свого осередку! Як вони відважно боронять перед прищавим керсправами міськкому свої осередкові інтереси!

Я вважаю за свій комсомольський обов'язок, обов'язок секретаря з багаторічним стажем, сказати тут тепле слово про наших техсекретарів.

З осередковими справами Юльці часто доводилось бувати в міськкомі. Він містився в двох брудних напівпідвальних кімнатах. Крізь немиті шибки ледь просочувалось бліде, сухотне світло. Тут завжди було накурено, завжди товпились люди, входили й виходили, гучно грюкаючи дверима.

Тут завжди говорили голосно, щоб перекричати загальний галас,—і від цього галас ставав ще дужчий. Завжди здавалось, що люди забігали сюди похапцем, щоб повідомити про якусь велику катастрофу. Міськком був схожий на вокзал або евакуаційний пункт.

У Юльки завмирало серце, коли вона приходила в міськком. Вона обережно тягнула на себе важкі двері й нерішуче переступала поріг. Їй здавалося, що тут вирішуються світові проблеми. Адже тут вирішилась одного разу опівдні і її доля: вони, мабуть, довго радилися, чи приймати дівчину Юлю в комсомол, чи ні?

Секретар міськкому, насмішкуватий Гліб Кружан, хлопець у рипучих чоботях, здавався їй неприступною і таємничою істотою. Коли він дивився на неї своїми примруженими голубими очима, Юльці здавалося, що він бачить її наскрізь, що йому навіть відомо те, про що саме Юлька невиразно думає. Вона заздрила комсомольцям, які вільно розмовляють з Кружаном і ляпають його по плечу. Особливо заздрила Каті Верич.

Катя безстрашно підходила до Кружана і хрипко (вона хрипіла навмисне) казала:

— Дай закурить!

А Юлька, розмовляючи з Кружаном, давилася словами, червоніла, «парилась», легкий піт виступав на її веснянкуватому обличчі.

Кружан розмовляв з нею зневажливо, весь час усміхаючись.

— Ну, ще що? — фиркав він.— То в чому ж річ? Що ще в тебе? Все?

— Все,— одразу погоджувалась Юлька і втікала, не вирішивши й половини справ.

Та одного разу Кружан зустрів її на вулиці й зупинив:

— Ну, як живеться? — спитав насмішкувато.

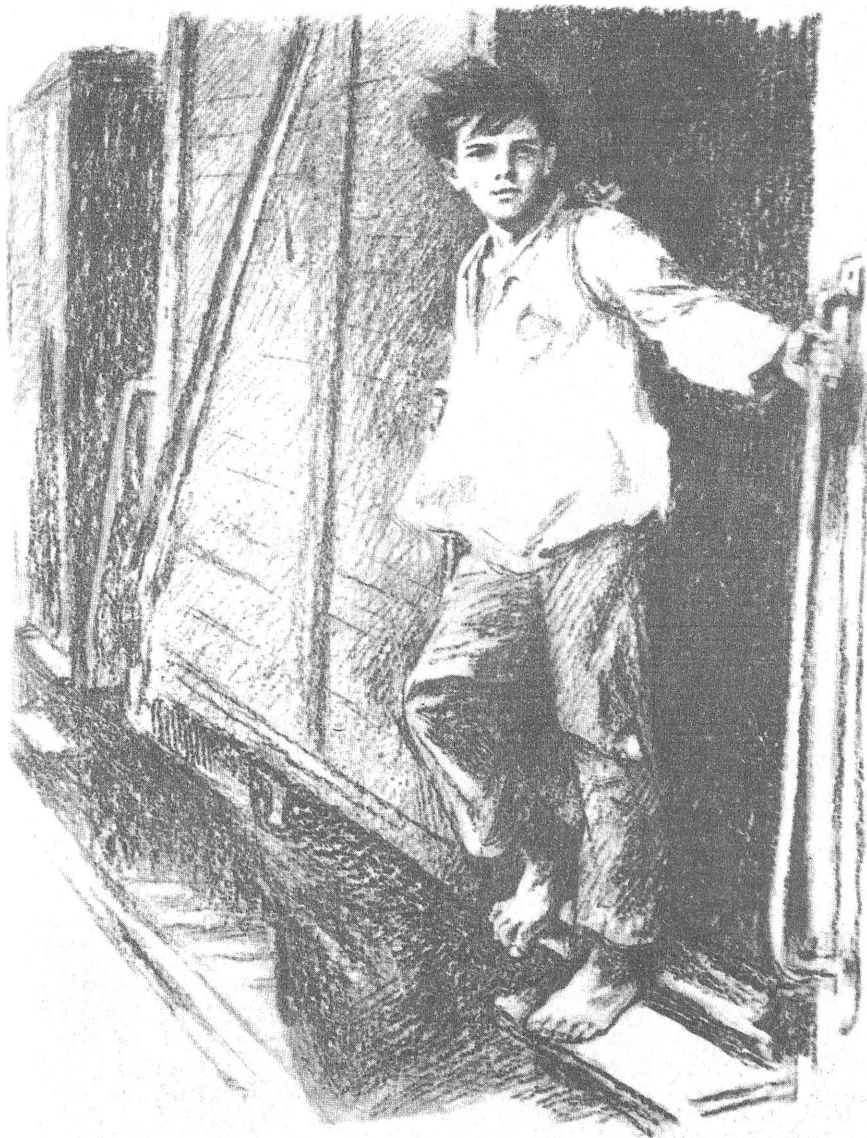
— Нічого...— розгубилась Юлька.

— Це погано, коли нічого. Треба, щоб було добре. Ти чого від нас одриваєшся?

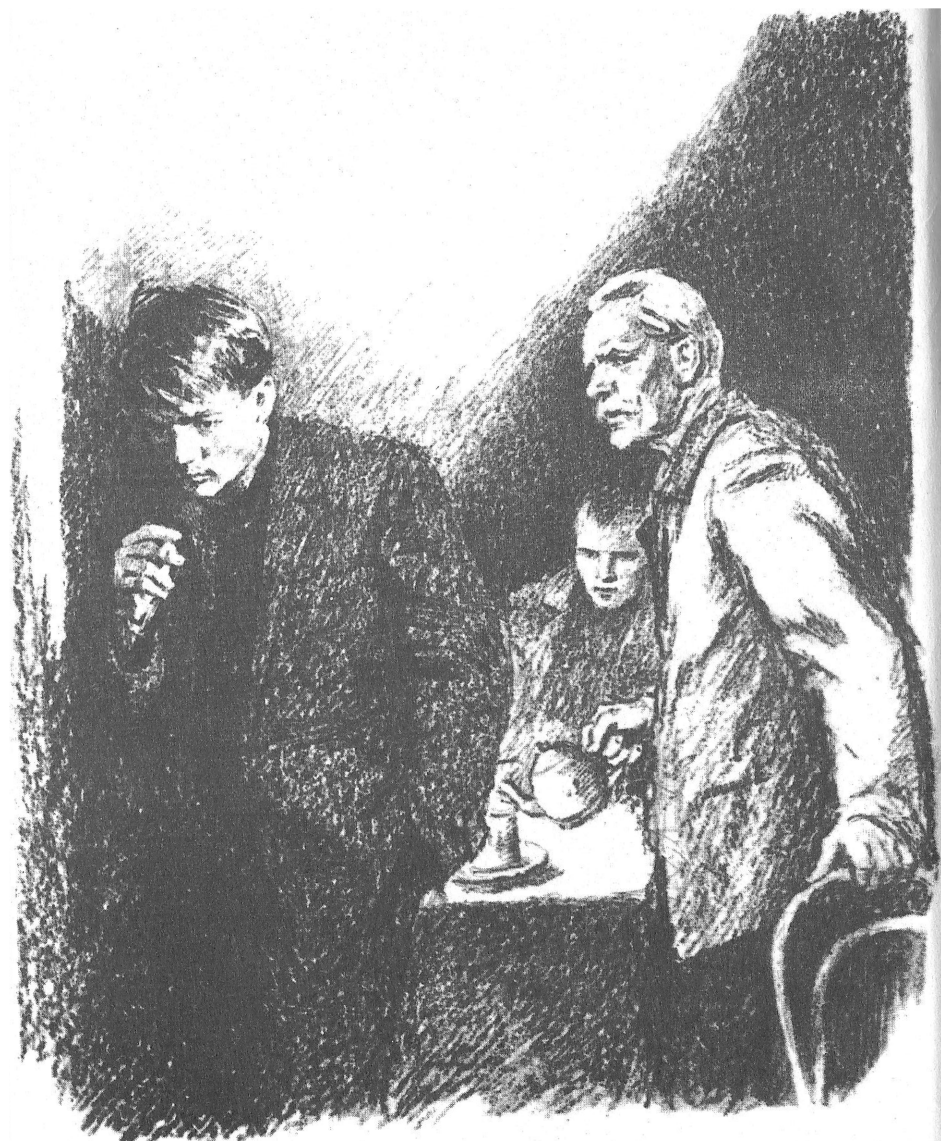
— Я? — злякалась Юлька.— Я не одриваюсь...

— Ти чого ніколи в комуну не приходиш?

— Ні, я буваю...

До стор. 265

До стор. 308

— Знаю. У Рябініна. Рябінін — не маса. Ти до нас заходь. От сьогодні ввечері й заходь. У нас компанія збереться. Так ти заходь.— І він потиснув їй руку.

— Зайду,— пролепетала Юлька.

Вона довго не могла опам'ятатись: невже це справді Кружан запросив її прийти в комуну? Вона так і думала завжди, що активісти збираються вечорами. П'ють чай, сперечаються, жартують, співають. Вона читала десь про студентські сходки — їй ввижалося: патлаті голови, нахилені над столом, дим...

— Я прийду,— шепотіла вона, хоч Кружан був уже далеко,— я неодмінно прийду...

Увечері вона боязко постукала в двері, на яких було написано: «Тут келія великомучеників Бориса і Гліба та іже з ними».

«Гліб — це Кружан, Борис — керсправами Кац»,— подумала Юлька і притаїла дух. Але ніхто не вийшов до неї. За дверима чути було веселий регіт. Тоді Юлька догадалася, що вона дуже тихо постукала, і її не почули.

«Треба дужче,— подумала вона.— А то так і стоятиму в темному коридорі. І нічого не почую...»

Вона обісмілилась і постукала знову.

«Увійду і сяду в куточку. Буду тільки слухати»,— встигла ще подумати.

Двері відчинились, і Юлька опинилася в кімнаті, в якій було весело, димно й гамірно.

— А-а-а!— загукало їй назустріч багато голосів.— Іди, йди, дочко!..

Світло засліпило її, дівчина приплющила очі й розгубилась.

— Чого ж ти на порозі закам'яніла? — По хрипкому голосу Юлька впізнала Катю Верич.

Але дівчина справді закам'яніла на порозі. Що тут діялось! Нарешті вона поточилася назад. Обперлася спиною об двері. Двері заскрипіли...

«Тікати! Тікати! — догадалась Юлька.— Що вони тут роблять?»

Вона шарпнула двері й вибігла в коридор. Двері гучно хряпнули за нею, Юлька помчала, натикаючись на стіни, через весь довгий прохід і вибігла на сходи. Тут вона зупинилась, щоб передихнути. Але раптом почула швидкі кроки позаду і знову заметалась, покотилася сходами вниз, хапаючись руками за поручні. Внизу жив Рябінін. Вона пам'ятала це. Задихана, розпатлана, вбігла в його кімнату.

— Рябінін!— крикнула вона й кинулась до нього.—
Рябінін! Вони п'ють!

— Що сталося? — занепокоївся Рябінін.— Юлько, що сталося? — Він був сам у кімнаті, сидів і голився. Бритва впала на підлогу й дзенькнула.

— Вони п'ють...— плакала Юлька на грудях у Рябініна.

Мильна піна стікала з його щоки. Він обережно посадив дівчину на стілець, витер рушником мило й тихо запитав:

— Хто — вони?

Захлинаючись від сліз, Юлька розказала, як її покликали в гості до Кружана. Вона думала, що питимуть чай і говоритимуть про життя; прийшла, а вони п'ють горілку!

Коли Юлька трохи заспокоїлась, Рябінін сказав їй:

— Ти посидь. Я зараз.

Через десять хвилин він повернувся, змарнілий і сірий.

— Вони п'ють? — запитала Юлька.

Рябінін не відповів. Він ходив, широко ступаючи, по кімнаті, запорошений паркет рипів під ногами.

— Я ніколи — чуеш? — ніколи не бачив п'яного комсомольця,— сказав він нарешті, зупинившись перед Юлькою.— Я бачив голодних комсомольців, я бачив мертвих комсомольців, але п'яного комсомольця я не бачив жодного разу...

— Ти їм сказав?

— Вони сполохались і розійшлись.

Юлька знову заплакала.

— Не треба,— скривився Рябінін.— Навіщо?

— Я йшла в комсомол, як у храм,— схлипнула вона.

— Храм!— засміявся Рябінін.— Ти кажеш — храм, а Сергій Голуб вимагає, щоб комсомол був військовою казармою. Що вам комсомол — будинок, чи що? Ми самі є комсомол.

Але Юлька заплакала ще дужче. Рябінін присунув стільця до неї, сів, обняв і поклав її голову собі на плече:

— Ну, не треба!— сказав він їй, як маленькій, і став гладити каштанове волосся.

В кімнату раптом вбіг Сергій Голуб. Він здивовано помітив пару в обіймах і зупинився, посмішка скривила йому губи.

— Ну-ну, не заважатиму...— прошепотів він і, підморгнувши Рябініну, вибіг.

Рябінін пішов проводити Юльку додому. Він ішов без милиць і палиці, трохи шкутильгаючи.

Рябінін часто казав собі: «Через тиждень віду...» Та минав тиждень, а він навіть і не збирався в дорогу. І знову казав собі: «Ну, тепер через тиждень». Він сам не міг зрозуміти, що його тут тримає. Невже справді дружба з цією маленькою, в ластовинні дівчинкою, у якої довгі каштанові коси?

А Юлька йшла і сумно думала, що от, виходить, нікому не можна вірити. Вона згадувала Шульгу. Зустрічаючись, він тепер обминав її.

І раптом Юлька вразила страшна думка: «Але чому ж, чому саме мене покликав Кружан? Чому саме мене поцілував Шульга? Невже я...»

— Рябінін,— тремтячим голосом запитала вона.— Рябінін, скажи мені правду, невже я схожа на розбещену, пусту дівчину? Скажи мені правду, Рябінін.

— Ой ти, дівчисько!— сміявся Рябінін.— Коли ти вже виростеш?

Він почав говорити з нею про життя. У нього була мати — тиха, затуркана жінка. Коли він з теслярською артіллю йшов із села на заробітки, вона сумно й мовчки дивилася вслід. Коли повертався — лагідно усміхалась і плакала. Вона жодного слова не сказала йому, коли він поїхав у повітове місто. Він незабаром повернувся, обвішаний бомбами й наганями, наводити радянський лад у селі. Вона вийшла потім на поріг і, взявшись рукою за одвірок, мовчки дивилась, як здійсмалась курява під копитами його коня. Незабаром мати вмерла. Курка висиділа каченят. Вони радісно кинулись у річку. Плавають, обтіплюються. А курка бігає по берегу, кудкудаче, турбується: «Тонуть! Тонуть!» Бідна мати.

У Рябініна був рудий дядько — тесля. Він узяв Степана Рябініна з собою і повіз на шахти. Цілу зиму вони майстрували там. На шахті працювало багато китайців. Вони були брудні, обдерті й голодні. Жили в землянках у селищі, яке прозвали Шанхаєм. Їх перекладач ходив у галстуку й маніжці. Він одержував для всіх получку й сам роздавав її землякам. З кожного карбованця залишав собі п'ятак. Якось його знайшли на рейках, перерізаного колесами. Поліція заарештувала трьох китайців. Через п'ятнадцять хвилин весь Шанхай прибіг у поліцію. Китайці кричали: «Він жуліка був, він деньга мотав, ми всі йому машиника ламав. Всіх саджай». Арештованих випустили, справу

зам'яли. Дядько тихо говорив, що непогано б і нашим теслям у китайців повчитися. Він натякав на підрядчика.

У Рябініна був друг. Вони зустрілися вперше на повітій конференції комсомолу. Відціль разом на фронт. Вони ділили між собою останню пачку махорки. Вони шукали один одного після бою і обмацували: «Ти живий, друже?» Одного разу вночі друг перейшов до білих. Його незабаром піймали і розстріляли. Виявилось — генералів син.

Юлька слухала розповідь Рябініна й думала: «Два тижні тому я йшла цією вулицею щаслива-щаслива. Ось на цьому місточку зупинилась і сказала собі: «Я комсомолка? Це правда?»

— Я знаю, що я дурна,— пробурмотіла Юлька,— але я ніколи, мабуть, не буду щасливою.

— Ой ти, дівчинко!

— Ні, ні... Я вже не дівчинка...— швидко перебила вона.— О, я вже не дівчинка,— але зараз же згадала, що й два тижні вона казала сама собі, що вже не дівчинка. Отже, вона тоді-таки ще залишалась дівчинкою. Чи так і буде завжди, що вона ростиме й ростиме, ніби йтиму вгору сходами? І на кожному новому східці, озирнувшись назад, думатиме: яка я була маленька внизу!

Коли Рябінін, провівши Юльку, повернувся додому, ми зустріли його багатозначним кашлем. Ми кашляли дружно, гучно й делікатно, але всі разом, так що Рябінін нарешті не витримав:

— Ну, в чому річ?

— У спідниці!— гукнув Говоров, а Сергій Голуб зареготав.

Тут Рябінін стукнув долонею по столу і сказав:

— Крапка! На цю тему розмови припиняються!

Він вимовив це з такою силою, що всі справді застигли.

А я скривився й подумав: «Чого він так? Ми ж тільки жартуємо. В чому річ?»

Але вже другого дня я побачив, що тут не жартами пахне.

Мене зустрів у коридорі комуни керсправами міськкому Боря Кац і одвів убік, до вікна.

— Ти що про це діло знаєш? — запитав він пошепки.

— Про яке діло?

— З Юлькою Сіверцевою.

— Нічого не розумію...

— Ти що, не в курсі чи мовчиш? — підозріливо глянув він на мене.

— Не в курсі.

Він озирнувся.

— Сумна, брате, історія. Темна. Будемо ще розслідувати. Відомо лише, що Рябінін привів у комуну цю дівчину і...

— Це неправда! — вигукнув я.

— Розслідуємо, — урочисто закінчив Борис. Я побіг шукати хлопців. На ліжку, як завжди, лежав Сергій Голуб. Він лежав мовчки, одвернувшись до стіни. Я сів на його ліжку.

— Сергію, — мовив тихо, — що все це означає?

З мого схвильованого голосу він зрозумів, у чому річ. Сам він був дуже збентежений.

— Я не знаю... — пробурмотів він.

— Брешеш! Знаєш! Кажи!

— Та що казати? — спалахнув він. — У Рябініна якісь діла з цією дівчиною, а я при чому?

— Це ти перший чутку пустив? Ти?

— Чого ти причепився? Нічого я не знаю... — Він підібгав ноги і втупив погляд у стіну.

— Брешеш! Ти чутку пустив. Ти й нам учора перший розказав, що Рябінін сидів з дівчиною.

— Ну, розказав. Ну, бачив.

— Брехун ти!.. Оце так okazія! — вирвалось у мене, як стогін, і Сергія це дошкулило. Він обернувся до мене й розгублено розвів руками.

— Слухай, тезко, я тут ні при чому, — винувато пробурмотів він. — Діло так було. Учора я забіг сюди, а вони сидять, обнявшись. Ну, я вийшов, щоб їм не заважати. Стою за дверима, чухаю потилицю. Коли це йде Катя Верич. «Чого стоїш?» А я взяв та й сказав: «Т-ссс! Т-ссс!» і пальцем на двері показую. Ну, пожартувати захотів, розумієш? Ну, не зо зла, а так... Ну, розумієш? — Він благаюче подивився на мене.

— Далі...

— Ну далі що? Вона питає: «Хто там?» Кажу: «Молодожони». Вона почала рватись, щоб подивитись. Я не пускаю. Годі вона питає: «Хто?» Я сказав. Вона пішла. За хвилину прилітає Борис. — «Рябінін з Юлькою там?» Я відповідаю: «Там». А самому мені смішно. Вони там сидять, а я вартую. «Т-ссс! — кажу я Борису. — Т-ссс, не хвилюйте наших закоханих». Тут він пішов. Оце й усе...

— Все?

Він зам'явся.

— Ну, ще двом хлопцям бовкнув,— признався нарешті Сергій.— Дуже ж, розумієш, смішно вийшло: вони там сидять, а я вартую...

У мене кипіло бажання схопити цього дурня за горлянку, гепнути патлатою головою об підлогу, відлупцювати, але я бачив, що він стерпів би зараз всякі побої — такий він був збентежений і наляканий.

— Треба, щоб це діло не вийшло з комуни,— сказав я тоді Голубові.— Ходімо!

— Куди?

— Ходімо!

Він неохоче зліз із ліжка і взувся.

— Воно само затихне,— пробурмотів він, але все ж пішов.

Ми прийшли до Кружана. Він лежав на ліжку.

— Сідайте, хлопці,— прохрипів Кружан.

— Нічого...

Сергій почував себе погано. Та й я не краще.

— Вийшла буза, Кружан,— рішуче мовив я,— через дурість Голубову...

— Міськком розбере,— хрипко відповів Кружан.

— Але навіщо ж розбирати? Тут розбирати нічого. Треба припинити балачки...

Кружан раптом підхопився на ноги.

— Нічого? — закричав він.— Зам'яти? Зам'яти хочете? Зам'яти? — Він наступав на мене, і я подумав, що з ним може статися випадок.

— Та нічого ж не було!..— швидко сказав я.— Ти заспокойся... Не було нічого... Все це дим, брехня...

— Дим? — погрозово гукнув він.— Дим? А от комісія розбере. Розбере комісія, який це дим.

Ми поспішно викотились за двері.

2

У житті загинути не можна. Навіть коли б Альоша скочив оце з поїзда в глухий степ — усе одно він не загинув би. Звівся б на ноги, обтрусився б і пішов би, ламаючи сухий ковиль степом шукати дорогу. Незабаром він помітив би димок на обрії. Де димок — там люди. Де люди — там робота. Де робота — там хліб. У житті загинути не можна!

З платформи товарного поїзда Альоші широко видно степ. Жовтий колючий вітер колише його. Степ гойдається і здригає — чи це поїзд трясє? Він то круто підіймається вгору, вище труби паровоза, то стрімко падає вниз, біжить, лягає до коліс, стелеться коло рейок, то раптом швидко відповзає назад, зливається з ламаною лінією обрію, затуманеного сухою колючою курявою, що клубочиться над гарячою землею й губиться вгорі...

Однак Альоша тепер знає, що ховається за каламутним серпанком обрію. Три місяці блукав він по чужому району, по району чужих людей і чужих домівок. І що ж — загинув він? Помер з голоду? Нічого подібного! Засмаг і зміцнів. Скрізь — на всі чотири сторони, за всіма обр'ями, на захід, на північ, на південь, на схід, скрізь люди, селища, життя. Він узнав це життя добре, всіма п'ятьма органами почуттів: на дотик, на запах, на слух, на смак, на око.

Він знає його на око. Неозорий, безкрайний степ, яри, ковиль, глина. Шахти в степу. Сині гори териконів, чорні вишки копрів, землянки, що поприпадали до землі, стежки з хрусткої жужелиці крізь болото, худі собаки на околицях, тополі перед конторським будинком... і вдосвіта над степом, над голодом і розпачем чорного, мертвого селища, над залитою ще шахтою — раптом перший, виробничий, блідий димок з труби коцегарки.

Він знає його на слух. Хрипкі гудки вранці, крикливі «кукушки», довгий гуркіт падаючого вугілля, зухвалі пісні дівчат на сортувалці.

Він знає його на запах. Їдкий жовтуватий газ, солодкуватий запах жужелиці, автомобільний бензин, що пахне, мов розсіл з огірків, гірка махорка, кислий дух кожухів, онуч у шахтарських казармах, терпкий запах вугілля.

Він знає його на дотик. Дертке, колюче вугілля, глянцева поверхня пустої породи, прохолодна свіжість заліза, горбочки на долонях.

Він знає його навіть на смак. Досі скрипить на зубах дрібний вугільний порох.

Світ залюднений. Світ дуже густо залюднений. В цьому Альоша тепер сам пересвідчився.

Він бачить з платформи товарного поїзда: по шляхах валками ідуть підводи, навантажені мішками з зерном; крутолобі воли ревуть, задержши голови. «Цабе! цабе!» — кричать на них вусаті чоловіки і ляскають батогами. На станції товпляться люди, іржуть коні, біля конов'язу оберемки прілої соломи; дикий виноград повзе по репаній стіні вокзаль-

ного будинку; проходить, весело вистукуючи колесами, поїзд, вантажений вугіллям і деревом; на даху голубого флігеля лежать діти й махають босими ногами. Дах залито сонцем, засипано багряним тополевым листям.

Альоша проїжджав мимо, мимо,— станційка кивнула водокачкою і лишилась позаду. Йї не догнати Альоші! Знову степ, перехрестя доріг, шахти, балки,— швидше! швидше!— алебастрові кар'єри, соляні копальні, цегельні— швидше! швидше! Знову голубими хвилями переливається далечінь, біжать кілометри— їх можна схопити рукою, як стовпи, їх можна стиснути, видушити з них зелений трав'яний сік. Швидше! Швидше! Танцює тонка лінія обрію, розсувається ширше, ширше! «Далі!— гучно кричить паровозний гудок.— Далі!» Вітер жбурляє в обличчя Альоші пригорщу колючого пороху, вітер нетерпляче б'ється об стіни вагонів, вітер рве на клоччя пару. «Далі! Далі!»— трясє вагони, тремтить ліхтар в руках у стрілочника, дрижать рейки під колесами. Альоша нахилиється, дивиться вниз. Його теж трясє. «Далі! Далі!»— спочатку він розрізняє ще траву, пісок, кульбаби... Потім усе це зливається до купи, в одну барвисту стрічку, що скажено мчить поруч з рейками. «Ще! Ще!» Перехоплює дух у Альоші. Він міцніше хапається за поручні. Тепер не стрибнеш у степ. Тепер держись! Ще! Ще! Отак би мчати через життя, як через степ. «Далі!— кричать.— Далі! Ану, далі!» Павлик іде з роботи. Ковбиш плентається до моря. Павликові— майстром. Ковбишеві— капітаном. Юльці— інженером. Альоші... Ким Альоші? Гаразд! «Далі! Далі! Сам знаю ким! Сам не маленький! Учитися! Учитися! Учитися!— стукають колеса.— Далі!»

Поїзд мчить через степ, відкидає вбік байраки, обходить могили, пролітає над балками. Ще вчора в чагарниках по балках кубились бандити. Зараз череда розбіглась по зеленому простору, пастух махає батогом. Махай, махай! Як лине час! Він— наче поїзд. Наче кілометри. Наче голуба волога простору. Вчора ще голод, вода в шахтах, граки в трубах, біржа,— сьогодні хліб, дим, робота. «Далі! Далі! Швидше! Швидше!— нетерпляче кричить Альоша. Йому тепер хочеться швидше приїхати в місто, кинутись у школу, вбігти в комсомол, просити, щоб прийняли, дали роботу. Швидше! Швидше! Йому здається, що він поволі іде. Йому хочеться підпихнути паровоз. Швидше! Швидше!

А якщо його не приймуть до комсомолу? Що він зробив таке, щоб його приймати? Нічого. «Та я зроблю, зроблю!—

запевняє він когось.— Я багато можу зробити. Ого!» Злість спалахує в ньому, велика злість і охота до роботи. Величезна енергія вирує в хлопцеві, його можна поставити зараз замість паровоза, і він потягне за собою весь поїзд, вантажений криворізькою рудою. Швидше! Швидше!

Але поїзд раптом круго бере вбік, зразу уповільнює ходу, і перед Альошею далеко внизу розлягається його рідне місто.

Просто з вокзалу Альоша пішов до Семчика. Так з торбою за плечима він і ввалився в будинок повіткому. Велике нетерпіння будоражило його.

— Семчику! — сказав він після здивованих вигуків, привітань і запитань.— Семчику, я вирішив вступити до комсомолу.

— Ну?! — радісно вигукнув Семчик.— Поважаю розумних людей! Ходімо! Ходімо, я тобі кажу.

Вони скотилися зі сходів вниз, в напівпідвальні кімнати міськкому. Тут було гамірно, темно й накурено. Комсомольці товпились біля всіх столів, але Семчик енергійно проштовхався і потяг за собою Альошу. Вони опинились перед столом секретаря міськкому.

— Товаришу Кружан! — урочисто й голосно почав Семчик.— Ось мій друг Олексій Гайдаш. Наш хлопець, я за нього ручусь.

Кружан усміхнувся. Усмішка ця здалася Альоші привітною й сумною. Секретар йому давно подобався. Він чув його не раз у комсомольському клубі.

— Я виконуватиму все, що треба...— пробурмотів Альоша.

Кружан знов усміхнувся.

— А ти відкіль такий узявся, з торбою? — запитав він.

— Я? З поїзда.

— Він з поїзда,— втрутився Семчик.— Він з голоду їздив. Він син робітника. Токаря.

— Так, токаря,— підтвердив Альоша.

— Я тебе запевняю, Кружан, це чудовий хлопець. Я ручусь. Як старий комсомолець.

— Пиши заяву,— кинув Кружан.— Там побачимо.

Альоша тремтячими пальцями написав заяву.

— Почерк у мене поганий,— виправдовувався він, віддаючи заяву.

— Ми теж університетів не кінчали,— відповів Кружан.— Все? Ви вільні.

Альоша й Семчик вийшли на вулицю.

— Ну от,— задоволено мовив Семчик.— Діло зроблено. Зі мною не пропадеш.

— Але він нічого не сказав.

— Хто? Кружан? Ти знаєш, який це хлопець, Кружан?

І Семчик, захлинаючись, розказав, який хлопець Кружан.

Гліба Кружана перекинули до нас з Енська. Він був там на великій комсомольській роботі. Він рано вступив до комсомолу, чи не в вісімнадцятому році. До цього спалив батьків хутір. Старий Кружан, сивовусий присадкуватий хуторянин, послав синові навздогін заряд з старої двостволки й батьківське прокляття.

Кружан гнав сірого жеребця щодуху. За три кілометри від міста кінь в судорогах упав на землю. До міста Гліб подався пішки.

В місті він ходив на всі збори і голосніше за всіх кричав: «Ге-еть!» Регулярно відвідував збори в учнівському клубі. Збивши кубанку набакир, закладав два пальці в рот і свистав. Він прийшов одного разу й на збори робітничої молоді. Перебив промовця-більшовика, який закликав молодь на фронт, і вже заклавав був два пальці в рот, щоб почати свистати, але молоді робітники швидко вгамували його. Тоді він гепнув кубанкою об підлогу і заявив, що коли так, то він сам піде на фронт. Він вимагав, щоб його записали добровольцем. На фронт його не послали, а призначили до комендатури міста. Він ходив у малиновому галіфе, брязкаючи шпорами; величезний парабелум теліпався збоку. Потім він працював чи то в Чека, чи в каррозшуку. Ходив на найнебезпечніші облави. Тричі в нього стріляли — один раз куля влучила в голову. Думали — не житиме. На початку двадцять першого року він був уже на великій комсомольській роботі в Енську.

Якось вночі він виїхав у район і разом з місцевим осередком вилловив з десяток колишніх офіцерів, попів і спекулянтів. Він розстріляв їх на місці без суду і слідства. За це його арештували. Він просидів десь рік у тюрмі, його судили, зважили на молодість, хоробрість, каяття і послали до нас.

— Це свій хлопець! — вигукував Семчик.— Тепер таких немає. Тепер усі шкурники поробилися. Всі в школи лізуть.

— Учатись треба! — пробурмотів Альоша, але Семчик його перебив:

— Якщо всі підуть учитися, хто ж тут працюватиме? А коли банда налетить? Нам бійці потрібні.

Альоша не сперечався, він думав щось своє.

— Учитись...— мимрив Семчик.— Я помічаю: до жінок тягне наших комсомольців; женитись почали. По приватних квартирах розповзаються. Дай зараз тривогу — цілу ніч доведеться їх збирати. Та й то не збереш! Багато з них жінок не покине. Не подобається мені це.

Вони попрощались, умовившись завтра знову зустрітись в повіткомі.

Уже смерком Альоша дістався додому на Заводську і, як завжди, тричі постукав у вікно. Вся сім'я вибігла на цей стукіт і, як почесного гостя, повела Альошу до хати. Поки він умивався та переодягався, його закидали питаннями.

— Багато бачив,— відповів він, фиркаючи коло умивальника.— Хороше життя починається, мамо. Шахти пускають, бачив. Заводи працюють, бачив. Поля — теж...

— А пшениця?

— І пшениця є, мамо...

— Дай господи!..

Батька Альоша навіть не впізнав: зовсім помолодшав батько.

— Він знову в цеху працює,— радісно шепнула мати.— Завод же пускають.

Після трьох місяців блукань Альоша знов лежав на своєму ліжку в батьківській хаті. Він довго не міг заснути. Все його коротке життя минуло тут, між скриненою і ліжком. За ці три місяці він бачив більше, ніж за все своє життя. Він жалів тепер, що так невдало розмовляв з Кружаном. Треба було прийти і сказати: «У мене бажання працювати так, як добрий паровоз. Я що хочеш робитиму. Я дещо вмю». І Кружан одразу послав би його на роботу.

Альоша уявляв, що Кружан сидить в міськкомі, як у штабі або в нарядній на шахті. До нього приходять люди, а він роздає наряди. Одному каже: «Іди створию школи, готуй інженерів», другому: «Іди пускай заводи!» Гарячкова, бурхлива діяльність кипить у міськкомі — ось як уявляв собі Альоша комсомол.

Вранці батько обережно спитав його:

— Ти що збираєшся робити?

— Учитись думаю,— рішуче відповів він.

— Учитися ввечері можна,— пробурмотів батько.— У нас хлопці ввечері вчать.

— Вдень працювати піду. Ясно.

Батько, вже одягнений в засмальцьовану спецівку, тупцював у дверях.

— Якби ти захотів,— несміливо пробурмотів він,— я б тебе до себе в цех узяв. Я говорив з людьми... Та ти ж усе в учені пнешся...

— В цех? — схвильовано гукнув Альоша.— Піду в цех! З радістю.

— Ну? — здивувався батько.— А я думав...— Він щасливо усміхнувся.— Ну, тоді завтра й на роботу...

Похмура тиша зависла тепер над нашою колись веселою і дружною кімнатою в комуні. Всі ходили якісь чи то сердиті, чи збентежені, один одного уникали. Хіба таке бувало коли-небудь серед комсомольців?

— В чому річ, хлопці? — спитав я одного разу, не стерпівши.— Адже ясно, що історія з Юлькою — плітка. Чого ж нам між собою сваритися?

Та річ була вже не в Юльці.

Сергій Голуб згадав, що Кость Бережний ще весною вилаяв його «дармоїдом». Бережний спалахнув і сказав, що йому справді набридло годувати всю комуну. Він служив у раднаргоспі й заробляв найбільше. Крім того, йому присилали з села.

— Мені набридло це! — казав він.

— Набридло? Ага, набридло? — верескнув Бенц.— Може, тоді і в комуні жити набридло?

— Може й так! — відказав Бережний.

Через два дні Бережний знайшов собі кімнату й пішов від нас, несучи на своєму плечі важкий, кутий залізом сундук. Він ішов, крекчучи, згинаючись під своїм тягарем, у дверях ніяк не міг пролізти, але ніхто не зохотівся йому допомогти.

— Ну? — вимовив Бенц.— Хто далі?

Дальшим, на наше величезне здивування, був Сергій Голуб. Він прийшов по речі не сам. Пухка, червоношока й голубоока дівчина увійшла за ним, тримаючи його за руку.

— Женюся, хлопці! — ніяково сказав Голуб.— Ось наречена! Будьте знайомі!

Наречена манірно подала нам руку.

— Де ти надибав таку? — запитав я Сергія пошепки.

— В Заріччі,— промимрив він.

Заріччя — це передмістя. М'ясники, шорники, баришники кіньми жили там. Ось куди, виходить, попав Сергій.

Я свиснув.

Сергій узяв свій клуночок, шинелю, перекинув через плече пару добрих хромових чобіт і пішов до дверей.

— Ну, прощайте,— мовив він, зупинившись у дверях, і сумно подивився на нас.— Ех, жили ж ми, краще й не треба, товариші дорогі! Не жити так ніколи! — Він наче прощався з життям. Потім зовсім тихо додав: — Бувайте... — І пішов.

Тепер у кімнаті зосталось нас двоє: я та Бенц. Рябінін ще раніше виїхав в губернське місто. Речі свої він залишив тут, але які то були речі! Може, він і не повернеться по це барахло.

Ми з Бенцом тепер були самі у величезній порожній кімнаті. Як і раніш, лежали на ліжках, курили.

— Пам'ятаєш, Бенц,— починав я,— пам'ятаєш, як минулого року ми тебе здорово розіграли в ЧОПі? Ти спав, а ми бігли й закричали: «Банда! Банда!»

Бенц тихо сміявся:

— Пам'ятаю, пам'ятаю! — І зітхав.

Часом до нас заходив Семчик.

— Здорові були, старики! — вітав він нас.

— А пам'ятаєш, Семчику, як ми перемогли твою буржуйку? О, то була жорстока драма!

І ми, сміючись, згадували цю історію.

Буржуйка, яку Семчик з батьком «ущільнили», оголосила їм справжню війну. Вона не дозволяла користуватися телефоном, замикала убиральню, невдоволено відчиняла Семчикові двері, невдоволено проходила повз їхню кімнату. Вона вперто мріяла вижити більшовиків зі своєї квартири.

Але одного разу вдень раптом задзвенів телефон, і буржуйка, взявши трубку, почула:

— Говорять з Москви. Говорить Михайло Іванович Калінін. Покличте товариша Семчика.

Буржуйка затремтіла. Вона навшпиньки побігла до Семчика і засичала:

— Вас... до... телефону... сам... просить...

І Семчик, взявши трубку, сказав басом:

— Так, я вас слухаю, Михайле Івановичу. Що новенького в Кремлі? Як справи?

А буржуйка тремтіла в сусідній кімнаті і все чекала, що Семчик поскаржиться на неї Калініну.

Через півгодини знову залунав дзвінок. Цього разу «дзвонив» Фелікс Едмундович Дзержинський.

— З Чека,— сказав він коротко, і буржуйка знепритомніла.

Дзвонили ще Анатолій Васильович Луначарський, Семен Михайлович Будьонний і, нарешті, Коллонтай. Коллонтай говорила швидко, дзвінким голосом. Вона й dokonala буржуйку.

Ми згадували всі подробиці, починали знову і знову, але замість веселощів і сміху до нас приходив сум. Поганий гість!

І от якось увечері, коли ми з Бенцом стоимись перегортати спогади і, посварившись через них, мовчки лежали на ліжках,— в двері раптом гучно затарабанили.

— Можна,— тихо сказав я і повернувся на другий бік.

Але в двері тарабанили й тарабанили.

— Чудак ти,— сказав Бенц,— він же не чує твого «можна».

— То гукни голосніше, коли ти такий тенор.

А в двері тим часом стукали все дужче. Двері стугоніли під ударами добрих кулаків. По-моєму, на них уже повинна була виступити кров.

— Бенц, треба відчинити: чуєш, стукають,— сказав я дуже мирно.

— Чую,— так само мирно відповів він.— По-моєму, теж треба відчинити.

— Ну?

— Ну?

— Це ж хамство! Я сьогодні вже ходив по окріп.

— Пацан! Ти згадуєш навіть такі дрібниці! Гаразд. Я, я сам відчиню,— драматично промовив він і перевернувся на другий бік.

Двері відчинив, звісно, я і попав в обійми Альоші й Семчика.

— Альошо! Альошо! — закричав я.— Де ж ти так довго був?

Я засипав його питаннями, але він, не відповідаючи на них, сказав, що прийшов поговорити про комсомол.

— Чудово! — гукнув я.— Чудово!

Але мене перебив Бенц. Він навіть устав з ліжка і, підмикуючи штани, підійшов до Альоші.

— Ви, юначе,— втупившись у нього, почав поважно,— самі про це думали, чи вам хтось допомагав?

— А що? — похмуро спитав Альоша, і я помітив, як стиснулись його кулаки.

Вдачу мого друга дитинства я знав і вирішив втрутитися, але Бенц одіпхнув мене рукою і вів далі тим самим тоном:

— Може, ви помилились, юначе? Може, ви хотіли вступити не в комсомол, а в спортклуб чи в драматичне товариство? Ви нудьгуєте?

— Мені нема чого помилятися,— відказав Альоша.

— А де ж ти раніш був? — верескнув Бенц, втративши всю свою поважність.— Де ж ти раніш був? Чого ж ти раніш не вступав у комсомол?

Я знав цю рису «стариків»: усіх новаків вважати за шкурників, котрі прийшли на готове, на завойоване. Я й сам, хоч і не фронтовик, кричав новакам: «Де раніш були?» Але ж це Альоша, це свій хлопець. Як він міг раніш вступити? Йому тільки п'ятнадцять років. Він у дитгрупі був.

Проте Бенц, не слухаючи мене, кричав:

— Де ти був, коли чорти здихали? Де ти з контрами боровся?

— Я боровся з контрами в школі,— збентежено пробурмотів Альоша.

Та Бенц раптом погас. Викричався. Він одхаркнув і хрипко мовив:

— Дай цигарку.

Ми сіли. Семчик сказав, що з Кружаном про Альошу розмова була.

— За це діло я взявся,— додав він.— Будьте певні.

Проте Альоша, видно, не був певний. Він запитав мене тихо:

— Як думаєш, приймуть?

Бенц раптом знову підскочив.

— Юначе! А у вас тато є?

— Є,— нічого не розуміючи, відповів Альоша.

— І мама є?

— Є й мама.

Бенц подумав-подумав і похитав головою.

— Не приймуть.

Тут ми всі нічого не зрозуміли. Але Бенц уже став у позу промовця, підсмикнув штани й гукнув:

— Чи є в комсомольця сім'я? Нема, нема! Чи є в нього дім? Нема, нема! Його сім'я — комсомол, товариші. І його дім — комсомол.

Я згадав, що й справді ми недавно обговорювали розроблені Бенцом комсомольські заповіді, в яких третім

пунктом стояло: «У комсомольця немає сім'ї, його сім'я — комсомол». Якраз Бенц був доповідачем з цього питання. Ми довго сперечались і не дійшли ніякої згоди. Зараз це здається тільки смішним. Багато з того, що так турбувало й мучило нас колись, здається тепер тільки смішним. Пам'ятаю, як перекопано й запально сперечались ми, наприклад, про те, чи можна комсомольцеві носити галстук. Нам здавалось, що ми вирішуємо дуже важливе побутове питання.

Ми хотіли збудувати світ по-новому, по-гарному, на нових і справедливих засадах, і самі хотіли стати цілком новими людьми, які позбулись усього старого, зашкарублого, міщанського. Ось чому ми так багато сперечались про етику й мораль, про те, що можна й чого не можна. Хай ми багато в чому помилялися, «перегинали» — партія терпляче виправляла й учила нас, — але ми хотіли гарного!.. Правильно сказав Безименський: «Хочеш хлопцем ти бути хорошим, та не знаю: чи будеш, чи ні».

Того літа 1922 року комсомольська організація нашого городка переживала чергову «кризу зростання». Громадянська війна скінчилась. Життя устанавлювалось, входило в нові береги. На порядок денний стало найголовніше питання — боротьба з розрухою, відбудова господарства. Партія устами Леніна вже вказала комсомольцям, що «спілка комуністичної молоді повинна бути ударною групою, яка в усякій роботі подає свою допомогу, виявляє свою ініціативу, свій почин».

Але у нас, в міськкомі, й досі сидів Гліб Кружан, іржавий «уламок» доби воєнного комунізму. Він тягнув нас назад. Він не хотів, та й не вмів працювати по-новому, в нових умовах. Йому було нудно виконувати копітку, буденну роботу. Він справді стирчав іржавим уламком у здоровому тілі нашої організації, і ми починали це невиразно відчувати. Невиразно — бо для багатьох з нас Гліб Кружан ще був оточений ореолом бойової слави, його ще вважали сміливим, товариським хлопцем. У нього були друзі і прихильники.

Боротьба з Кружаном була попереду.

— Я працювати хочу, розумієш? — тихо мовив Альоша. — Розумієш, працювати! Завтра я йду з батьком на завод. Там, кажуть, слабенький осередок. Я працюватиму в ньому. Розумієш? Я хочу діла.

Я нічого не встиг відповісти Альоші. Двері широко відчинились, і на порозі виріс Рябінін.

Сліпучий здогад раптом спалахнув у мене.

— Рябінін! — гукнув я. — Ти їздив в губком говорити про Кружана?

— Ні, — заперечив Рябінін, — я їздив узнавати, чи потрібні десяткові дробі, чи досить простих.

— Серйозно питаю, — підкреслюючи слово «серйозно», кинув я.

Але Рябінін тільки плечима здвигнув.

— Серйозно. Я їздив з приводу дробів. Я хочу вступити на робітфак. Їздив питати, чи потрібні десяткові дробі.

— Але ти хоч заходив в губком з приводу наших справ?

— Ні. Чого ж я мав заходити?

— Як то — чого?

— Мене в губкомі не знають. Мене туди не кликали. Чого ж я піду?

— А що ж нам з Кружаном робити?

Правду скажу, це прозвучало досить безпорадно. І я сам зрозумів, що цим криком розписався в тому, що я хлопчисько.

Рябінін засунув руки в кишені і став навпроти мене. І я одразу відчув, що він і старший, і вищий, і дужчий за мене. Добрий спокій ішов од його широкої, доладної по-статі.

— Що з Кружаном робити? — насмішкувато повторив він мої слова. — Нам що — губкомівці скажуть? Ми самі діти, чи що?

— А що Кружан? — втрутився Альоша. — Кружан гарний хлопець. — І він глянув на Семчика. Той почервонів.

Рябінін узяв табурет, сів на нього верхи і сказав нам:

— Хлопці, є новини!

Ми збились коло нього й налагодились слухати.

— Я був в Енську в комсомольському клубі, хлопці, — почав Рябінін. — Прийшов, чешу вгору сходами. Коли мене зупиняють. «Товаришу, скиньте шапку, он роздягальня». І справді, хлопці, — роздягальня. Я витер ноги й пішов сходами. Дуже гарний клуб. Ось які новини, хлопці.

Бенц засміявся.

— Це що? — запитав він сердито. — Потім тебе взяли за ручку й повели в зал. А там розкішний бал і танці до ранку. Так?

— Ти вгадав, Бенц. Були танці.

— Танці?

— Еге.
— В комсомольському клубі?
— Ти знову вгадав, Бенц. Так. В комсомольському клубі.

Зайшло мовчання.

— Чи нема ще новин, Рябінін? — нарешті сухо спитав я.
— Є. Я зустрів Колю Савченка.
— Савченка? — закричали ми.
— Ага. Нашого хороброго Колю Савченка. Він ішов з обліково-розподільчого відділу, дістав нове призначення... Вгадайте яке?

— Начальником карного розшуку? — сказав Бенц.
— На роботу за кордон? — кинув я.
— Ні, — відповів Рябінін, — комерційним агентом в Соляний трест.

— Що-о?

Я ніколи так здорово не сміявся.
— Коля! Коля! Комерційним агентом... — задихався я від сміху.

Мені підголошував Семчик.

— Комерсант... Коля — комерсант... Дожився Савченко! Але Бенц поставився до цього серйозно.
— Ну, добру новину привіз, Рябінін, — сказав він різко. — А швейцарами наших комсомольців ще не призначають?

— Швейцарами? Не знаю, — спокійно відповів Рябінін. — Але ви Мишка Єленського пам'ятаєте? Ну так Мишка Єленського призначено заступником директора ресторану.

— Що-о? — вигукнув Бенц. — Смієшся, Степане?!

Однак тут було не до сміху. І я, гепнувши кулаком по столу, прохрипів:

— Знущатися не дозволю! Оце так новини!

Рябінін тільки знизав плечима й закурив.

Бенц підійшов до нього, взяв за гудзик і щиро сказав:
— Слухай, Степане. Я поставлю тобі тільки три запитання. І тоді ми побачимо, чи треба нам ще з тобою взагалі говорити, чи відтепер уже не варто.

— Добре, — подумавши, сказав Рябінін. — Добре, питай.

— Скажи, Степане, — схвильовано почав Бенц. — Скажи, ти вважаєш за правильне, що комсомолец — чуєш, ком-со-мо-лец? — працює в ресторані, казино, концесії, що він обслуговує непманів? Ти вважаєш це за нормальне? Так? Так чи ні? Тільки одне скажи: так чи ні?

— Так.

— Так?! — захлинувся Бенц.— Ну гаразд, хай буде «так». І ти вважаєш також за нормальне, що комсомольця — чуєш, ком-со-моль-ця! —призначають господарником, комерсантом, директором, і, отже, він наймає робітників, можливо, навіть таких, як і сам, комсомольців, і він підписує угоди з приватниками, і п'є з ними чай у своєму службовому кабінеті, і звільняє за невихід на роботу або за спізнення комсомольця-робітника, йому підлеглого. Ха! Підлеглого! Ти це теж вважаєш за правильне? Так чи ні?

— Так.

— Знову «так»? Ну гаразд, Степане. Є ще третє запитання, і це останнє. Ти вважаєш за правильне, що комсомолец — ком-со-мо-лец! — думає про себе, про свою особисту долю, про своє особисте життя, хоче влаштувати свою кар'єру, як риба, шукає глибшого місця... Це правильно? Так чи ні?

Ми притаїли дух, чекаючи відповіді Рябініна, а він знизав плечима й відповів:

— Ну, звісно.

— Ти тричі сказав «так», громадянине Рябінін! — несамовито закричав Бенц.— Ти зрадник революції!

Я зблід, почувши ці слова, і зиркнув на Рябініна. Він так само був спокійний.

— Я теж поставлю тобі три запитання, Бенц.— дуже мирно почав він.— Ти відповиси мені?

— Я на все відповім! — задерикувато відказав Бенц.— Мені нема чого приховувати.

— Гаразд. Перше запитання: як росте хліб?

— Тобто як? — розгубився Бенц.— Я не розумію.

— Як росте хліб? Ну, скажімо, як треба орати, як угноувати, який хліб де й коли краще сіяти? Дуже просто. Знаєш ти це чи ні?

— Ні-ні... не знаю.

— Ну, а як варять сталь? Ти теж не знаєш?

— Ні-ні... не знаю.

— Ну, а прості дробі принаймні знаєш?

— Ні...

— Ти тричі сказав «ні», Бенц.— засміявся Рябінін,— отже, ти неук, базікало й ледар.

Ми зареготали. Бенц стояв наїжачений і червоний, підсмикнув штани й не знав, що відповісти.

— Це не резон,— гукнув він нарешті.— Я можу не знати, як варять сталь, але я знаю інші речі.

— Гарзд. Які?

— Мало які! Я знаю.

— Ні, все ж таки — які?

— Я політичні науки знаю.

— І політекономію? І статистику?

— Політекономії він не знає,— втрутився я,— він учора на гуртку засипався.

Рябінін похитав головою й запитав:

— Скільки тобі років, Бенц?

— Іди к чорту.

— Ну, скільки? Двадцять? Двадцять два? Ти скажи. Скажи, що ти про себе думаєш?

— Я про себе ні-ко-ли не думаю, товаришу Рябінін,— запально відповів Бенц.

— Нам нема чого про себе думати,— підхопив Семчик.— За нас міськком думає. Обліково-розподільчий відділ.

— Тобто Кружан?

Йому ніхто не відповів. Та й що вони могли відповісти йому? Я міг підійти і показати свої руки. Я — складач. Ось що з мене вийде. Але що міг відповісти Бенц, вічний екправ міськкому?

— Нас не питали, що з нас буде, коли посилали на фронт,— задержувато відказав Бенц.

— І нічого було питати,— погодився Рябінін.— Тоді людей рахували на взводи, багнети й шаблі. Ми казали: загін з п'ятдесятьох шабель, а не з п'ятдесятьох чоловік. Кожна наша людина тоді була або багнет, або шабля.

— Тепер людина — це «людина» в трактирі? Як Мишко Єленський? Так?

— Дурниці! — спалахнув Рябінін, але одразу заспокоївся.— Про це потім. Так от: кожна людина була багнет або шабля. Та я був у Енську на партактиві й чув, як тепер комуністи називають один одного: «А! — кричать до одного партійця.— Здоров, Соляний трест!» — «А! — кличуть другого.— Іди до нас, Споживспілко!» — «А! — гукають до третього.— Де ти завіявся, Південсталь?» Ось скільки імен тепер у комуністів. Партія міцно взяла господарство в свої руки. З розрухою треба кінчати, роботи багато. А ви все хочете, щоб нас на демонстрації, як заспівувачів, пускали, роботи нам не давали. Що ти вмієш робити, Бенц? — ось про що я тебе питаю. А коли нічого не вмієш, то чого ж не вчишся?

— Гаразд! — гукнув Бенц.— Я нічого не вмю. Хай так. Я вмю тільки захищати робітничу молодь. По-твоєму, це дурниці, я знаю. Так що ж, треба облишити це, га? Облишити організацію, іти вчитись на бухгалтера, так?

— Бухгалтери зараз дуже потрібні,— пробурмотів Рябінін.— Понікуди!

— А комсомольські працівники ні, не потрібні?

— Я цього не сказав.

— Були професіонали-революціонери,— сказав я в свою чергу,— чому ж не може бути професіоналів комсомольських працівників?

— Мабуть, можуть бути,— відповів, почухавши потилицю, Рябінін,— тільки шкода мені їх.

— Хіба ви не бачите,— в'їдливо сказав Бенц.— Хіба ви не бачите? Це — лінія. Але в мене теж є новини, Рябінін. Ти знав Романа Сурка?

— Ну, знаю. Він працює в Комишевасі секретарем райкому?

— Ні! — запально відповів Бенц.— Він уже не працює в Комишевасі секретарем райкому. Його вбили. Його вбили куркулі. Це теж був апаратчик.

— Ромку вбили? — прошепотів Рябінін.

— У нас погані новини, Степане,— сумно сказав я.— Ти бачиш: у нас голі ліжка в кімнаті.

— Що? Теж? — тривожно запитав Рябінін і допитливо оглянув нас.

— Ні, гірше,— коротко відповів я, і мені не хотілось говорити далі.

— Я вчора бачив Сергія Голуба,— сказав Семчик.— Він вінчався в церкві. Пояснив мені, що інакше за нього не піде наречена. А в нареченої татусь — торговець м'ясом.

— Всі хочуть ситого життя,— задумливо мовив я,— їм надокучило валятись на голих ліжках.

— Я теж хочу ситого життя.— Рябінін замислено дивився у вікно.— Хорошу, чисту квартиру... Ванну... квіти на письмовому столі...

— Жінку,— підказав я.

— Жінку...— так само задумливо підтвердив Рябінін.— Сина...

— В Заріччі багато дівок на порі, Рябінін,— крикнув Бенц.— З квартирами, з перинами, з паперовими троляндами, з жирним борщем і котлетами в сметані. В Заріччі багато дівок, Рябінін.

Я глянув на Альошу і здивувався — чого він мовчить? Він ні слова не сказав під час суперечки. Сидів, байдуже дивлячись в підлогу, наче думав щось своє. А що ж він думає про суть суперечки? Невже не те саме, що я?.. Ми ж з ним однолітки. Невже можна думати інакше, ніж я? І я почав уважно прислухатися до того, що казав Рябінін.

— Ти, Бенц, тільки одної дрібниці не розумієш.

— Чого саме?

— Того, що земля крутиться. Вона — дзига! А ти думаєш, що станеш на неї обома ногами й залишишся нерухомим? Не вийде! Ти думаєш, що завжди будеш таким, як зараз? Будеш ходити в пошарпаній шинельці, в зеленій кепці, з папкою розтріпаних паперів під пахвою, будеш поспішати на засідання, відкривати й закривати пленуми, будеш сердитися на весну, що зриває оргроботу? Сидітимеш на своєму табуреті в міськкомі й не пускатимеш до себе ні нових людей, ні нових ідей, посивієш, заплісняєш і все будеш екправом, а Борис Кац керсправами? Не вийде! Ти не вмієш дивитися вперед, Бенц. Завтра прийде оцей Альоша Гайдаш, мордатий чорт, і скаже: «Ану геть! Давай я до керма стану». Куди ти подінешся?

— На смітник? Так? — затупотів ногами Бенц. — Нас на смітник? Так? Куди нас?

— Нас? — засміявся Рябінін і обняв Бенца за плечі. — Нас? Ого! Нам удача! Нас на учобу! В робітфаки нас. На курси нас! Ось куди. Хлопці! Та гляньте ж ви, чорти б вас узяли, в завтрашній день! Кинь папки, Бенц! Ти розумієш, що робитися навкруги? Сліпий чортяко, ти нічогосінько не розумієш! Я бачу твоє завтра, Бенц. Ти будеш... комерційним директором фарфоротресту. Ось ким! Так! Так! Директором!

— Бенц — директор? — Ми дружно зареготали. Ми ляпали сердитого Бенца по плечах і кричали йому: — Бенц, ти будеш комерційним директором!

І мені страшенно хотілось побачити, що буде завтра з нами: зі мною, з Бенцом, з Альошею.

Але я не вгадав нічєї долі, навіть своєї. Та хіба можна було вгадати, коли я, як сліпе кошеня, дивився, примруживши очі, вперед, вдивлявся в долю моєї країни.

А біографія моя і моїх хлопців завжди збігалася з біографією моєї країни.

— Загляньте в завтрашній день, хлопці, — схвильовано казав Рябінін. — Завтра ми, комса, будемо господарями світу.

Я не впізнавав Степана. Невже це той самий, завжди спокійний, усміхнений, вайлуватий хлопець? Виявляється, він мрійник, цей самий Рябінін!

— Ми будемо господарями світу, хлопці. Ми будемо комерсантами й інженерами, партпрацівниками і професорами, мореплавцями і наркомами, письменниками і вченими... Так, так — вченими! Нам доведеться надіти рогові окуляри на перенісся — нічого не вдієш, доведеться. Ми будемо фізиками і хіміками, та ще такими, яких світ не знав. Хіба ви не зрозуміли великих слів Володимира Ілліча: вчитися, вчитися, вчитися? Ось що тепер повинен робити комсомолец. А як же інакше? — Він глянув на нас сяючим поглядом і зупинив його на Альоші. — Правильно, Альошо?

— Правильно, — відповів той. — Я їм уже казав: треба діло робити. Все правильно, Рябінін.

І я подумав, що коли є в цій кімнаті двоє людей, котрі думають однаково, то це Рябінін і Альоша. Найстаріший з присутніх, єдиний член партії серед нас, і наймолодший, котрий тільки мріяв стати комсомольцем. Вони думали однаково. І це найбільше вразило мене.

— Отже, ти по свої речі приїхав, Рябінін? — сумно спитав Семчик. — Ти їдеш учитися?

— Ні, — відповів він і раптом похмурнів. — Є ще дві справи, хлопці, які затримують мене тут. І перша з них — Кружан.

— Кружан?

— Ми самі повинні справитись з Кружаном, без губкому, — сказав Рябінін.

Мене вразило, що він не питає про Юлька. Цілий вечір мені хотілося сказати йому: «А Юлька? Чого ж про Юлька нічого не скажеш? Не питаєш?» Мені важко було стриматись, і я не стримався.

— Чого ж ти про Юлька не питаєш?

— А що мені питати?

Це мене розізлило.

— Справді, нема чого? Не дуже їй весело було тут останні дні... самій.

Рябінін здивовано подивився на мене і тихо додав:

— Чудак! Я ж з нею разом їздив узнавати про десяткові дробі.

ДЕСЯТИЙ РОЗДІЛ

— Ваше уявлення про щастя?
— Боротьба.

К. Маркс

1

Є затишні куточки на заводах та будовах,— їх знає кожна заводська людина. Вони утворюються самі, і люди швидко звикають до них. Сюди приходять покурити, напитися чайку, перевзутися, просто побалакати. Лежать, солодко простягнувши ноги, повільно, уривчасто розмовляють, сплять.

Коли на майданчику дзвенять безсніжні грудневі морози і рукавиці примерзають до заліза, а залізо стає крихке, як фарфор,— сюди приходять грітися. Тут темно й сонно. Серед кімнати палає рум'яна залізна грубка. Стоять довгі дерев'яні лавки. Бак з теплуватою водою. Бляшана кружка на ланцюжку. Коло грубки сидить і куняє дівчинка-прибиральниця. Сушаться чийсь валянки. Запах паленої шерсті повзе по кімнаті.

І верхолаз, що тільки-но розгойдувався на тридцятип'ятиметровій щоглі, заходить сюди, як у лазню. Він просто кидається до вогню. Крекчучи, знімає рукавиці й підносить скарлючені, заляккі пальці до розжареної грубки. Він тільки тепер розуміє, як страшенно змерз.

— Брр!...— бурмоче він і здригається.

Йому хочеться ще ближче стати до вогню. Якби можна було, він схопив би грубку в обійми. Він тупцює коло неї, курить, перемовляється з сонною дівчинкою жартами, нарешті повільно, останній раз, затягається цигаркою, надуває рукавиці, йде до дверей і, широко відчинивши їх, поринає в сині морозні сутінки.

У механічному цеху, де працював Павлик, таким затишним куточком була шорницька — кімната чергового шорника.

В старих механічних цехах шорник був не останньою людиною. До нього йшли з поклоном, коли на шківі з тріском допав старий пас. Шорника треба було просити, щоб прийшов негайно.

Він сердито брав пас, як лікар бере гарячу руку хворого, і хитав головою.

— Скажи на милість, які тепер паси! Позавчора ж лагодив...

Його просили зшити акуратніше, щоб шов не дряпав шківа. Він працював у своїй кімнатці й наспівував пісеньку. Він обробляв шкіру в тому цеху, в якому обробляли залізо.

Паси висіли над кожним верстатом і надавали механічному цехові вигляду великої й темної шевської майстерні. Все вгорі було закрито ними. Вони густо переплітались там, сплітались навколо трансмісій, падали на верстати, на них зберігався порох, що навідав з дня освячення цеху; і вони висіли над головою в робітника, як клубок змії, вони сичали, коли пускали верстати. Людина, яка вперше потрапляла в цех, довго відчувала, що над нею висить якийсь тягар. Потім звикала. Люди до всього звикають.

Коли в нових цехах поставили верстати без пасів і крізь просторі, скляні, чисті стелі в цех вільно влилося сонце,— люди зрозуміли, який тягар вони скинули з плечей.

Та коли Павлик учився слюсарського мистецтва, час нових заводів ще не настав. Шорник у цеху був. В його темній кімнатці завжди диміла грубка і кипів величезний чайник. Вечорами сюди приходили робітники другої зміни, курили, пили чай і балакали. Вогкий запах шкіри змішувався з запахом махри.

Павлика не проганяли відціль. Він умів і любив догджати старикам. Він носив воду для чайника. Бігав у цех по махорку, забуту в інструментальній шафочці. Він з пошаною, не кліпнувши оком, слухав брехню старика-майстра про незвичайну шуку, яку той оце недавно впіймав. Він навіть вірив у цю шуку. Вірив і другому старикові, коли той розказував про незвичайні заробітки в минулому. Павлик знав, що для робітника головне — найбільше заробити. І він сам мріяв про великі заробітки в майбутньому. Мріяв не тому, що любив гроші,— він не мав їх ніколи й не жалів про це,— а тому, що так воно годиться для доброго майстрового. Чим майстровий кращий, тим йому більше платять. А Павлик хотів стати якнайкращим майстровим.

І він жадно прислухався до розмов у шорницькій, особливо коли згадували про старих майстрів. А згадували про них часто.

Було два сорти майстрів,— скоро зрозумів Павлик,— «шкуро» і «золоті руки». Про середніх у шорницькій не згадували.

Павлик здивувався, дізнавшись, що «шкурою» називали тихого майстра Каюду.

— Він тихий ходить,— казали в шорницькій,— але звіром думає.

— Сімнадцятим роком він прибитий, але п'ятий рік пам'ятає.

— Він нам тачки не забуде, та й ми йому дещо пригадаємо.

Найбільше Павлик любив слухати про майстрів «золоті руки».

— Ось який майстер був! — згадували таких в шорницькій.— Зіпсувався токарний верстат. Щось стукає в ньому, і ніхто ради не дасть. Німець розбирав-розбирав, упрів і кинув. Наш інженер розбирав-розбирав, плюнув і кинув. А він підійшов, шарпнув верстат, послухав, як стукає, і каже: «Ось у чому причина, розстроїлась гітара, змініть вкладень». Ось який був майстер. На слух верстат знав. Душу верстата розумів.

— Він візьме річ, оком гляне, рукою помацає і точно скаже до міліметра, який у цій речі розмір. У нього в пальцях чуйність була.

— Він піде, верстат залишить на самоході. Походжає. Курить. Розмовляє. Потім раптом підводиться і йде. «Куди?» — «У мене,— каже,— через хвилину самохід кінчається». І що ж ти думаєш? Секунда в секунду! Ми перевіряли. А годинника в нього немає.

І в інших професіях були такі самі видатні майстри. Коваль Вавілов на величезному паровому молоті міг викувати хоч яку дрібну деталь. Доменщик по кольору жовтуватого газу над колошником одразу визначав якість топленого чавуну. Малописьменний старий майстер міг скласти шихту краще за всякого інженера.

З оповідей у шорницькій завжди виходило, що не освіта й не грамота роблять людину добрим майстром, а «золоті руки», практика, вдача, досвід. Тут завжди знущалися з інженерів-білоручок. Їх показували в особах: їхні гидливі руки, їхню гаркаву мову, їхню ліниву ходу. Завжди виходило, що інженер лишався в дурнях, а старик-майстер, закрутивши вуса, рятував діло, особливо коли йому поставлять шкалик. У шорницькій багато сперечались, котрий майстер кращий: питуший чи непитуший? І більшість погоджувалась на тому, що кращий — питуший. У питушого й запалу більше, і сміливий він, і до людей добріший, і на розцінку щедріший.

Багато хвастошів було в оповіданнях стариків. Павлик сміявся в своєму кутку, слухаючи, як кожен вихваляє

себе і свою кваліфікацію перед іншими. Павлик чудово розумів, що без путящого інженера не може жити й розвиватися завод... «Даремно вони пишаються своєю неграмотністю,— думав він про стариків.— Ні, я неодмінно вчитимусь». Але Павлик також розумів, що без гордості людині прожити не можна. Чим було гордитися майстровому? Пишних покоїв у нього немає, жінка не красується шовками перед сусідами, діти бігають по дворі, виблискуючи голими п'ятами. Тільки й є гордості у робочої людини — «золоті руки». Руки, які вміють надати безформному шматкові заліза змісту й краси.

Ці «золоті руки» давали можливість хорошому майстрові коверзувати перед хазяїном, вередувати місцем, блукати по країні, шукаючи краю, де вільно живеться трудящій людині. А як не було такого краю,— старівся майстер, прикипав до одного місця, до місця свого батька й діда, навіть починав любити свій завод, свою залізну каторгу. І якщо йому треба було особисто розпорядитися своїм життям, він знаходив смерть тут, коло свого робочого місця. Зовсім недавно, в шістнадцятому році, сталевар Будяк кинувся в ківш розтопленої сталі. Люди бачили, як він звів комір тужурки, ніби прикривав обличчя й очі від жару, і головою вниз кинувся в ківш. Товариші відлили модель людини й поховали замість Будяка.

Дядьки Абрам і Трохим теж були майстрами «золоті руки». Але поважали на заводі більше Абрама Павловича. Він був вимогливий, суворий, з людьми непривітний, «багато про себе думав», це визнавали всі, та, може, за це ще більше поважали. Не любили, однак шанобливо віталися. І коли він узявся раптом, ні з того ні з сього, за організацію учнівської майстерні, всі заводські люди здивувалися. Здивувалися і не повірили.

Та ось набрали дівчорі, одгородили в кінці цеху куток, поставили кілька розхитаних верстатів і без галасу відкрили вперше на заводі учнівську майстерню-школу. Сам майстер Абрам Павлович взяв напилек і, роздубавучи руді вуса, почав учити підлітків. Цех зчудувався.

Павлик знав, що це через нього взявся дядько марудитися з галасливими підлітками. Обіцяв дядько вивчити племінника, от і вчить. Павликові було ніяково перед дядьком, але він незабаром побачив, що майстер серйозно захопився своєю роллю вчителя. Старий ходив тепер в окулярах і, коли товариші допікали йому жартами, відповідав, підморгуючи:

— Давай поміркуємо. Ось ти, старий, машину, скажімо, будуєш. Так? А я машині хазяїв готую. Ну? Чий козир старший? — І хитро сміявся.

— Не вивчиш на токаря за два роки,— казали йому.— На токаря все життя вчать.

— А чому? — заперечував Абрам Павлович.— Бо ти рік горілку майстрові носиш, а вже потім тебе до верстата пустять. А в нас наукове навчання моєї методи.— І вперто закінчував: — Будуть з хлоп'ят майстри. Я відповідаю.

Він був тільки незадоволений тим, що багато людей втручається в його справу. Особливо не любив комсомольців. Він був запальний і, коли тупість учня допікала йому, сердито кричав:

— А, вайло! — І ляпав нетямущого по шиї.

Однак прийшов секретар комсомолу Кость Греков і сказав, що бити учнів не можна.

— Не можна? — здивувався майстер.— А як же я їх учитиму?

Потім затупотів ногами, жбурнув напилок на підлогу і прогнав Грекова. Проте бити хлопців перестав. Тільки Павлика крутив за вухо.

Друга сутичка з комсомольцями сталася у нього восени. Йому сказали, що для учнів запроваджуються загальноосвітні предмети.

— Ну, і хай собі,— мовив він байдуже.

Але йому пояснили, що через це учні повинні менше працювати в цеху.

— Що? — вигукнув він.— Тоді я кидаю цю комедію! Все кидаю! Хай воно згорить. Що? Він географією верстата мені не налагодить. Не потрібна географія токареві. Нема моєї згоди. Як собі хоче!

Його довго умовляли. Він опирався. Галасував.

— Павлику, тобі потрібна географія? — питав він племянника при всіх.

— Ні,— твердо відповідав Павлик.— Для чого?

Він і справді вважав, що географія йому не потрібна. Але арифметика, фізика — інша річ. Йому хотілося знати все, що стосується його майбутнього ремесла. Він бачив, як важко дядькові обчислювати; недавно сів обчислювати на папері добір шестерень, упрів, плюнув і сказав:

— Ні, я вже краще на практиці...

І креслення дядько ледве читає. А одного разу Павлик спитав його:

— Чому метал буває різний?

— Як різний? — розсердився майстер.
— А от шматок чавуну і ось шматок чавуну, а метал у них різний,— плутано пояснив Павлик.

Але дядько вилаяв його за те, що дурниці питає, і пішов. Павлик зрозумів: не знає дядько. Тільки своє діло добре знає: слюсарське, монтажне. А що в інших цехах робиться, як сталь вариться, який буває чавун,— цим старий ніколи не цікавився. А Павликові хотілось усе знати.

І, слухаючи в шорницькій оповіді про знатних слюсарів, він думав:

«Якби мені бути таким! Навіть ще кращим!»

Він добивався здійснення своєї невисокої мрії — став до верстата. Однак тепер йому цього було мало. Тепер йому хотілося стати знатним слюсарем.

Коли він перший раз узяв зубило в руки, то навіть розгубився від радості. Потім старанно почав обрубувати шматок чавуну і швидко збив пальці до крові. Кров не злякала його, злякала думка: «Нічого не виходить. Не буде з мене слюсаря!» — і мало не заплакав.

Прийшов дядько, подивився, похитав головою, мовчки взяв зубило, сказав: «Дивись»,— і показав, як треба держати інструмент в руках. І Павликові одразу стало легше працювати. Тоді він зрозумів, що означає досвід, уміння майстра.

Він опанував нарешті зубило і взявся до напилка. Довго не міг навчитись рівно, горизонтально тримати його. Він люто працював напилком, а потім виявлялося, що один бік шматка спилив, а другий не зачепив.

«Може, в мене слюсарського таланту немає?» — сумнівався Павлик і дивився, як працюють інші хлопці. Та у хлопців виходило ще гірше.

І коли вдалось нарешті Павликові припасувати площину під косинець, він розгубився від радості. Він не вірив собі, брав знов і знов косинець, прикладав до обробленого квадрата, дивився проти світла. Ні, нема просвіту! Це була радість! Ось він зробив корисну річ. Залізо піддається йому, слухається його напилка: безформне, воно набуває форми; шкарубке, дерке, воно стає гладеньким. Павлик буде, буде слюсарем, неодмінно буде!

Він опанував драчевий напилко, потім личкувальний, шліфувальний і нарешті бархатний. Всі ці напилки в його руках переставали бути холодними шматками заліза, вони ставали інструментом. Його вже слухався й мітчик, і клуп з плашками, він умів тепер нарізати гайку, болт, гвинт, він

зробив нарешті собі інструмент і вибив на ньому ініціали «П. Г.».

Він блукав вечорами по заводу, дивився, як вальцюють залізо, як набивають в опоку формовочну землю, як стружать модель. Коли його виганяли з цеху, він не ображався,— знав, що такий порядок. Він ішов, щоб завтра знову прийти.

Загальноосвітні уроки Павлик одвідував акуратно.

Дядько насмішкувато питав його:

— Ну, хіміку, чого ви там навчилися?

Павлик розповідав. Щоразу дядько слухав його уважніше. Якось сказав ненароком:

— А я ж усього помацки дошукувавсь. Скажи на милість! — У голосі його пролунала заздрість.

Проте з одним предметом дядько ніяк погодитися не міг,— це з політграфотою.

— Політики уникай,— навчав він Павлика.— За політику твого батька повісили. Майстрові політика зовсім не потрібна. Вона зайва. Вона неспокій вносить. Хіба тобі не однаково, хто власть? Ти сам собі власть, коли в тебе золоті руки!

Він сердито розпитував Павлика, з ким той дружить.

— Особливо комсомольців уникай,— наказував старий і, здавши Костя Грекова, наливавсь злістю: — Вони не роби, неслухи й базіки. Нема чого тобі водитися з ними! З ким дружиш — мені кажи. Я їхніх батьків усіх знаю. Якого хто кореня, мені все відомо. Я тобі скажу, з ким можна дружити.

Але Павлик про найкращого свого друга ніколи не говорив дядькові. Це про Галю. Він так само два-три рази на тиждень приходив до маленького будиночка на околиці селища і стукав у віконце. Він став тут своєю людиною, членом сім'ї, в якій не було жодного дорослого. Бо хіба можна було дядька Баглія вважати за дорослого?

— Він у мене, як мала дитина,— казала Галя про батька.— Його доглядати треба.

Павлик почував себе тут як удома. Він посвистував, працював по господарству: приробив двері до сарая, полагодив скрізь запори, поставив на вікна віконниці, позбивав поламані меблі. Інколи йому здавалося, що це він у себе вдома працює. Починав складати плани капітального ремонту. Найбільше йому хотілось пофарбувати дах зеленою фарбою, як у дядька.

Дівчатка позивали до нього, ждали, коли він прийде,

а як приходив, вилазили йому на плечі, заводили ігри. Звук, що його називали «дядьком». Він вовтузився з дівчатками, робив їм іграшки і сам, захопившись, грався серйозно. Вони тоді сідали всі на підлогу — Павлик, Галя, дві її сестрички — і вирушали в далеку дорогу. Паровоз, зроблений Павликом з картону, вони ставили попереду, Павлик гудів у кулак. Дівчатка били три рази в таз. «Гу-гу-гу!» — кричав Павлик, і поїзд рушав.

Вони проїжджали чудові країни.

— Ми в Парижі, — казала Галя. Вона любила міста.

— Ні, ні, ми в селі! — вигокували дівчатка.

А Павлик все гудів — «гу-гу-гу!» і віз їх, куди їм хотілося.

Самому ж Павликові нікуди не хотілось їхати. Чого? Хіба він не щасливий? Хіба не здійснюється все, про що він мріяв?

Він згадував Альошу і Ковбиша. Де вони тепер, чого мандрують по землі, що шукають? Він ніколи не поїде з заводу. Йому тут добре й радісно.

Одного разу Абрама Павловича викликали вдень до директора.

— Не піду, — пробурмотів він. — Чого це людину серед роботи турбувати?

Він любив показати свою самостійність перед директором. Для кого директор — Дмитро Іванович, а для нього він все одно Митько Загоруйко, підручний слюсаря, учень Абрама Павловича. Але майстер ніколи не нагадує про це. З того часу, як Митько став директором, Абрам Павлович ставиться до нього сухо, офіційно. Порядок є порядок, і директор є директор. Старик поведився самостійно, але так, як того вимагає порядок. І, побурчавши, він усе-таки ж пішов до директора.

Він повернувся відтіль через годину, і, глянувши на його сіре обличчя, Павлик одразу зрозумів: трапилось нещастя. І всі учні відчули те саме. Вони тривожно й мовчки стежили за рухами свого вчителя, як він підійшов до свого столика, як сів, крекнувши, на табурет. Вони покинули роботу і стовпились навколо старого, невиразно відчувуючи, що сталося загальне нещастя — його і їхнє. В цій тривозі вони злились з майстром в одно.

Абрам Павлович глянув на своїх вихованців і побачив десяток кучерявих, патлатих і стрижених голів, що сумно схилились до нього, побачив розширені тривогою дитячі очі

і відчув, що коли не щастило йому з синами, то пощастило з племінниками. Він обняв чиюсь стрижену голову й сердито сказав:

— Не здамся!

Потім підвівся і, нічого не кажучи хлопцям, пішов у цехову контору. Взяв трубку, вилаяв телефонну дівчину і викликав директора.

— Це я говорю, я,— сердито крикнув він в трубку.— Пора б тобі, Митько, мій голос знати. Я тебе не раз ганяв, коли ти деталі запорював, у мене вчившись... Добре! Ти слухай, коли з тобою старші розмовляють. Я останній раз кажу — потерпи. Маю заяву. Так. Заяву, кажу, маю. Ось моя заява. Постільки, поскільки ти моїх дітей виганяєш за заводські ворота, то виганяй і мене, старого собаку. Не зостануться без дітей на заводі. Нема на те моєї згоди. Нема, та й край!

Павлика й Мишка Рубцова схвильовані учні послали навздогін майстрові, наказавши підслухати, про що він говоритиме в конторі.

Те, що вони почули, приголомшило їх.

— Виганяють! — пробурмотів Павлик.— Куди ж ми подінемося?

Він безпорадно оглянувся навкруги: цех гув рівним знайомим гомоном, ніби ніякого лиха не трапилося. Павлика викинуть за ворота, цех так само рівно гудітиме: будуть стукати довбальні верстати, сичатимуть точила, скреготітимуть фрезери.

Старий вийшов з контори, похмуро бурмочучи в вуса. Помітив хлопців і зрозумів, що вони все підслухали.

Він розсердився, хотів накричати на них, накрутити вуха і... тільки рукою махнув.

— Невже правда? — боязко спитав Мишко Рубцов.

— Правда,— буркнув майстер.— Погана, але правда.

Вся справа була в грошах, зрозуміли хлопці з розповіді майстра: час тепер важкий, скрізь потрібні гроші, скрізь норми, кожен зайвий рот — заводові тягар.

— Хіба ж ми зайві?

— Отож-бо й є, що зайві,— пробурмотів майстер.— Коли ще з вас користь буде? Я казав йому: «Ти сліпий чоловік. Ти вперед не дивишся. З ким завтра працюватимеш, коли поздыхаємо ми?»

— А він що?

— А він мені папери під ніс тиче. Циферки. Я на них і не глянув, я в тих циферках — сліпий чоловік.

— Що ж воно буде, дядьку? — розгублено пролепетав Павлик.

— Не знаю! — відказав дядько. — Ось підемо всі за ворота. Я на заводі сам не зостанусь. Не кину я вас. Підемо, свою майстерню відкриємо. Не може того бути, щоб ми пропали.

Може й справді відкрити свою майстерню? Є сякий-такий інструмент у майстра. Можна на стороні замовлення брати... Але куди ж двадцять чоловік?

Старий розгублено оглядав цех. Він звик до нього. Звук заходить сюди, коли в цеху тихо, коли біля верстатів ще уранці нікого нема. Він поволі йшов довгою-токарною доріжкою, — випадкова стружка хрустіла під чоботом, траплялись іноді гайки, шпонки. Він одкидав їх ногою вбік і, ледь похитуючись, йшов далі. Він любив цю вранішню залізну тишу, в якій потаємно плив відгомін вчорашнього робочого дня і вже народжувались шуми нинішнього. Він любив запах цеху — суміш машинного масла, іржі та шкіри. Він любив передсвяткові дні, суботи, коли верстати натирають наждаком і вони блищать та вилискують, як спини щойно скупаних коней.

Все це тепер доведеться залишити. Заяву директорові зроблено. Двадцятєро наляканих хлопчаків товпляться у майстра за спиною. Він їх не покине.

За своє досить довге життя майстер зробив багато речей. Тисячі вагонеток, складених ним, бігають по шахтах. Сотні підйомних кранів розгойдують над цехами вилівниці. Не одна домна, склепана ним, дає чавун. Майстер знає свої вироби і любить їх. Вони прийшли до нього шматком заліза і пішли придатною до вжитку річчю.

Хлопці, які товпляться у нього за спиною, прийшли до нього невмілими й пустотливими малюками. Він виправив їм руки, він дав у ті руки інструмент, він навчив їх орудувати цим інструментом і робити корисні речі. Він любить цих хлопців і не покине їх. Він боротиметься за них до кінця.

Після роботи збуджені хлопчаки стовпились біля верстатів і зчинили галас. Одні кричали, що треба послати делегацію до директора, другі пропонували написати листа до Леніна. Мишко Рубцов вгамував нарешті галас і поставив пропозицію на голосування. Більшість постановила послати делегацію до директора, просити не звільняти учнів до закінчення навчання. Делегатами обрали Рубцова і Павлика.

Делегати підперезали робочі сорочки пасками, пригладили чуби й пішли в контору.

— Ми йому прямо скажемо, директорові,— козирився дорогою Мишко Рубцов,— так і так, товаришу директоре, вино козир, ходи з бубни, не маєте права звільняти робітничу молодь. Не старий режим!

Але Павлик не погоджувався.

— Треба йому душевно все пояснити. Він не знає. Товаришу директоре, мовляв, нам учитись охота, не можна людині невченій жити. Куди нам подітися? Він зрозуміє.

Та до директора їх не пустили. Вийшов маленький вусатий чоловічок і сказав, що директор зайнятий, просить пробачення і прийняти «делегатів», на жаль, не може. При цьому вусач зареготав і підморгнув друкарці.

Мишко Рубцов все ж таки спробував був прослизнути під руками вусатого в директорський кабінет, але був впійманий за вухо й випнутий за двері. В коридорі він принишк.

— Поговорили...— пробурмотів.

Делегати поклали собі все-таки не йти назад. Павлик запропонував стати на сходах, чекати, поки з'явиться директор. Директор зупиниться — і тут йому все розказати.

Хлопці сіли на сходах і стали ждати.

Але їх побачив сторож і вигнав на вулицю, сказавши, що в конторі робота закінчилась. Коли ж вони спробують повернутись, чемно попередив, то він їм так натовче потилиці, що вони тиждень пам'ятатимуть. І він замкнув двері так, що аж забряжчало.

— Холуй! — крикнув йому вслід Мишко.— Душа коло вішалки...

Та це їм нічого не допомогло.

Вони вирішили були ждати директора на вулиці, та потім зміркували, що під дощем директор з ними не розмовлятиме. Під дощем люди сердиті. Мокра людина завжди сердита. Це сказав Мишко.

— Куди ж іще можна піти з нашою справою?

— В міліцію,— невпевнено запропонував Павлик. Для нього всю владу уособлювала міліція, але Рубцов висміяв його.

— Тоді нема куди більше,— зітхнув Павлик.

Вони повільно брели довгою липовою алеєю.

— У відділ праці піти,— чи то сказав, чи то запитав Рубцов,— або в завком?

Вони знали, відчували: повинен бути такий закон, який захищає учнів-підлітків. Треба тільки знайти ключі до цього закону. І людей, у яких ці ключі є.

І раптом Рубцов згадав:

— В комсомол! В комсомол треба йти! — Він аж засяяв.

— Дядько комсомолу не любить. Нероби вони... Їх директор, як і нас, вижене...

Проте Рубцов уперто наполягав на своєму, і Павлик неохоче погодився. Вони бігом подались алеєю і, тьопуючи по калюжах, дісталися до клубу. Тут мистився осередок. В кімнаті осередку світилося світло, на триногому стільці сидів секретар заводського осередку Кость Греков.

Хлопці добре знали Грекова. Він часто приходив до них у майстерню.

— Ну, орли! Як ділі? — весело гукав він завжди.

— Нічого, — відповідали йому хором. — Діло йде, конторка пише, конторщик п'яний, ледве дише...

Рубцов, як і всі хлопці, знав, яку діяльну участь у справах майстерні брав Греков. Він тепер не сумнівався, що вони з Павликом потрапили туди, куди треба, і, відкашлявшись, почав:

— Ми, товаришу Греков, делегати, — я і товариш Гамаюн, — від усього юного пролетаріату нашої учнівської майстерні...

Забігаючи в майстерню, Кость бачив, як сердито й косо поглядав на нього майстер.

«Не любить мене старий, — безжурно подумав він. — Ну, нехай! Хороший старик. Довоєнного виробу».

Він знав, що майстер тільки себе вважає творцем і господарем майстерні. Старий не розуміє ні політичної, ні фінансової сторони справи, він думає, що все тече само собою. Хай думає. Чи варто за це сперечатися? Стариків Кость звик поважати, майстрів особливо.

Але комсомольцям добре відомо, з якими боями здобувається для юної школи кожна копійка грошей. Комсомольцям відомо, з якими боями добився Кость викладання в школі політграмоти й загальноосвітніх предметів. Кость давно вважає майстерню школою фабзавучу, і тільки майстер уперто гадає, що в майстерні він сам учитель і господар.

— Ну що ж, — сміється Кость із старика. — Хай думає що хоче. Аби тільки хлопців учив працювати.

Вони зустрічаються іноді в цеху — секретар і майстер,— ці два ентузіасти фабзавучу, два працівники однієї справи, і розходяться як незнайомі й навіть ворожі один одному люди.

Кость звик до того, що старики мають молодь ні за що. Сусіди з нього насміхаються. Він виріс у них перед очима. Він тутешній, народився і став на ноги тут, у селищі, коло крейдяної гори; людям чудно бачити його з папкою під пахвою. Він учора ще носив майстрам окріп у чайнику, тягав партизанам у шапці патрони,— а сьогодні, на диво тим самим майстрам і партизанам, говорить промови з трибуни, сидить на засіданнях і безцеремонно курить цигарки з директорового портсигара.

Але його люблять заводські старики, і це Кость теж знає. Люблять і пишаться ним.

— В батька вдався, в батька...— кажуть йому вслід, і Кость знає, що це найвища похвала: батько помер на царській каторзі.

І Кость ще більше намагається бути схожим на батька. Він розпитує про нього у старих. Вони батька добре пам'ятають. З їхніх оповідей батько постає, як живий: спокійний, завжди з усмішкою, привітний до людей.

— До хазяїна він був — тигр, а до робітника — друг,— розказували старики.— Він чоловіка завжди дружком називав. «Ти,— каже,— дружок, візьми своє життя на долоню та подивись на нього. Подивись, дружок, яке воно в тебе негарне та замузане, і хто в цьому винен, дружок, добре подумай».

Непомітно для самого себе Кость теж почав говорити людям «дружок».

— Ну, дружки,— сказав він, вислухавши пишномовний виступ Рубцова,— розкажіть тепер своїми словами, що у вас накипіло?

Хлопці перезирнулися, подумали й разом сказали:

— Виганяють нас...

— Закривають школу...

— На всі боки розвівають нас, як пух...

— Що?! — гукнув Кость.— Що за паніка?!

Хлопці розказали все, як воно було.

— Це ваш старий наплутав,— захвилювався Кость.— Цього не може бути. Я нічого не знаю. Старий наплутав. Це твій дядько?

— Дядько,— тихо відповів Павлик.— Тільки він не наплутав.

— А от давай підемо до нього та запитаємо.— Кость швидко накинув на плечі куртку.— Давай підемо?

Вони вискочили на вулицю й побігли по калюжах.

— Сюди,— сказав Павлик.

— Знаю,— відповів Кость.— Я тутешній.

Вони нашвидку струсили в снігах воду з кепок і курток і зайшли до кімнати. Старий сидів за столом, поклавши сиву голову на руки. Перед ним стояла майже порожня паяшка. Павлик ніколи не бачив, щоб дядько пив сам.

— Абраме Павловичу! — промовив Кость.— Невже це правда?

Майстер схопився й оstownпів, побачивши перед собою комсомольця.

— Ге-еть! — прохрипів він і хитаючись рушив на хлопців.— Ге-еть відціль, базіки язикаті! Ге-еть!

Кость і Мишко Рубцов поточились до дверей.

— Ми з приводу майстерні,— запищав Рубцов, але старий хряпнув дверима перед самим його носом.

Хлопці опинились на вулиці. Все кипіло в Костя, хотілось узяти з землі брудний камінь і заглигти старому в вікно. Мишко Рубцов запитливо подивився на секретаря. Кость засміявся.

— Вигнав-таки, старий чорт,— без злості сказав він про майстра.

— Вредний дідок,— погодився Мишко.— А вчить добре. Тільки ти, товаришу Греков, не ображайся. Він як прибитий ходить.

— Прибитий, кажеш? От тобі й старик! Але ми, дружок, йому покажемо, які ми базіки й нероби!

Другого дня вранці майстер офіційно повідомив, що першого числа він має здати весь інвентар та інструмент і розпустити учнів.

До першого лишалося чотири дні.

Начальник цеху викликав до себе Абрама Павловича й довго умовляв зостатися в цеху майстром, але старий був непохитний.

— Без хлопців не зостанусь,— уперся він.— Я їх не продам.

Більшість учнів були сироти. Їхні батьки загинули в громадянську війну або були розстріляні білими на заводі. Білі розстріляли тут одного разу двадцять сім чоловік — кожного десятого з тих робітників, що залишилися на заводі. Дев'ятим і досі ночами сняться покійники. Вони

зняться в тому самому вигляді, в тих самих сорочках і кепках, в яких стояли тоді поруч при цій моторошній лічбі. Мишко Рубцов хотів організувати делегацію матерів-удів до директора.

— Прийдете до директора,— навчав він свою матір,— і зразу починайте голосити. Він пожаліє.

Йому здавалося, що все діло у злому бажанні директора.

Зустрічаючи іноді Костя, він спочатку сердито, а потім все більш насмішковано питав: «Як ділі?» Кость бурмотів щось у відповідь і біг далі. І Мишко дійшов висновку: правду казав Павлик, ні чорта не зроблять комсомольці. Мабуть, доведеться найматися влітку в пастухи, а взимку йти в безпригульні.

Тридцятого листопада, за дві години до кінця роботи, майстер зібрав усіх своїх учнів коло себе. Він був урочисто поважний, наче прийшов на офіційний похорон.

— Діти! — почав він, розгладжуючи вуса.— Завтра ми з вами підемо відціль геть! Так хоче начальство. Але ми брали в них задрипані верстати й інструмент іржавий, і ми повинні їм віддати його. Віддати в найкращому вигляді. Хай пам'ятають нас на заводі.

Він витяг з своєї шафочки жмут наждачного паперу, клоччя, пляшку гасу, п'ять маслянок і роздав хлопцям.

— До роботи, діти! Щоб усе блищало! Щоб блищало на завтрашній день, на наш останній день.— І він махнув рукою.

Вранці першого грудня всі верстати були як новенькі. Підлогу в майстерні ретельно заметено й навіть покроплено водою, інструмент і матеріал акуратно складено. Холодна, сумна неробоча чистота майстерні вразила Павлика, він сів у куток і зажурився.

Майстер пішов у цехову контору по інженера Кудрича, якому мав здати інвентар. Учні мовчки вештались по цеху; їм уже не було чого тут робити, гроші вони одержали вчора, але ще не вірили, що школу закривають, вони хотіли своїми очима побачити, як будуть виносити інструмент, як руйнуватимуть їхню школу.

І коли побачили, що з конторки вийшли майстер і високий, худий інженер Кудрич, вони стовпились коло майстерні, спідлоба дивлячись на інженера, котрий підходив до них, ніби саме він ніс їм нещастя.

Та інженер раптом звернув убік і зник між верстатами. Майстер ішов сам. Хлопці побачили, що обличчя в нього якесь розгублене і схвильоване.

«Закривають? Ні?» — загадували хлопці, намагаючись прочитати відповідь на обличчі майстра.

Старий підійшов до свого столика, поклав кепку, розвів руками. Хлопці, притаївши дух, стежили за ним.

— Скажи на милість, га? — пробурмотів він. — Скажи на милість... — Він знизав плечима, обернувся до схвильованих хлопців. Подивився на них поверх окулярів і розсердився: — Ну чого? Чого роти пороззявляли? Працювати треба!

— Працювати? — радісно підхопили хлопці. — Працювати! — Вони прожогом, штовхаючи і пхаючи один одного, кинулись до своїх місць. — Працювати! Працювати!

Майстер аж здивувався з такого запалу.

І от він почув, як знову ожила майстерня. Ось пискнув напилочок, застукотіли молотки, зубило, загув моторчик, ось зашипіло точило, ось різець рвонув першу стружку. Майстер, наставивши вухо, прислухався до шуму своєї майстерні, і, коли шум набув повної робочої сили, як мотор, що набрав повну швидкість, старий радісно усміхнувся в пухнасті вуса: «Бач як? Скажи на милість!»

Після роботи майстер і Павлик, як завжди, виходили разом з цеху. Майстер попереду, Павлик трохи позаду. Вони йшли завжди однією дорогою: південна заводська хвіртка, Поштова вулиця, залізничний міст, базар, за базаром одразу ж селище Кавказ коло крейдяної гори. Всього йти двадцять хвилин. О пів на четверту тітка Варвара ставить на стіл каструлю з гарячим борщем.

Але сьогодні, вийшовши з заводу, майстер круто звернув убік. Здивований Павлик побачив, що старий прямує просто до клубу. Павлик не знав, іти йому за дядьком чи лишитися ждати, однак старий нетерпляче махнув рукою: «Ходімо!» Вони вдвох увійшли в клуб. Тут майстер нерішуче зупинився.

— Та-ак! — мовив він, задумливо кусаючи вуса. — Так-так...

Потім обережно штовхнув двері, на яких було написано: «Осередок КСМУ». Павлик ступив за ним, нічого не розуміючи й не намагаючись зрозуміти.

— Доброго здоров'я! — глухо промовив майстер і зупинився на порозі.

Кость Греков устав йому назустріч,— триногий стілець похитнувся і впав.

— Неохайно в тебе,— сказав майстер.— Тобі велике приміщення потрібне. Ну, байдуже.

Старий, видно, počував себе ніяково. Він почав розглядати стіни. Кость мовчав, ждучи, що ще скаже майстер, і навмисне не підтримував розмови.

«Ти мене вигнав,— думав він,— гаразд! Я тебе не вижену, але послухаю, що ти тепер скажеш».

— Я твого батька знав,— сказав нарешті майстер.— Хороший був чоловік.

— Так,— відповів Кость.

— Я пам'ятаю... Токар він був. Добрий токар. Так! Я політики не чіпаю, а токар він був добрий. Це підтверджую.

— Так! — знову сказав Кость.

Майстер потупцяв коло стола і глухо додав:

— Ти от що... Ти не сердься. Я на тебе тоді... накричав... Ну, я старий, мені можна.

Кость усміхнувся.

«Я не серджусь!» — подумав він і сказав радісно, від щирого серця:

— Я не серджусь, Абраме Павловичу.

— Ну-ну,— зрадів старий.— Ну от і головне... От і головне...

— Авжеж!..

Тепер уже було ніяково обом. Нарешті майстер сказав:

— Ну, я піду.

Він попрямував до виходу в супроводі Костя. Коло дверей зупинився і взяв Костя за плече:

— Розкажи мені, Костю, старому. Чим ти Митька переконав? Га? Я читав постанову. Цікаво мені знати, чим ти Митька переконав?

— Директора? — засміявся Кость.

Йому хотілося все розказати старому. Як бігав ці дні з парткому в контору, з контори в завком, як умовляв усіх, просив, як тикав у ніс закон уряду про броню підлітків, як загрожував довести справу до центру, як телеграфував в губком, в губпрофраду, в редакцію і як добився нарешті рішення про залишення фабзавучу. Але він нічого не сказав старому. Навіщо? Тоді треба було б багато розказувати, як Кость, після того коли його вигнав майстер, тієї ж ночі, поклав собі: або доб'ється права на життя фабзавучу, або він справді базіка, і тоді нічого йому сидіти секретарем

комсомолу. Як Загоруйко тицяв йому цифри, а технорук, мружачись крізь пенсне, питав: «Це ви за рік хочете навчити дітей кваліфікації? — і сердився. — Пропаші гроші!» А головний механік, рум'яний старичок, сміявся з Абрама Павловича та його методів навчання: «Та це ж, голубе мій, кустарщина, курям на сміх!» І всі погоджувались, що це пропаші гроші, яких і так немає. Тоді треба було б розказати, як він спересердя грюкнув кулаком по столі й закричав: «Ну, от дайте учням пробу і тоді вирішимо — бути чи не бути фабзавучу». Він вірив у майстра. Він палко хотів, щоб фабзавуч жив. І він зажадав проби.

Але тоді треба б розказати й про Микиту Стародубцева, бо це й було найголовніше.

Микита Стародубцев, секретар заводського партійного осередку, повернувся з міста якраз того дня, коли Кость Греков, зневірившись, уже знеміг у боротьбі. Кость уже вважав справу з фабзавучем програною, але уперто вирішив не здаватися, іхати в губком комсомолу, добиватися правди... Того дня саме і повернувся на завод Стародубцев. Кость радісно побіг до нього: «Виручайте, Микито Петровичу, бо що ж це робиться! Яке велике діло занепацають! Та це ж злочин! Формений злочин!» І він розказав Стародубцеву все.

Ось коли він узнав, що таке могутня підтримка партійної організації! Все враз перемилося. Маленьке питання про учнівську майстерню механічного цеху одразу стало великим питанням про майбутні робітничі кадри для заводу. У директора відбулася нарада, і Загоруйко сказав на ній, збентежено потираючи лоба: «А справді, треба про майбутнє подумати! Отак крутишся, крутишся в повсякденних дрібних справах, а вперед і заглянути ніколи». — «А треба заглядати!» — засміявся Стародубцев. «Я ж і кажу, що треба!» — озвався Загоруйко.

Тоді ж вирішили питання про пробу. «Не боїшся проби, Костю?» — запитав при всіх Стародубцев. «Не боюсь!» — запально відповів той. «Ну дивись! Це ти сам пробу держиш!»

Так воно було діло, але ж довго треба б розказувати.

І Кость, сміючись, відповів майстрові:

— Це не я, це товариш Стародубцев Загоруйка переконав. Та ще тепер треба пробу держати. Не вірять він нам.

... — Пробу ми видержимо, — запевнив майстер. — Ти,

Костю, не турбуйся. Я думаю зібрати своїх хлопців, слово їм сказати. Ти теж приходи — скажеш.

— Прийду.

— Додому до мене заходь. Не прожену. Я старий чоловік, я базік не люблю. А ти путящий хлопець. Я твого батька знав. Заходь.

— Зайду!

Майстер потиснув Костеві руку і вийшов. Павлик за ним. Вони мовчки попрямували вулицею: майстер попереду, Павлик трохи позаду. Вони пройшли міст, базар і підходили вже до Кавказу, коли майстер зупинився і сказав Павликові:

— З цим дружити дозволяю.

Через тиждень фабзавуч держав пробу. Перелякані учні з острахом дивились на членів комісії, що розмовляли з майстром. Комісію очолював рум'яний дідок — головний механік заводу. Він ходив по майстерні й хихикав:

— Оце верстат? Хи-хи-хи! Оце верстак? Хи-хи-хи!

Кость заспокоював хлопців:

— Не бійтеся, орли! Наше буде зверху, хоч би там що.

Та він сам був блідий і схвильований. Він розумів — зараз вирішиться все.

В цеху сміялись:

— Абрам Павлович держить пробу.

Але старий був бадьорий і певний успіху.

— Мої хлоп'ята не підведуть, — голосно казав він. — Я майстер. Я відповідаю.

Найбільше, мабуть, боявся Павлик. Він заздрив самопевненому Мишкові Рубцову. Той казав:

— Проба? Плювать я хотів! Я цьому рум'яному дідкові завжди носа втру!

А Павлик боявся, сам не знав чого. Учився він найкраще, його найчастіше хвалив майстер, речі, зроблені Павликом, вже давно йшли на заводські потреби. І все-таки Павлик боявся.

— Засиплюсь! — бурмотів він сам до себе. — Засиплюсь.

Раніш тут його роботу оцінювали свої люди — це була не справжня оцінка, і Павлик знав, що міг би краще зробити річ, бачив усі її вади, неточності й недоладності. Але зараз ніщо не сховається від пильного ока рум'яного дідка.

«Головний механік,— думав Павлик.— Він у механіці найголовніший на заводі. Засиплюсь, засиплюсь я...»

Комісія скінчила нараду й почала викликати учнів. Кожному з них рум'яний дідок давав завдання: одному зробити кронциркуль, другому обстругати багатогранну гайку, третьому обточити валок.

Коли черга дійшла до Павлика, рум'яний дідок запитав:

— Гамаюн? Що, син Абрама Павловича?

— Ні, племінник,— пролепетав Павлик.

— Племінник мій,— гордо підтвердив майстер.

— Ага,— невідомо чого зрадів рум'яний дідок.— Ага! То ми ось що дамо племінникові.

Він узяв шматок заліза з просверделеною посередині круглою діркою.

— Ось вам прямокутник, юначе. Дірку бачите? Розпийте цю дірочку так, щоб вона стала чотирикутною. Розмір, скажімо, двадцять міліметрів на двадцять. Потім знайдіть шматок заліза і зробіть з нього чотирикутник теж двадцять на двадцять. От і все. Але ваш чотирикутник, племінничку, повинен так входити в отвір, щоб ніякого просвіту я не бачив. Ніякого просвіту! Ідіть. Бажаю успіху.

З того, що казав головний механік, Павлик зрозумів тільки, що пропав, і пропав безповоротно. Хіба він зможе виконати таку точну роботу? Він гірко замислився над шматком заліза.

Однак треба було працювати. Павлик обережно взяв напилек, покрутив залізо в руках. Потім узяв косинець, кронциркуль. Почав навіть посвистувати. Незабаром захопився роботою і забув за пробу, за головного механіка, за все на світі,— він пам'ятав тільки про шматок заліза, який вищав під його напилком. Дірка змінювала форму, ставала чотирикутною, залізо слухалось Павлика. Він ретельно виміряв дірку посередині, зверху, знизу. Два міліметри залишив на пришабровку. Потім почав робити чотирикутник, тихенько наспівуючи пісеньку, якої його навчила Галя.

Під кінець другого дня комісія знову прийшла в майстерню і почала приймати пробу. Цього разу з комісією прийшов й Микита Стародубцев.

Спітнілий, червоний Кость Греков питав майстра:

— Ну як?

— Будь певний,— голосно відповів майстер і розгладив вуса,— будь певний, секретарю.

Але на нього чекав тяжкий удар. Перша ж річ, задана

в комісію — кронциркуль — викликала глузливу посмішку на губах головного механіка.

— Що це! Кронциркуль? — кривився він. — Та ні, ви помилились. Це ножиці. Це шипці для цукру. Це кривондяка якась, що не має назви. — Він радісно показував річ і членам комісії. — Дивіться, дивіться, ні, це прекрасно!

— Покажіть! — похмуро попросив майстер.

Йому подали, він покрутив у руках, крєкнув: «Нда!...» — і жбурнув кронциркуль на підлогу.

— Далі! — спокійно викликав рум'яний дідок. Другий учень здав комісії багатогранну гайку. Головний механік підкинув її на долоні.

— Чого ж це вона, юначе, скособочилась у вас? Нездужає, чи що? Яка неоковирна!

— Покажіть! — знову попросив майстер.

Він був похмурий. Намагався не дивитись на Костя, а той витер рукавом піт з лоба й подумав: «От зашились!» — і винувато глянув на Стародубцева. Але той тільки усміхнувся йому ласкаво і підбадьорливо.

— Далі! — урочисто викликав голова комісії.

Третім був Павлик.

— Ага, племінничок! — привітав його рум'яний механік. — Ану покажіть пробу, племінничку.

Він узяв чотирикутник і зміряв. Було 20×20 . Обміряв його з усіх боків: 20×20 . Знизав плечима і вставив чотирикутник у дірку: залізо щільно увійшло в дірку. Механік подивився проти світла — ні, не було просвіту. Він поклав річ на стіл і погладив її рукою, — добре відшліфоване, холодне залізо приємно холодило пальці. Майстер і Кость, затамувавши подих, стежили за головою комісії.

— А ви молодець, племінничку! — раптом вигукнув механік. — Слово честі, молодець! Ні, ви подивіться, який молодець! — Він подав пробу членам комісії.

Кость шасливо зітхнув. Майстер радісно розгорнув вуса. А Павлик збентежився й не знав, куди дітися. Але бурхлива радість клетотіла в ньому: сам головний механік сказав йому «молодець». Він буде, буде слюсарем, слюсарем першої руки!

— Далі! — викликав голова.

Підійшов Мишко Рубцов і впевнено подав свою роботу.

А далі все пішло вже зовсім добре. Всі члени комісії одноставно визнали це. А Микита Стародубцев, зібравши всіх учнів, сказав їм коротко:

— Ви довели, що хочете вчитися. Хочете стати хоро-

шими майстрами. Нам, старикам, це радісно. Від імені всього заводського колективу вітаю вас, майбутніх господарів і трудівників рідного заводу!

Коли комісія пішла, схвильовані й радісні учні стовпились навколо майстра і Костя.

— Тепер нас не закриють,— сказав майстер.— Тепер у нас розширення піде! Правильно я кажу, секретарю?

— Все правильно, Абраме Павловичу! — радісно відповів Кость.

Через півгодини група учнів вручила Костеві заяву з проханням прийняти їх у комсомол. Серед тих, що підписали заяву, був і Павлик.

2

Гру в «лопатки» привіз до нас з півночі якийсь комсомолец, і вона, мов епідемія, охопила актив. Особливо захоплювався нею Гліб Кружан. Він міг цілі вечори просиджувати в клубі й грати в цю нехитру гру.

Інструктор повіткому якось сказав йому докірливо:

— Програєш, Глібе, всю організацію. Нічого ж не робиш...

— Ну і знімайте мене, коли нічого не роблю,— огризнувся Кружан.— А вчити мене нічого. Я, брат, на губернській роботі в добрі роки був...

— А тепер погані?

— Та не дуже добрі,— усміхнувся Кружан.— Давай краще пограємо в «лопатки».

Він бачив, звісно, що справи в організації йдуть кепсько. Але в цьому винен був не він, винен час, погані роки. Що він може зробити?

Двадцятого, «доброго», року він любив влаштовувати паради комсомольських чопівських загонів. Виїжджав на сірому жеребці, що неспокійно стриг вухами. Вітався з загонами. Кричав привітальну промову. Голос його дзвінку лунав у передранішній тиші. «Ура-а!» — хрипко відповідали хлопці, і Кружанові здавалося, що він на фронті. Тьмяно поблискували вкриті памороззю багнети. Ламані, нерівні лінії шеренг... Сніг на папахах і шапках... Хіба це не схоже на фронт? Хіба не гасають банди по повіту? Хіба не привозять з районів зарубаних і закатованих комсомольців?

На фронті Кружан ніколи не був:

Іноді він влаштовував нічні тривоги. Похмурий, насулений, він обходив схвильовані, принишклі ряди комсомольців і стомленим шепотом віддавав розпорядження.

Він узяв собі звичку: щоночі, перед тим як лягти спати, обходив чопівські караули. Він ішов од поста до поста, чіпливо питаючи пароль, заходив у душні, сонні караулки і пив з хлопцями чай.

Він любив сам або з невеликою теплою компанією хлопців раптом налетіти на якесь небезпечне бандитське село. Він лазив по засіках і ямах, шукав куркульський хліб, трошив самогонні апарати, арештовував куркулів та спекулянтів і сам судив їх.

Одного разу підпалили хату, в якій він ночував; Кружан ледве вискочив з вогню. Другий раз йому насилу вдалося врятуватися від бандитської погоні.

Він вважав роботу в повіті небезпечнішою за фронт. До комсомольців-фронтовиків ставився насторожено. Йому здавалося, що вони весь час підкреслюють: «А ти на фронті не був, не був!» Коли Рябінін на милицях прийшов у міськом, Кружан зустрів його непривітно. Йому здалося, що й милиці у Рябініна навмисне, для форсу.

«А мене бандити всього шомполами списали! — хотів він крикнути Рябініну.— Чого задаєшся?»

Але тепер не підеш з облавою, не наскочиш на село, не влаштуєш парад. І Кружан просто не знав, до чого йому тепер узятись. Організувати осередки? Проводити статистику? Культроботу? Він вважав, що це нудне, не потрібне діло.

Якось Бенц запропонував обслідувати стан учеництва на приватних підприємствах. Кружан ожив.

— А й справді! — гукнув він.— Зробимо насок на приватників, одного-двох арештуємо, влаштуємо показовий суд.— Потім згадав, що арештувати він не має права, і згас.— Добре, проведи сам...

І він повертався до «лопатов» або збирав у своїй кімнаті хлопців, співав сумних блатних пісень, яких навчився в тюрмі, а часом, коли були гроші, пив. Але гроші були рідко, жив Кружан похмуро й голодно, обідав, де доведеться, доношував стару гімнастерку.

По осередках він не ходив, хоч їх було небагато в місті. Сам він належав до центрального міського осередку, що містився тут-таки в клубі. В цей всеосяжний осередок входили всі, хто тільки міг: службовці установ, повіткомівські працівники, пекарі, мірошники, шкіряники, швейники, хлопці з електричної станції, учні, працівники міліції, підлітки з дитячого будинку. Сюди прикріплювали людей, які приїжджали до міста на тиждень, на місяць. Сюди прихо-

дили комсомольці, які загубили всі документи, вони теж лишались в осередку, були на тимчасовому обліку, діставали гроші на квиток, шукали роботи. Половина всієї організації входила в цей розбухлий осередок. Сам Кружан любив виступати тут з промовами.

Але й тут почався заколот. Шкіряники, харчовики, швейники, робітники електростанції захотіли створити свої осередки. Раніш вони працювали в приватних шевських або військових швейних майстернях, або в пекарнях, або на законсервованих млинах. Вони були розкидані по місту і звикли вечорами ходити в спільний клуб до товаришів.

А тепер відкрилися взуттєва і швейна фабрики, починали діяти млини, розширювалась електростанція, комсомольці гуртувались на підприємствах, щоб дружно боротись за відновлення фабрик, за пуск, за якість, боронити свої інтереси, вчитися.

Шкіряники також зажадали собі осередку. Пекарі об'єднались з мірошниками й теж вимагали осередку. Вони прийшли до Кружана і сказали, що їм набридло сидіти без діла в клубі, що на фабриці й на млинах на них поклали всю культуроботу, що безпартійна молодь питає їх про комсомол, що й самих їх більше вабить до себе на млин, ніж у спільний клуб.

— Нарізно? Нарізно хочете? — закричав на них Кружан.— По куточках?

Кінець кінцем він махнув рукою:

— Гаразд! Робіть як знаєте.

Йому сказали тоді, що коли так, то треба провести реорганізацію всього центрального осередку. Але він уперся:

— Шкіряникам осередок і харчовикам осередок, а все останнє хай буде по-старому.

А коли йому заперечували, він починав кричати:

— Що-о? Клади квиток на стіл! Всіх з комсомолу вижену!

Інкили на нього находила жадова діяльності. Він скликав бюро, зачиняв двері, викурював гору махорки й мучив керсправами.

— Пиши,— кричав він,— пиши: Іванова виключити з комсомолу! Ярхо оголосити сувору догану, Матвійчика зняти з роботи. Хто проти? Пиши далі... Справа Сергєєва. Пропоную виключити... хто проти?

Він знав, що його називають в організації «грозою», йому було навіть приємно бачити, як бліднуть під його

поглядом молоденькі комсомолки. З ними він розмовляв тільки криком.

Потім жадоба діяльності минала, і Кружана знову огортала апатія.

Його викликали одного разу в губком для доповіді. Він прийшов і заявив:

— У мене папірців з собою нема. Що доповідати — не знаю. Питайте, я відповідатиму.

Його запитали, скільки комсомольців в організації. Він, не задумуючись, відповів:

— Скільки комсомольців, не рахував, але думаю, що багнетів півтораєста міг би вивести на боротьбу з бандитами.

Члени бюро не знали, що робити з Кружаном: бойовий хлопець, а нічого не хоче робити, клеїть дурня. Вони намагались переконати його, надумити. Секретар губкому сам щиро поговорив з Кружаном і відпустив його, цілком певний, що відтепер той візьметься до роботи. Але Кружан приїхав додому й зажив по-старому: грав у клубі в «лопатки», співав блатних пісень, носив стару гімнастерку, а іноді пив.

Одного разу в міськком заявився молодий широколиций хлопець у робочому, замащеному машинним маслом кожусі, і сказав йому:

— Товаришу Кружан! Повідомляю тебе, що післязавтра твій звіт на нашому осередку.

— Який звіт? — буркнув Кружан. — На якому осередку? Відкіля ти взявся? Хто ти такий?

— Звіт про роботу міськкому, — спокійно пояснив хлопець. — Вважаємо, що погана робота, але постановили обговорити. Осередок наш — заводу колишнього Фарке, цвяхи і дріт робимо. А я його секретар.

— Що-о? Там Глина Андрюшка секретар. Чого ти мені голову морочиш?

— Був Глина, — спокійно відповів хлопець, — а тепер я. Вчора обрали. Ми вам протокол надіслали.

Кружанові здалося, що цього хлопця він знає. Придивлявся до нього, але не впізнавав. Хіба мало хлопців буває в міськкомі?

— Звіту робити я не буду. Кожен прийде звіту вимагати. А мені — говори! Язык у мене не казенний.

— Тоді ми без тебе питання вирішимо, — впевнено сказав хлопець.

— Що-о? — загорлав Кружан. — Ти відкіля такий узявся?! Як ти зі мною розмовляєш? Де квиток? Давай квиток! Виключаю я тебе з комсомолу!

— Квитка не дам, — тихо сказав хлопець. — Не ти мені його давав, а осередок. Я осередкові віддам, якщо треба буде. А може, тобі самому доведеться квиток здавати.

Кружан аж підскочив на стільці.

— Ти хто такий? Як прізвище? — закричав він. — Борисе, запиши його прізвище.

— Гайдаш моє прізвище, — мовив широколиций хлопець. — Олексій Гайдаш. Можете записати, я не з боязких.

Життя Альоші завжди складалося так, що він попадав у саму гущу боротьби.

Він пішов у школу вчитися, здобувати знання, потрібні в житті і придатні в роботі, але замість навчання поліз у бійку з Ковальовим.

Він пішов у комсомол працювати, комсомол він уявляв як своєрідну біржу, де кожному хлопцеві неодмінно дають роботу, але виявилось, що й тут йому насамперед треба втрутитися в бійку.

Спокійних гаваней не було на Альошиній путі, його корабель вирушав у велике й бурхливе плавання. Його паруси розвівало штормовим вітром. Альоша, звісно, ніколи не думав, чому так, а не інакше стелиться його шлях. Битися, лізти в саму гущу, боронити свою правду, боротися, поспішати вперед — це був його природний стан. Він не вмів інакше. Він був такий. Він ніколи не міг зрозуміти людей, котрі заспокоювались і клали у валізи свої плани, мрії, ідеї і закидали ці валізи в заснований павутинням куток на горищі.

Повертаючись від Рябініна, Альоша зустрів Валька Бакінського, Тасю й Марину. Вони радісно кинулись йому назустріч, і він сам щиро зрадів, побачивши їх. Вони дивились на нього так, ніби він повернувся з кругосвітньої мандрівки. Вони ж нічого не бачили й нічого не знають. Вони не знають навіть, як їздити зайцем на товарному поїзді.

Вони закидали його оповідями про своє життя. Почала-ся смуга вечірок, — повідомили вони його, — зараз ідуть від Толі Пишного.

— В нашій компанії тільки тебе бракувало, — заявив Валько. — Але тепер ти з нами.

Альоша нічого не відповів. Він вислухав їх усіх і сказав:

— А знаєте, я вступаю в комсомол.

Що з ними сталося? Альоша тільки усміхнувся, побачивши, як усі одразу відсахнулись од нього.

— Так,— повторив він,— вступаю в комсомол.

— Папа не пустить до нас додому комсомольця,— прошепотіла Тася так, щоб тільки він чув.

«А плювати мені на твого папу!» — подумав Альоша, плюнув, але нічого не сказав. Невже йому колись подобалась одя пухенька кирпата дівчинка з величезними бантами в косах?

Він хотів повернутися й піти, але його затримав Валько.

— Ти не подумавши робиш, Альошо,— докірливо мовив Валько.— Я кажу по-дружньому. Ти знаєш, що своїми переконаннями я — комуніст. Але ти не знаєш, що таке тутешній комсомол.

Не знає? А він не відпочивати, не розважатися йде в комсомол. Він іде боротися. Його найбільше радує, що він іде в комсомол не на готовеньке. Він іде з закачаними по лікоть рукавами. «Так,— скаже він старим комсомольцям,— ви завоювали комсомолові право на життя. Але й мені ще залишилось багато роботи. Давайте разом!» І він уявляв собі, як почне орудувати справами.

— Ви всі прийдете проситись до комсомолу,— сказав він Валькові.— На готовеньке прийдете!

— Ніколи! — закричали всі трое.

Ніколи? То чого ж він стоїть, балакає з ними? Альоша знизав плечима і, не прощаючись, пішов. Вони щось кричали йому вслід — він не чув.

Другого дня вранці Альоша пішов з батьком на завод. Там, у цеху, він зустрівся з товаришами з Заводської вулиці, друзями дитинства. Деякі з них були в заводському осередку. Вони радісно прийняли Альошу і швидко оформили його вступ до комсомолу.

Альоша обдивився й побачив: верстат-болторізка, біля якого його поставили працювати, був нехитрий, осередок комсомолу — слабенький, але дружний, товариші — хороші. Працювати можна. Він узявся до роботи.

Тепер він знову був понікуди зайнятий. Вранці по гудку біг на завод, а пізно вночі повертався. Як і більшість комсомольців, він усі вечори пропадав в осередку.

Він охоче брався до всякої роботи. Замітав підлогу в червоному кутку, розмальовував стінгазету, тягав тачку з бруктом на суботнику, організовував загальноосвітній гур-

ток, ходив у чоп. Він навіть хотів записатися в драмгурток, та його не прийняли. Він хотів сам переробити всі діла, і чим більше працював, тим дужче росла в ньому жадоба все охопити і все зрушити.

Він застудився на суботнику. Мати присилувала його лягти в ліжку й напоїла гарячим молоком. Але він згадав, що сьогодні навчання загальноосвітнього гуртка, і втік з дому через вікно. Він біг мокрою вулицею, намагаючись не дихати ротом, щоб ще більше не застудитись. Найбільше він боявся, що тоді не зможе провести навчання в гуртку.

Незабаром Альошу обрали в бюро осередку, а коли робітники висунули Андрія Глину в завком, осередок одноголосно обрав Альошу своїм секретарем. Він розгубився від несподіванки, зніяковів, замахав руками, але всі закричали: «Просимо! Просимо!» — і він, одкашлявшись, сказав:

— Гарзд! Тільки ж, товариші, щоб працювати дружно й разом.

Кружан згадав нарешті, де він бачив цього широколицького хлопчину, який зараз вимагав від нього звіту. Це ж він зовсім недавно приходив сюди з торбою за плечима вступати в комсомол. А тепер уже секретар осередку.

«Бач як! — злісно подумав Кружан. — Вони вгору, а ми згори...»

Він вигнав Гайдаша з міськкому, заявив, що ніяких звітів робити не буде, і, збентежений, пішов додому.

«Вони вгору, а ми?...» — думав він дорогою.

Кружан прийшов у комуну і, не скидаючи чобіт, впав на ліжку. Тверде ліжка закрипіло під ним. Ось уже майже п'ять років він не знає інших ліжок. У нього ні сім'ї, ні хати. Все це він спалив. Він пригадав, як палав батьків хутір. Де батько? Де мати? Стара... чи жива?

Він лежав, обернувшись лицем до стіни. По кімнаті кволо блукали сутінки. Тріщав старий, сухий паркет. Кружан зітхнув.

У двері постукали.

— Ну! — хрипко гукнув Кружан. — Ну! — але не обернувся. Він чув, як хтось увійшов, акуратно причинивши за собою двері. — Ну! Хто там? — сердито буркнув Кружан. — Кого принесло?

— Мене, очевидно, — відповів хтось знайомий.

— Хто? — розсердився Кружан.

— Я. Рябінін.

Кружан схопився з ліжка. Справді — Рябінін стояв перед ним, стомлено усміхаючись.

— Ну, здоров, Глібе, — сказав Рябінін, переступивши поріг.

Кружан мовчки подав йому руку. Рябінін потиснув її і сів на табурет.

— Як живеться?

— Ти чого прийшов? — запитав Кружан. — Я тебе слухаю.

— Я по ділу, Кружан. Знаю, чаєм не напоїш.

— Ти дурня перестань клеїти! — спалахнув Кружан. — Чого прийшов?

— Ну гаразд! Ми обидва члени партії, Кружан, ось чого я прийшов. Ти на мене наклеп звів, я на тебе можу наговорити вдесятеро більше. Для чого? Є у нас орган один для цих справ. Давай підемо туди, га?

— Мені ходити туди нічого. Туди винні ходять.

— А ти, звісно, нічим не винен? Зрозуміло. Та, може, все ж таки підемо? Недалеко ж...

— Усе? — насмішувато запитав Кружан. — Я вас не затримую.

— А все ж тобі доведеться піти. Ну не хочеш в контрольну комісію, тоді ходімо до секретаря міськкому партії. Максим Петрович нас з тобою вдома чекає. Просив вітати тебе і кликати в гості.

Кружан потемнів.

— Максим Петрович? — перепитав він тихо. — То ти виходить, і його в це діло вплатав? Ну що ж! Ходімо! Ходімо, коли так. Тобі ж гірше буде. — Він раптом захвилювався. — Так, так, неодмінно підемо! — він шукав кепку, куртку і кричав: — Ось ми там поговоримо!

Рябінін спокійно чекав, поки Кружан одягнеться.

Він уже був сьогодні у Марченка. Прийшов до нього в міськком партії і без ніяких передмов сказав:

— Ну от, Максиме Петровичу, я виконав ваше доручення: придивився до Кружана.

Марченко допитливо глянув на нього.

— А-а! Он як! — промовив він. — Гаразд. — Він ще раз уважно подивився на Рябініна. — І милиць, бачу, в тебе вже нема. Видужав?

— Зовсім.

— Чудово! Дуже добре. Ну розкажуй, голубе...

— Я хотів би все це при товаришеві Кружанові розказати, — твердо сказав Рябінін. — Прошу нас обох викликати.

Тоді вони й умовились, що Рябінін разом з Кружаном придуть до нього увечері додому.

Вони прийшли до Максима Петровича і застали там Юльку. Вона сиділа на своєму звичному місці — в куточку великої шкіряної канапи.

Кружан збентежився, побачивши тут Юльку, і щось пробурчав. Але Максим Петрович уже дав їй знак, і вона пішла.

— Ну? — мовив Максим Петрович, пильно оглядаючи хлопців. — Прийшли нарешті? Добре, що прийшли. Добре, що самі прийшли. А то я, — усміхнувся він, — хотів був уже обох викликати, поговорити. Хочете чаю? — несподівано запитав він.

— Вип'ю, — погодився Рябінін.

— Не треба, — буркнув Кружан.

Максим Петрович налив чаю, підсунув цукор й знов уважно подивився на хлопців.

— Як же нам не прийти? — вів далі Рябінін. — Нам більше йти нікуди. Вищого за партійний суд у нас суду нема. Ми до вас, Максиме Петровичу, як до представника партії прийшли.

— Я слухаю вас, — спокійно відповів Максим Петрович.

Рябінін зиркнув на Кружана — може, він сам хоче почати розмову? Але Кружан мовчав, совався на стільці. Пауза затягалась.

Максим Петрович усміхнувся.

— Мовчите? — похитав він головою. — Так. А мовчати вам не можна. Ви, саме ви обидва, перед партією за комсомол відповідаєте. Ви комуністи, представники партії в комсомолі. Партійне ядро в ньому. Ядро, — повторив він і припружився. — От і розкусимо зараз, яке ви ядро. Сваритесь? — несподівано спитав він Кружана.

— Та ні... — розгубився той.

— Ні? А чому ж? Сваритися треба, — так само несподівано закінчив Максим Петрович. — Ми також колись «сварилися». З деякими — навіки!

— Ми не сваримось, Максиме Петровичу, — відповів Рябінін. — Ми в поглядах розійшлись. В характерах.

— Дурниці він меле, — перебив Кружан. — При чому тут характери? Треба комуністом бути, а не...

— Комуністом треба бути, — погодився Максим Петрович. — А він що ж, кепський комуніст, чи як?

Кружан збентежився. Побачивши Юльку тут, він зрозумів, що старому все відомо. «Втекти, чи що? — подумав

він.— Тільки тепер не втечеш!» — І він тоскно подивився у вікно.

— Ви розсудить нас, Максиме Петровичу, хто який комуніст,— вже хвилюючись, сказав Рябінін.— Вам і книги в руки.

— Гаразд. Ну говори, Кружан.

— Нехай він спочатку скаже, а я відповім йому. Він тягнув мене сюди,— відказав Кружан.

— Тягнув? — криво усміхнувся Максим Петрович.— А ти не хотів, опинався, еге ж? — Він запитливо подивився на Кружана, потім кивнув Рябініну: — Говори ти.

— Гаразд,— почав Рябінін.

Максим Петрович слухав його, похиливши сиву голову,— старий любив молодь. Він і сам колись був «комсомольцем». Усміхнувся в вуса, згадавши молодість — підпілля, перші революційні гуртки. Його довго не пускали на конспіративні збори, використовуючи на технічній роботі. А він що не день, то все грандіозніші вигадував проекти негайного повалення самодержавства. Хвилюючись, захлаючись словами, викладав ці проекти докторові Крушельницькому, єдиному конспіраторові, якого він знав.

Доктор спокійно слухав юнака, потім брав його руку, лічив пульс.

— Пульс нормальний,— хитав він головою.— Не гарячка, але молодість. Медицина тут безсила.

Де він тепер, Крушельницький, милий доктор, ідеал революціонера? Останній раз Максим Петрович бачив його в дев'ятнадцятому році, в Пітері. Бурчун-обиватель, скривджений революцією. От він ніколи не хворів на молодість. І тут медицина була безсила.

— В нашій організації справжній розбрат,— говорив Рябінін.— Ніхто не розуміє, що воно, власне, діється, але всі відчувають: організація хвора.

— На молодість вона хвора, на молодість, ось на що,— перебив його Максим Петрович.— Це все-таки непогана хвороба. Але ти кажи далі, я слухаю.

— Ні, ми стариками поробилися,— гірко усміхнувся Рябінін.— Деякі тільки спогадами живуть. А тих спогадів — один рік на фронті.

— Вам спогадами жити рано. Вам треба вперед дивитися. Ваше життя попереду. Ви нас зміните, наш прапор понесете... — з якоюсь особливою теплотою сказав Максим Петрович.— Нам не байдуже, яка зміна росте, в чії руки наш прапор перейде... Ти одверто кажи, я тебе слухаю...

— Гаразд. Я одверто скажу,— все більше хвилюючись, говорив Рябінін.— Мені перед партією приховувати нема чого.

Кружан тривожно крутився на стільці. «Ось він зараз про Юльку почне говорити,— боязко думав.— Уско грязь виле. Ех, втекти б відділя якнайшвидше!»

Але Рябінін нічого не казав про Юльку. І про себе нічого не казав. Він говорив тільки про організацію, про те, чим живуть і чого хочуть комсомольці і чим заважає їм Кружан. І чим більше він говорив, тим сумнішим і сумнішим ставало обличчя Максима Петровича.

— Це правда, Кружан, те, що розказував Рябінін? — сувовато спитав він нарешті.

Кружан здвигнув плечима.

— Слухай, голубе! — розсердився старий.— Не таке діло. Ти скажи!

— А що казати? Ви, Максиме Петровичу, краще за мене знаєте, який тепер час.

— Який?

— Та вже такий, що кращого й не видумаєш. Я не заперечую, може, так і треба. Селянство... Хліб... Я також читав дещо. Може, провадити таку політику треба, але любити її не можна. Серце не лежить.

— Серце не лежить? — розсердився старий.— Серце? Нерозумне твоє серце! Теж мені серце!

Він сердито відсунув чашку. Скільки разів у своєму житті він чув оці слова: «серце не лежить!» За ними завжди ховався такий собі гидливий чистоплюй, білоручка. Серце не лежить! І Ленін говорив: підемо хоч і в хлів, якщо треба буде. Серце!

— Історію партії вивчайте, юначе,— крикнув Максим Петрович Кружанові,— тоді й серце на місці буде! Серце!

Максим Петрович знав багатьох «революціонерів», у яких до чорної підпільної роботи не лежало серце. «Нам зброю давай! — кричали вони.— На барикади!» А як настав час іти на барикади, де вони опинились, ці «герої»? Серце! Серце у кожного є, а розуму не всім вистає. Гарним вважатись легко, а ти спробуй бути мудрим!

Він, Максим Петрович, також знав, що таке «серце». Він стояв під червоним прапором на горлівських барикадах у п'ятому році, і йому здавалось, що вітер свободи й перемоги розвіває той прапор. А потім довелося ховатися в занедбаних шахтах, у шурфах, тікати, мов кривий, зацько-

ваний вовк, тягнуци прострелену ногу. Чорний розпач поиняв його: «Все загинуло! Все к чорту! Краще вмерти в степу!» Серце!

А потім йому сказали, що більшовикам треба йти в думу. Він не зрозумів. Він думав, що недочув, що доповідач не те сказав. Він знав — думу більшовики бойкотують. Він згадав кров шахтарів, побитих у Горлівці. Які тут думи! Які тут парламентські балачки! Серце не лежить до балачок, — до зброї, товариші, до зброї! Вмерти із зброєю в руках! А мудрий чоловік сказав: хоч у хлів! Серце!

— У тебе серце дурне, — сказав старий Кружанові. — Дурне, коли воно до діла не лежить.

Він сердився, це було не схоже на його звичайне ставлення до молоді. Він по-батьківськи ніжно любив її. До цієї любові долучалась гордість: «Ви живете в новому світі, юні. Цей світ для вас завоювали ми, старики. Живіть же гарно! Живіть краще й чистіше за нас». А він, Кружан, он як живе! Ну що ж, будемо говорити як слід. Два члени партії стояли перед ним. Один казав, що в нього до політики партії не лежить серце.

— В партії давно? — зненацька спитав він Кружана.

— З січня двадцятого.

— Стягнення були?

— Були... — Кружан підвів голову. — Я був виключений.

— За що?

— Розстріляв десяток сволочів.

— Без суду?

Кружан знизав плечима.

— І що ж? Задаєшся? — зло усміхнувся Максим Петрович. — Ще й тепер задаєшся? Нема чим, нема. Паскудно... Хлопчисько...

Він сердито пройшовся по кімнаті, потім підійшов до Кружана.

— Що читаєш?

— Все читаю. Що доводиться... — розгублено відповів Кружан.

— Що вчора читав? Мовчиш? Нічого не читав. Базіка! Неук! Політика партії йому не до душі?! Та чи ти розумієш її, ту політику?

Кружан стояв, схиливши голову.

— П'єш? — хрипко спитав старий.

— П'ю, — пробурмотів Кружан.

Він хотів зараз тільки одного: провалитися крізь землю. Старий вивернув його навиворіт і показав усім: дивіться, ось який Гліб Кружан! І йому самому показав.

Кружан похмуро жив останні півтора року. Та була гірка втіха: ось як живе герой, ось до чого довели героїського комсомольця Гліба Кружана! Він любив і жалів себе, і чим більше жалів, тим більше любив. А зараз ненавидить себе. Він себе не знаходить, він кісток своїх навіть не відчуває — нікчема, нікчема який.

А старий уже накинувся на Рябініна:

— А ти? Ти що робиш? Ти чому раніш не приходиш? Що думав? Ой, візьмусь я за вас, прекрасна молодь! На бюро міськкому партії ваш звіт... Негайно... Ви вже не сердьтеся, візьмусь я за вас!

— Візьміться, Максиме Петровичу! — схвильовано сказав Рябінін. — Я свою провину визнаю.

— Отож-бо! — Старий підійшов до стола й налив собі чаю в чашку. Ковтаючи холодний чай, він спідлоба поглядав на Кружана. Той стояв, одвернувшись до вікна, плечі його здригались.

— Ти мені не пхинькай! — тихо промовив Максим Петрович. — Пхинькати найлегше. Життя твоє у тебе в руках, голубе, повертай його куди слід. — Він ковтнув ще раз, подивився на Рябініна і, хмурачись, додав: — А за дівчину я вам обом ніколи не пробачу. Дівчину нащо скривдили? Дівчину цю берегти треба. Це золоте покоління росте.

Кружан і Рябінін разом вийшли на вулицю. Їм було по дорозі — обидва жили в «комуні номер раз». Вони пішли поруч. Ішли мовчки. Рябінін почав свистати.

Так, не розмовляючи, вони мовчки дійшли додому й мовчки розійшлися по своїх кімнатах.

Ми ждали Рябініна всією компанією: я, Семчик і Альоша. Сяючий Альоша прийшов повідомити, що вчора одностайно, волею всього народу, його, Альошку Гайдаша, хлопчину з Заводської вулиці, обрано відповідальним секретарем осередку комсомолу, що сьогодні він уже посварився з Кружаном і сваритиметься до переможного кінця.

— Бенц, ти не сердься, що осередок нарешті візьметься за міськком і трусоне його. Який план роботи склали! Які багаті діла будемо робити! Організується школа фабзавучу! Створюються вечірні курси! Відкриваються політ-

гуртки! Комсомольці забирають під свою високу руку весь заводський клуб! Вечори! Спектаклі! Лекції! — Альоша випалив усє це одним духом, і Рябінін з усього цього вихору слів зрозумів тільки одне: квітне, росте, пре вгору Альоша!

— Ну-ну,— сказав він молодому секретареві.— Все прекрасно. Тепер гляди не зарвись.

— Чай! — гукнув я.— Гуляй, душа! Розкажуй, Рябінін, про що говорив з Кружаном?

Ми принесли величезний кондукторський чайник і урочисто поставили на стіл. Пара клубами валила з носика і змішувалася з хвилями тютюнового диму. Ми димили, як паровози. Хрипкими простудженими голосами співали наших пісень. Заспівував Рябінін. Він навстоячки диригував хором.

— Баси, тихше,— сичав він, хоч у всьому хорі не було навіть баска.

Потім ми знов сіли пити чай. Ми шалено бенкетували. Ми пропили весь цукор, який у нас був.

Але я гостинно кричав:

— Пийте, дорогі гості! Шануйте гостинних хазяїв! Окропу багато!

В самому розпалі веселошів до нас несподівано увійшов Кружан. Він ступив якось нерішуче— мені здалося, що він довго думав перед дверима, перш ніж зайти. Побачивши галасливу компанію, він нахмурився. Прийшов, мабуть, щоб щось сказати Рябініну. Важливе щось. Ми принишкли.

— Я сірників хотів... Сірників немає... розумієш? — пробурмотів він.

В руці в нього була незапалена цигарка. Рябінін запалив сірника й подав йому.

— Може, тобі всю коробку дати?

— Коробку?..— перепитав Кружан.— Ага... Давай коробку...

Він раптом помітив Альошу.

— А ти чого... тут? — здивовано спитав він.

— Я — в гості. А що хіба?

— До тебе в гості? — спитав він мене.

— До мене й до Рябініна.

— Ага, он як! — усміхнувся він.— Ну, нічого... Не заважатиму. Я по сірники... Щасливо!

Він підійшов до дверей, потім зупинився, хотів ще щось сказати, але махнув рукою і вийшов.

Альоша задумливо подивився йому вслід. «Невже й мені коли-небудь доведеться так?» — раптом жажнувся він.

Та ця випадкова думка промайнула, не затьмаривши його радості. Він стрепенув патлатою головою і гукнув:
— Заспіваємо, хлопці! Нашої! Комсомольської!
І перший почав.

3

Я розкажу коли-небудь, як і чому почав писати. Хлопці сміялися з мене:

— Сергію, облич! Ти Пушкіним не будеш.

Читаючи мої спроби, посміхався й Валько Бакинський, визнаний авторитет у цій галузі.

А я вперто списував папір.

Коли я задумав писати книжку про моє покоління, знаючі люди почали відмовляти мене.

— Вам скільки років? — питали вони насмішкувато. — Куди ви лізете? Ви доживіть спочатку до тих років, коли осмислюють свою молодість, і тоді вже давайте, пишіть.

Я почував, що знаючі люди кажуть правду. Я відкидав геть схеми і плани «Мого покоління». Я хотів знайти інші теми, інших людей. Тільки які в мене інші теми? Мені лишалося кинути перо й чекати сивини. Та й чекати я не міг. Вони замучили мене, мої земляки й ровесники, вони товпились навколо, вони росли разом зі мною перед моїми очима, я чув, як тріщали їхні кістки — і мені до болю хотілося писати про них, тільки про них. Крадькома від знаючих людей я писав свою книжку.

«Товариші! — подумки звертався я до Альоші, Павлика, Юльки, Моті. — Товариші, ви вже пробачте мені. Про вас повинен був би написати письменник досвідчений, сивий. Ви варті цього. Ми варті того, щоб про нас добре написали. Та що ж робити, товариші, про нас не пишуть! І ви не сваріться, що взявся я. На своє виправдання можу сказати, що зробив усе, що вмів. Я вклав сюди все, що в мене було. Ось я увесь — більше в мене нічого нема, я все віддав. Чи страшно мені? Чи напишу ще що-небудь, навіть другу частину цієї книжки? Не знаю. Але вклав сюди все, що мав!»

Коли я закінчив свою першу книжку й надумав показати її на люди, товариші прийшли провести мене на вокзал. Вони дивились на мене з теплим співчуттям і — на жаль! — з малою вірою.

— Ти не бійся! — підбадьорювали вони мене. — Коли щось не так, їдь назад. Чорт з нею, з літературою.

— Не заривайся, Сергію! — наказували вони мені.— Знаєш, яке там товариство? Загинеш! Письменників багато, загубитись тобі легко...— І знову підбадьорювали.— Коли що не так, до нас, назад! На дорогу зберемо, вишлемо, телеграфні тільки.

А я тиснув їм теплі, дружні руки, обіймав їх за плечі й казав:

— Товариші! Ви знаєте мене: я не базікало. Ось я урочисто кажу вам — я був непоганим складачем, я був не дуже поганим секретарем осередку. Правда ж? Я знаю: письменників багато. І якщо я не стану добрим письменником, я повернуся. Слово честі, повернусь. Готуйте зустріч!

Вони махали мені вслід кепками. Збившись до купи, вони кричали мені вслід дружно, хором, по-комсомольському:

— У-да-чі, Сер-гі-ю! У-да-чі!

— Спасибі, товариші! Я вірю: удача буде. Я ж із щасливого покоління. Я стану письменником, як Павлик став майстром. Я напишу багато книжок. Всі вони будуть про моє покоління.

А хлопці все махали мені вслід кепками. Ех проводи, комсомольські проводи! Скільки разів ми проводжали наших товаришів! В армію, вчитися, на нове життя — все одно проводи завжди означали зростання хлопця.

Я згадую двадцять третій рік, це був рік суцільних проводів: ми входили в життя. Першими поїхали Рябінін і Юлька. Вони одержали відрядження: він — у робітфак, вона — у профтехшколу. Це були перші комсомольці нашої організації, яких ми відрядили на технічне навчання. Навіть Семчик погодився нарешті, що вчитися треба. Проте сам він не пішов ні в яку школу.

— Дорогу майбутнім інженерам! — урочисто проголосив я, впихаючи Юльчину корзинку в вагон.— Дорогу нашій інтелігенції!

Рік тому ми шалено кричали новакові на зборах:

— Не приймати! Не приймати! У нього середня освіта!

Ми знали, хто здобував раніше середню освіту; але тепер наші, наші хлопці їдуть по освіту!

— Дорогу майбутнім інженерам! — кричав я, розпихаючи людей у вагоні.— Дорогу!

А через місяць ми проводжали Альошу. Він їхав у Білокриничну секретарем райкому комсомолу. На вокзалі, чекаючи поїзда, він прокричав мені всі свої плани. Саме

прокричав, спокійно він не міг розмовляти. Він кричав, що працюватиме, як чорт! Що він район переверне догори дном! Що в нього все продумано й записано, як треба тепер працювати. Він знову був на височині, на новій, ще вищій, ніж у школі. У нього перехопило дух і паморочило голову.

— Вітай Павлика! — гукав я Альоші вслід. — Удачі! Скільки проводів було за десять років! І кожному, як оце мені, товариші кричали:

— Удачі!

— Дякую, хлопці!

І ось уже біжать кілометри. «Далі! Далі!» Мелькають станції... степ... шахти... Іду день. Другий. Іду. Іду.

Чи страшно мені? Боязко? Що попереду?

Порипуючи новими чобітьми, пройшов кондуктор і оголосив:

— Наступна зупинка — Москва.

1931—1933

«Я ніколи не був безпартійним. Мені було дванадцять років, коли я вперше прийшов до комсомольського клубу записуватися в дитячу комуністичну групу. Мені було чотирнадцять років, коли комсомольський військорг уперше послав мене в чопівський караул до речового складу. Мені було вісімнадцять років, коли збори осередку прийняли мене в кандидати партії. Я не встиг бути безпартійним».

Так починається п'ятий розділ роману Бориса Горбатова «Мое покоління». Книга ця автобіографічна. Може, тому в ній стільки справжньої теплоти, стільки хорошої, задушевної лірики. Це книга про те, як наші ровесники опановували професії, ставали учнями, потім підмайстрами, щоб різними шляхами йти до майстра.

«...мені хочеться переробити всі діла, спробувати всі роботи,— пише Борис Горбатов.— Я хочу шукати нафту в Стерлітамаці і рити канал на Біломор'ї, добувати вугілля у Донбасі і мчати на автомобілі по гудрону Криму, рубати ліс під Архангельськом і прокладати колію Донецької магістралі, розносити пошту по мордовських селищах, водити трактор, ладнати сплавні плоти, бити щербінь, трамбувати бетон, мерзнути на прикордонній заставі,— я хочу стати майстром багатьох професій, усіх професій, які тільки є на землі.

Я готовий усе робити; я готовий виконувати будь-яку роботу,— у кожній з них своя краса, своя поезія, своє щастя.

Проте неможливо бути майстром багатьох справ, а ремісником бути не слід. І мені хочеться навчитися писати книжки. Мені здається, що письменник живе, радіє і клопочеться всіма професіями: він і вугілля рубає, і плоті ладнає, робить усе, що роблять його герої, і я дуже хочу навчитися писати книжки...»

Він був тоді ще молодим підмайстром, коли писав ці рядки. Тільки мріяв навчитися писати книжки. І він став майстром.

...Горбатов з'явився серед нас у 1925 році. Гордо називаючи себе пролетарськими письменниками, письменниками комсомолу, ми були ще зовсім молоді й безвусі. В одну сотню літ вкладалися роки життя цілої п'ятірки «молодогвардійців» — Марка Колосова, Миколи Богданова, Михайла Платошкіна, Валі Герасимової і мого.

Боря Горбатов був серед нас наймолодший. Йому тільки-но виповнилося сімнадцять. Він привіз до Москви весь запал своєї комсомольської юності, помножений на донбаське загартування. Він ходив тоді у косоворотці і шкірянці. Ми з повагою дивилися на представника донецьких гірників — одного з організаторів і керівників спілки пролетарських письменників та поетів Донбасу «Забій». У нього було обличчя монгольського типу, гарячі, великі, трохи вузькі в розрізі, ледь примружені очі, велика поетична копиця волосся, що вибивалося з-під кепки. І він писав вірші. Пафосні, піднесені, комсомольські вірші «світового значення і розмаху», що їх писав тоді багато хто з нас, а також ліричні вірші про кохання, часто присвячені невідомій нам Шурі. І такі вірші, тільки присвячені не Шурі, а Каті, Марусі, Лені, Валі, писав багато хто. Вірші Бориса нам подобалися. Вони були сповнені молодого, сонячного запалу. Справжні пролетарські вірші. Одразу видно, що поет з Донбасу. Ми полюбили його і радісно прийняли в гамірну «молодогвардійську» сім'ю.

Часом ми збиралися на Пресні, в маленькій квартирі нашого старшого Олександра Серафимовича Серафимовича. В цій квартирі було дуже тепло і затишно. Сідали навколо великого стола під ясною лампою. І починалися довгі літературні розмови. Ми читали вірші, оповідання, уривки з «незакінчених» (багато з них так і лишилися «незакінченими») повістей та романів, завзято сперечалися. А старий, мудрий, добрий Олександр Серафимович підсумовував наші суперечки, розповідав про Леніна, про Горького. І в кожному його слові розкривалося перед нами велике літературне життя, до самісінького початку якого підходили і ми, роблячи свої перші кроки в літературі.

Тут, у цій кімнаті на Пресні, читали свої твори і Дмитро Фурманов, і Юрій Либединський, і Анна Караваєва. Тут обговорювалися перша книжка Марка Колосова «Тринадцять», перший роман Михайла Платошкіна

«В дорозі». Тут годинами сперечалися про перший том «Брусків», про перші розділи «Тихого Дону», про роман «Ведуча вісь»...

Олександр Серафимович дуже любив Горбатова. Він хвалив його щирі вірші, але просив більше розповідати про Донбас.

А Горбатов щодень мужнів. Він був донецьким делегатом на Першому з'їзді пролетарських письменників, його обрали до секретаріату ВАППу. Він став літературним ватажком.

Спочатку йому це було до вподоби. Боїв у ті роки було багато — і з літературними троцькістами, і з самим Троцьким, що опублікував свої статті, в яких заперечував творчі можливості пролетаріату. Бої точилися гострі, рішучі, запальні. І в цих боях за партійну, бойову літературу Борис Горбатов був у перших лавах.

Та незабаром засідательська метушня набридла йому. Не раз я помічав, як, вийшовши тихенько посеред засідання в коридор Будинку Герцена, Борис, примостившись на широкому підвіконні, думав про щось своє, мабуть, не дуже радісне і веселе.

Він страшенно хотів писати, прагнув оволодіти літературною майстерністю, незважаючи на похвалу, починав розуміти, що вірші його слабкі. З гамірних кімнат Будинку Герцена поета тягло назад у Донбас, до своїх комсомольців, до своїх майбутніх героїв.

Треба було вирішити, як жити і як писати далі. У цьому важливу роль зіграла розмова Горбатова з Маяковським.

Маяковський, який досить різко критикував багато надто «благополучних» і крикливих віршів молодих пролетарських поетів, прочитав поезії Горбатова. У мене збереглися деякі чотиривірші. З «суворістю» загартованого шахтаря Горбатов писав про те, що не хоче співати «про кохання бурхливе, про бурі, простори, про смуток безмежний чи тугу», що вірші його пахнуть «не склепом», а «товаришком-обушком».

Потому ль, что не поэт я нежный,
А рабочий сорок пять ноль пять,—
Океаны чувств моих мятежных
Я сумел тисками воли сжать...
...Мне ли петь о бурях, о долинах,
Если жизнь обмеряна гудком?

Если жизнь в порядке дисциплины
Протоколом повернет райком...
...Если сам я отдан стопроцентно
Для борьбы за наш рабочий класс.
...Потому что я в рабочей гуще,
Чтобы с пользой жизнь свою прожить.
Потому что взор всегда в грядущем,
А о прошлом стоит ли тужить?!

Щоб не засмутити молодого поета, якому він загалом симпатизував (у Горбатова в цілому був дуже привабливий для співрозмовників вигляд), Маяковський сказав:

— Мені тут найбільше подобаються слова: «Я робітник».

Борис не любив довго «переживати».

— Словом, друже,— сказав він мені того ж вечора,— поета з мене не вийшло.

Він вертів у руках знану йому ще в рукописі збірку моїх віршів «Зміна», яка нещодавно вийшла в «Бібліотечці робітничо-селянської молоді». У цій же бібліотечці мала вийти і його віршова збірка. Він не сказав мені нічого образливого про мої вірші. Та я зрозумів, що особливого ентузіазму вони в нього тепер не викликають. А свою збірку, про яку Борис так мріяв, він забрав з друку.

Восени 1926 року вісімнадцятирічний Борис Горбатов, розцілувавшись з усіма нами, попрощався з Будинком Герцена, з кабінетами правління та аудиторіями.

Він повернувся в Донбас.

2

Через два роки ми з Борисом Галінінм приїхали до нього в гості. Ми не могли довго жити один без одного. «Три мушкетери» — звали нас друзі і ровесники. Горбатов у своїй особі поєднував одразу двох — Атоса і Д'Артаньяна. Він був, як і раніше, палкий, поривчастий, допитливий.

Ось переді мною на столі фото тих днів. Тридцять п'ять років! Ціле життя. Ми сфотографувалися на горішньому дворі якоїсь шахти. Борис насунув кепку на свого непокірного чуба. (Чи міг хто подумати, що mine небагато років, і від його розкішної чуприни і сліду не лишиться). Він дивиться прямо в апарат, лукаво, трохи загадково усміхаючись.

Горбатов справді перестав писати вірші, зате написав книжку про комсомольців Донбасу.

Він водив нас по шахтах Донбасу як господар.

Ми гордо надівали спецівки, брали ліхтарики, спускалися в шахти. Горбатов пояснював нам незрозумілі терміни: штрек, терикон, лава. У нього було багато друзів у шахтах. Він хитро моргав дівчині, що керувала кліттю, і нас спускали «з вітерцем» — так, що завмирало серце, — в найглибшу шахту — «Смолянку». Ми знайомилися з шахтами Макіївки, Микитівки, Горлівки. Чорні, вимазані вугіллям, весело милили один одному спину в душових.

Ми бродили майже цілий місяць од шахти до шахти. У Донбасі тоді було нелегко. Борис, хмурячи густі брови, розповідав про тяжку підземну працю, про шкідників, які зривають видачу вугілля на-гора (він із смаком вимовляв це привабливе для нас своєю екзотичною вагомістю слово). Із злістю говорив про людський «шлак». Може, тоді, у двадцять восьмому році, він задумав написати книжку «Нашгород», яка сатирично викривала б лицемірів, нероб, людей, що перешкоджали героїчній праці донецьких шахтарів. Цей добродушний юнак, що вмів заразливо сміятися, іноді ставав злим і нещадним.

Ми заїхали тоді і в Артемівськ, де жив Борис. Мати його, Олена Борисівна, нагодувала нас, людей, які вже забули, що таке справжній обід, чудовим українським борщем і варениками.

Ми спустилися в славнозвісну артемівську соляну шахту і були пригнічені величчю завислого над нами соляного склепіння, яке відбивало вогні наших «шахтарок».

Однак шахти — це ще був не весь Донбас. Горбатов повіз нас у столицю чорного золота — Донецьк, ми побували там на заводах, помилювалися велетенським, щойно збудованим Палацом культури.

Уже перед самісіньким від'їздом Борис прочитав нам сторінки із своєї першої книжки про донбасівський комсомол, книжки, яку він назвав «Осередок».

Книжок про комсомол тоді ще не було. Багато років по тому Микола Островський написав свій славнозвісний роман «Як гартувалася сталь», і образ Павла Корчагіна став улюбленим образом молоді. А тоді перед нами поставив образ попередника Корчагіна, молодого донецького хлопця, комсомольця Максима Бондаренка. Уперше входило в літературу життя комсомольського шахтарського осередку, праця, кохання, дружба.

Ми дуже любили Бориса і, звичайно, були небезсторонні. Не помічали тоді ні штампів, ні грубих засобів, ні

схематизму повісті. Ми глибоко переживали перемоги і поразки її героїв, з хвилюванням стежили за складними стосунками між Максимом і Вірою Голубкіною й суворо засуджували Вірині вчинки, які не відповідали нашим, можливо, дуже наївним, але чистим уявленням про комсомольську дружбу і кохання. Разом з автором ми рішуче ганили «журавочок» — комсомольських міщан і переродженців.

У ті дні запально боролися проти спотвореного зображення життя в деяких книжках, не хотіли приймати космізм «Кузниці»¹. Нашим знаменом були «Чапаєв» Фурманова, «Тиждень» Либединського і «Розгром» Фадеєва, що вийшов згодом. Сашко Безименський, висловлюючи наші думки і почуття, виголошував, звертаючись до поетів «Кузниці»:

«Добре планетами кидатись, мов груддям! Електроекспоземи Космос оспівати. А ось зумійте в голові губерніліському зорю майбутнього пізнати!..»; «А от оспівайте червоноармієця в казармі, що в ім'я революції добиває ази!..»; «Досить неба і мудрості речей... Давайте землю і живих людей!..»

Двадцятирічний Горбатов показував у своїй першій повісті таких людей. І ми, не помічаючи багатьох її вад, були йому вдячні.

Ми поверталися до Москви, сповнені вражень, надовго перейняті цією поїздкою.

Незабаром «Осередок» вийшов у світ. Він мав великий успіх серед молоді.

Борис приїхав до Москви. Він увійшов у літературу.

Услід за першою ластівкою одна за одною вийшли тоді книжки про комсомол, про молодь інших авторів — московських та ленінградських письменників: «Тринадцять» Марка Колосова, «В дорозі» Михайла Платошкіна, «Перша дівчина» Миколи Богданова, «Натка Мічуріна» Віри Кетлінської, «Несправжні» Валерії Герасимової, «Стрибок» Іллі Бражкіна, «Вузол» Івана Рахілло, оповідання Г. Шубіна. До цих книжок належали і дуже недосконалі мої оповідання, що ввійшли до збірки «Одна сторінка».

Ці книжки оповідають про життя нашої заводської і сільської молоді. На відміну од авторів деяких творів, які показували комсомольський побут однобічно і спотворено

¹ «Кузниця» — літературна група (1920—1932). У своїх творах письменники оспівували революцію, вільну працю радянських людей. Творам деяких поетів «Кузниці» притаманні абстракціонізм, «планетарна» символіка, відсутність образу живої людини.

(на зразок горезвісної повісті Малашкіна «Місяць праворуч», книжок Гумілевського, Пантелеймона Романова та інших, в яких смакувались «статеві проблеми»), письменники-комсомольці, органічно пов'язані з молоддю, прагнули правдиво малювати радощі і прикрощі комсомольського життя. Громадські теми в книжках тісно спліталися з особистими.

Багато чого в становленні нового побуту ще не розуміли комсомольці. Вони шукали відповіді у своїх письменників, одним духом ковтали кожен нову книжку і завзято сперечалися про неї в комсомольських гуртожитках.

Нескінченна кількість диспутів відбувалася в ті дні у студентських та заводських аудиторіях. Автори книжок про комсомол, двадцятирічні мудреці, філософи, «володарі дум», апостоли і пророки, урочисто сиділи в президії. Доповідач, такий же юний, як і вони,— Володимир Єрмилов чи Катерина Трощенко,— виступав з науковою доповіддю про комсомольську літературу. А потім на стіл президії сипалися записки:

«Чи може комсомолець кохати безпартійну?»

«Галстук — це міщанство чи ні?»

«Чим відрізняється дружба від кохання?»

«Чи може хлопець просто товаришувати з дівчиною?»

«А якщо кохаєш дівчину, а нема кімнати, щоб жити разом, тоді як?»

«Товаришу Богданову — особисто.

Ви самі були знайомі з вашою першою дівчиною чи це все вигадано?»

«Товарищі Валі Герасимовій.

Як ви гадаєте, Валю, кого в нас у комсомолі більше,— «справжніх» чи «несправжніх?»

Найбільше записок одержував Борис Горбатов. Може, його «Осередок» торкнувся найпотаємніших струн в юнацьких та дівочих серцях. А може, він просто подобався більше за інших, наймолодший і найзапальніший, рожевошокий, в примхливо вишитій українським узором сорочці.

«Борі Горбатову особисто.

Як же міг Максим Бондаренко не зрозуміти одразу Віри Голубкіної?»

«Спасибі, Борисе, таких «журавочок» у нас ще багато. Треба було вдарити по них ще дужче».

«Товаришу Горбатов! Який твій ідеал кохання?..»

«Шановний Борю! Мені конче треба з вами поговорити. Після зборів зачекайте біля виходу... Одна комсомолка».

«Горбатов! Розкажи, як це пишуть книжки».

«Скажи нам, Борю Горбатов, у чому сенс життя?»

Були питання і важкі, складні, і ми, безвусі хлопці, що зробили тільки перші боязкі кроки в літературі, мали відповідати за все наше покоління. Від нас вимагали вичерпних вказівок про життя, якихось рецептів. Звичайно, ми пишалися такою увагою. Проте відповідальність часто здавалася нам непосильною. Ми ж так погано ще знали життя, так мало в нас було справжніх фундаментальних знань.

— Хлопці,— казав Горбатов, коли ми лишалися самі.— Треба вчитися. Як мало ми знаємо, хлопці, як мало знаємо!

Саме в ці дні Борис надумав написати нову книжку, глибшу, ніж «Осередок». Йому хотілося відобразити в ній, як він казав, «усю симфонію почуттів, що клекочуть у нас, дітей нової епохи... розповісти про все це особливо теплими словами, розповісти як про щось потаємне, якого, однак, ми зовсім не соромимося...»

Він задумав написати велику книжку про наше покоління.

Та сил для цього йому ще бракувало. І він мріяв про справжнє навчання.

— Вам що! — казав він мені і Маркові Колосову.— Вам добре. Ви все-таки хоч університет кінчили. А я неук. Ну, просто неук.

А коли ми казали, що він життя знає набагато краще, ніж ми, і що освіта — діло наживне, Горбатов тільки одмахувався.

Він наліг на книжки. Перечитував класиків, особливо Толстого і Герцена.

«Російська література багата на драми,— писав він.— Пушкин, Лермонтов загнули на дуелі від рук царських найманців; Гоголь, Достоевський, Гаршин, Успенський закінчили життя божевіллям; Некрасов, Полевой, Толстой, Салтиков, Короленко, переслідувані владою, спробували всіх «принад» царських тюрем та заслань. А Белінський, «шалений Віссаріон», життя якого було суцільною боротьбою за право чесно думати. Це були великі уми, що мучилися за все своє покоління. І коли думаєш про цих людей, самому хочеться навчитися так беззавітно віддати себе боротьбі, як віддавали вони.

Наш час — весняний... Але скільки ще не розв'язаних питань, скільки ще «пекучих таємниць»! Скільки ще мерзоти, паскудства, бруду, дріб'язку налипло на колеса

«паровоза, що не відав зупинок... Завдання художника-пролетаря — присвятити себе боротьбі з болотною гидотою і уславленню людини майбутнього...»

Ночами сидів Горбатов над книжками Горького. Його вабила мова Горького, викінченість, опуклість і яскравість створених ним характерів.

«Горький ще буде нашим учителем,— писав він в одному листі.— Ми тільки вступаємо в ту смугу, коли Горький стане нашим керівником. Зараз ми повинні показати людину. Але це людина не звичайна. Нова людина. Звідси її романтичне вбрання. А в кого, як не в Горького, вчитися «реалістичного романтизму», або, правильніше, «романтичного реалізму».

Так шукав Борис свій шлях до соціалістичного реалізму.

3

Бурхлива оперативна робота не відсувала вбік творчих планів Горбатова. Одночасно він писав, але не «Мое покоління», яке було ще тільки в намітках у його щоденниках і записниках, а роман «Нашгород». У ньому він хотів затаврувати шкідників, лицемірів і нероб, яких подибував у Донбасі і про яких оповідав нам під час нашої спільної донбасівської мандрівки.

«Я пишу зараз «артемівську справу»,— сповіщав він в одному листі.— Тема відповідальна. У першому розділі виводжу секретаря окружкому, що обрив обивательським жиром і одірвався від мас... Аж руки сверблять, пишу охоче...»

Горбатов не міг не написати цього роману. Нетерпимий до всякого паскудства, запальний, поривчастий, він не міг не затаврувати неправди, що примушувала його стискати від люті кулаки. Однак цей талановитий роман був трохи однобокий. Нещадно тавруючи зло, Горбатов не зумів показати життя Донбасу в усій складності його суперечностей. Він зрозумів це пізніше. Він завжди критично ставився до своєї праці і сам — ще різкіше, либонь, ніж інші критики, не завжди чесні і щирі в своїх оцінках цього роману,— засудив хиби «Нашгорода».

Тимчасово полишивши прозу, він написав п'єсу «Жага» — про творчість, працю, енергію комсомолу.

Неодноразово повертався він у своїх планах до задуманого давно роману «Мое покоління», часто їздив у Донбас до своїх друзів і героїв. Він писав згодом у начерках

до роману «Олексій Гайдаш»: «Я гасав по округу, пере-сідаючи з вагона у бричку і з тряскої брички знов у вагон. Я славно поїздив у ті дні! Подорожував на платформі то-варного состава, у теплушці робочого поїзда, на випадко-вому паровозі чи навіть на «кукушці». Поганими донець-кими шляхами я пробирався у бідарках на високих колесах, у старомодних тарантасах, у директорських фаєтонах, на курній дροжді, у бричках, на високій гарбі, а то й верхи, а то й пішки... Життя, гаряче, трепетне, дивовижне, роз-кривалося перед моїм цікавим поглядом. Я жадібно ди-вився, слухав, думав. Багато чого не розумів, багато в чому сумнівався, багато чого ждав і ще більше мріяв — по-юнацькому, трепетно...»

Проте з подальшою роботою над романом «Моє поко-ління» Горбатову довелося зачекати.

Якось Борис завітав до мене, незвичайно тихий і зосе-реджений. Підійшовши до книжкової полиці, узяв мою книжку «З гвинтівкою і книжкою» і почав гортати.

— От, друже,— сказав він, поставивши книжку на місце і помовчавши,— скоро одіб'ю у тебе твої армійські лаври. Іду в солдати.

Призваний до лав Червоної Армії, Борис поїхав аж на турецький кордон, в одне містечко Грузії. Він став бійцем гірськострілецького полку. Звідси й почалася біографія одного з найкращих наших військових письменників Бориса Леонітовича Горбатова.

Листи Горбатова з армії були дуже цікаві. Він став справжнім бійцем, хвацьким кавалеристом і гордо писав мені про свої перемоги на кінних змаганнях, про те, за скільки хвилин він збирає і розбирає кулемет «максим». Нелегко давалася йому служба, але він був упертий. Як і до всього іншого, він узявся до військової справи із запалом і старанністю.

Цей свій військовий рік Борис потім часто згадував. Військові знання і загартування, які він дістав в армії, дуже допомогли йому і під час арктичних перельотів, і у визвольному поході в Західну Білорусію, і під час фін-ської кампанії, і в роки Вітчизняної війни. Він написав книжку про свій військовий рік і назвав її «Гірський по-хід». Добре вивчений військовий матеріал ліг і в основу його роману «Олексій Гайдаш», незакінченого і опубліко-ваного посмертно. Він збирався ще багато писати про будні Радянської Армії. Його хвилювали проблеми вихо-вання в молодого бійця волі, мужності, проблеми виховання

почуттів. Однак нові події, нові теми захлюпнули його, і армійські матеріали було поки що відкладено.

Він повернувся до Москви загорілий, змужнілий, у геть полинялий гімнастерці. На її петлицях блищали квадратика зводного командира.

— Мій стройовий квадратик,— сміючись, казав Борис,— важчий за ваші «політичні» шпали і ромби.

Повернувся Горбатов у ті дні, коли всередині Російської асоціації пролетарських письменників розгорнулася жорстока боротьба проти так званого авербахівського керівництва. Авербах, що очолював тоді РАПП, проводив усередині Асоціації шкідливу сектантську лінію, проти якої свого часу боровся ще Дмитро Фурманов. Одне із головних авербахівських гасел — «Хто не спільник (тобто хто не з Авербахом!) — той ворог» — механічно відкидало в нібито ворожє настроєний табір багатьох талановитих радянських письменників. Авербах намагався посварити між собою і найкращих пролетарських письменників.

Серед літераторів, які виступали всередині РАППу проти Авербаха та його шкідливої політики, були Серафимович, Ставський, Панфьоров, Ільєнков, Галін, Я. Ільїн, Платошкін, Черненко, Нович, Гідаш, автор цих рядків. Різко критикували авербахівську лінію «Правда» і ЦК комсомолу, філософи Юдін, Митін та інші.

Головним гаслом творчої групи, яка боролася проти Авербаха, було гасло глибше вивчати життя: «Помацати життя своїми руками». Секретарем цієї творчої групи був Борис Горбатов. Він вів протоколи засідань групи, вів їх весело, пересипаючи записи про ті чи інші принципові творчі ухвали гумористичними інтермедіями, каламбурами, сатиричними начерками.

Сам Горбатов був одним з перших, хто на ділі виконував творчу настанову групи: «Помацати життя своїми руками».

Ставши спеціальним роз'їзним кореспондентом «Правды», він виходить на широкі простори країни. Тут Борис знайшов своє справжнє покликання. Він дістав саме ту роботу, про яку завжди мріяв. Починаючи з тридцятих років аж до Вітчизняної війни, не було жодної хоч в якійсь мірі значної новобудови, на котрій би не побував Горбатов. Дніпробуд, Магнітогорськ, Уралмаш... Він бачив перші, тільки-но з конвейера, трактори, перші задуті домни. Відблиск першої сталі, що потоком полилася з нових мартенів, падає на його гарячі, як і ця перша сталь, нариси...

Улітку 1933 року ми разом з Борисом жили в дачному селищі Барвісі на березі Москви-ріки. Щоб не відволікатися на всякі щоденні побутові дрібниці, ми найняли на околиці селища напівзруйнований сарай, поділений хисткою перегородкою на дві комірки, і рано-вранці, вкупавшись у річці, йшли сюди на «ратний подвиг і працю».

Писали ми не відриваючись годин шість-вісім. Кризь гратчасту, з щілинами перегородку долинали до мене лясання пальців — одна з Борисових звичок під час роботи, і навіть скрип його пера. Втім, пером він скрипів небагато. Він більше думав. Розмовляти під час роботи Борис рішуче заборонив. Зрідка я бачив, як він виходить із комірки, іронічно поглядає в мій бік, походить хвилин п'ять по двору, з хрускотом розводячи руки, і — знову тиша.

У ті дні Борис писав «Мое покоління». Писав він на довгих аркушах вузького блокнота, заповнюючи сторінку дрібними літерами рядків, що йшли навкоси, по діагоналі. За день він списував не більше як дві-три сторінки. Напише й замислиться над кожним рядком, над кожним словом. Закреслює і починає знову. Він відшліфовував кожне слово, кожен образ, як вимогливий майстер відшліфовує важливу і потрібну деталь. Мене захоплювали його наполегливість, його запал до своєї роботи, його почуття великої відповідальності перед читачем.

Перед обідом, зібравши аркушики, він заходив до моєї комірки. Я, на відміну од Бориса, писав дуже швидко, не зупиняючись, і моя щоденна «норма» була п'ятнадцять-двадцять сторінок.

— Ну що, — іронічно казав Борис, який вельми критично і суворо ставився до моєї творчості. — Либонь, сторінок десять утнув сьогодні. Ну й добре. А я сьогодні теж розохотився. Рядків двадцять написав. Не менше.

Ми залишали наші «творчі майстерні» і по-хлоп'ячому бігли до річки.

Восени тридцять третього року в журналі «Октябрь» почали друкувати його роман «Мое покоління». Незабаром він вийшов окремою книжкою.

Автор «Осередку» був ще учнем. Автор «Мого покоління» постав перед читачем уже справжнім майстром. Читаючи книжку, ми, Борисові друзі, пізнавали своїх товаришів. І разом з нами пізнавав своїх товаришів і друзів кожен молодий читач. Борис розмовляв з героями про свою улюблену тему, про поезію праці. У цій книжці не було

гладкопису, багато її сторінок здавалися шерехатими і ключими. Та це було саме життя.

Горбатов не чекав у Москві виходу в світ «Мого покоління». Він був уже на Уралі. Він надсилав звітти до «Правды» бойові кореспонденції та нариси про уральські будови, про Уралмаш, збирав матеріал для нових книжок.

Коли святкували п'ятнадцятиріччя комсомолу, Горбатова не було серед нас, але ми думали про нього, ми говорили про нашого друга, згадували сторінки «Мого покоління». В одному листі Борис просив написати йому докладно, як відзначали свято, і я надіслав йому листа (його надрукували через кілька років в альманасі «Молодість» у розділі «Листування письменників»).

«...Ми сиділи у Великому театрі, Борисе. Тут були і Павлик, і Ковбиш, і Альоша Гайдаш, і інші твої герої. І може, це ім'я Альоші Гайдаша прочитав секретар ЦВК у списку нагороджених орденом Леніна? Чи це було ім'я Юлі Сіверцевої, чи ім'я Павлика?..

З двох боків сцени увійшли дві делегації. Сиві більшовики, зачинателі революції, які півжиття провели у засланнях та в'язницях, прийшли привітати комсомол. А з другого боку вбігли піонери з букетами живих квітів і закидали квітами президію. Голос Омеляна Ярославського зривався.

Сантименти... знову, скажеш, сантименти, друже... А ти, а в тебе не зірвався б голос, Боря? А в Альоші Гайдаша, а в Семчика, у нашого твердокамінного Семчика? Де він тепер, Семчик? І що він робить? І хто він — інженер чи начальник міліції? Але про це ти, мабуть, розповіси в наступній книжці». (Тільки через двадцять два роки після того, як було написано цього листа, я прочитав роман «Олексій Гайдаш» і довідався про трагічний кінець Семчика...)

Я писав Борисові і про те, як схвилювала мене його книжка: «Ти подав руку усім нам, своїм друзям і ровесникам. Ти розповів про наше дитинство, про те, як ми входили в життя. Я не критик, Борисе. Я не наводжу цитат. І я не беруся зараз аналізувати хиби. Я бачу, як виростаєш ти в майстра літератури, так само як виростає в майстрів своєї справи Альоша Гайдаш і Павлик. І я щиро радію. І гортаю сторінки твоєї книжки і знову переживаю дні нашого юнацтва. Десятки образів постають переді мною. Я бачу десятки людей, що стоять на ришту-

ваннях нашої країни. Це наші товариші, наші ровесники, наші герої.

Ти написав хвилюючу книгу, Борисе».

Незабаром ми з Галіним поїхали до Горбатова на Урал. На відкриття Уралмашу. І так само поруч, як колись простували по донбасівській землі, ми йшли широким проспектом Уралмашу, стояли в механічному цеху біля велетенського верстата.

У Москві вийшла наша спільна збірка нарисів. Вона звалася «1933 рік». Цю збірку ми присвятили людям, які боролися на трудових фронтах першого року другої п'ятирічки. У збірці було надруковано три нариси Горбатова: «Майстри» — про доменщиків заводу імені Дзержинського у Каменському, «Інженери» — про доменщиків Магнітогорська і «Ризик» — про героїчні діла макіївських будівників. У нarisі «Ризик» він розповів про людей, які змонтували, підняли і закріпили на вежі заввишки вісімнадцять метрів бак вагою сто шістдесят тонн (десять тисяч пудів заліза), про поєднання ризику з розрахунком, про творчу думку і мужність. Стримано, лаконічно оповідав про це Горбатов. Він ніколи не піднімав людей на ходулі, ненавидів патуку.

Усе глибше входив Горбатов у життя. Він прагнув показати, як зростають його герої, зобразити їх у становленні, русі, поступі. Він зберіг ліризм у всьому, навіть у зображенні епічних сцен. Його слово западало в самісіньку душу читача, будило якісь потаємні почуття, знаходило відгук. Світогляд письменника помітно ширшав. Горбатов уже вмів перейти від показу окремих людей до показу країни, від часткового — до загального. І водночас не забував про часткове. Художня деталь і далі посідала значне місце в усіх його літературних працях.

У 1935 році Борис Горбатов вирушив знов у мандри. Разом із славнозвісним полярним льотчиком Василем Сергійовичем Молоковим він полетів на острів Діксон.

4

Напередодні вильоту він прийшов до мене. Узяв старий льотний шолом, що зберігався в мене з давнього часу, і, майже нічого не сказавши ні про свої плани, ні про термін «правдистського» відрядження, пішов.

— Усе ясно, друже. Все буде видно.

Він не любив зайвих слів і сентиментальних розмов ані в особистому житті, ані в літературі.

Сотні тисяч людей з цікавістю читали арктичні діксонівські кореспонденції Горбатова. Енергійний, вольовий, наполегливий, він незабаром став «душею» острова, і жодна подія не відбувалася без нього: від спорудження лазні до випуску гумористичного бюлетеня.

Він привіз із собою у Москву десятки записників, зошитів, фото, усіляких арктичних сувенірів.

Коли скінчилася зимівля і по Горбатова прилетів літак, письменник навіть не дуже охоче прощався з суворим, але гостинним островом. Його щоденникові записи того часу невидовижу нагадують щоденники Фурманова, коли той прощався з Чапаєвською дивізією і за наказом Фрунзе їхав на нову роботу, в Середню Азію. Вони були люди однієї породи — Фурманов і Горбатов.

«От і закінчився мій «арктичний етап». Куди тепер кине мене доля? Куди приведе мене моя бродяча професія? Де куриться моя нова дорога? Що на ній? Але що б на ній не було, куди б вона не пролягала — знаю: буде на що подивитися моїм очам, буде про що подумати, буде де прикласти руки. Прощай, Діксоне! Здрастуй, нова дорого!»

Незабаром Борисові довелося знову побувати в Арктиці. Разом з Молоковим він здійснив політ над Північним морським шляхом, подолавши близько тридцяти тисяч кілометрів, виконуючи найрізноманітніші доручення, що сягали далеко за межі його кореспондентських завдань.

Це було взагалі властиво Борисові. Він не любив бути тільки кореспондентом. І в арктичних експедиціях, і на війні він був солдатом, командиром, політпрацівником, він сам брав безпосередню участь в усьому тому, про що потім писав у своїх кореспонденціях, нарисах, оповіданнях, повістях. Інакше він не міг би писати. Він ставився дуже неприємно до літераторів, які описували життя ніби збоку, з вікна вагона.

Горбатов і гадки не мав, що Арктика посяде таке поважне місце в його житті і творчості. Він надумав далі писати «Мое покоління», почав роботу над книжкою, головним персонажем якої був Олексій Гайдаш. Для розвитку образу Гайдаша письменник використав матеріал, ним самим пережитий, відчутий і передуманий в гірсько-стрілецькому полку. Горбатов збирався повернутися у рідний Донбас, про життя і людей якого, завжди близьких і дорогих, хотів ще писати і писати... Та арктичний ма-

теріал стукав у серце. Його не можна було надовго полишати в блокнотах, не можна було тримати десь у шухлядах письмового столу.

Він думав пов'язати з Арктикою долю своїх героїв, того ж Олексія Гайдаша, про що не раз казав мені. Однак доля Гайдаша не «клалася» на арктичний матеріал. Там, на Діксоні, в Арктиці, були інші герої, і вони не могли ждати нового великого роману, їх конче треба було втілити в життя. І ось один за одним з'являються у журналах і в «Правді» оповідання Горбатова про Арктику, з яких потім постала одна з його найкращих книжок — «Звичайна Арктика».

Ця книжка сувора і дуже проста. Горбатов ніде не причісує дійсності, він показує людей, які долають багато перешкод — і зовні і всередині, — у власній свідомості. Його герої — живі люди, з усіма життєвими вадами. І водночас це сильні, вольові люди, це радянські люди, які відчують зв'язок із своєю батьківщиною і на далекій суворій Півночі.

У «Звичайній Арктиці» Горбатов показав себе справжнім майстром новели. Вісімнадцять оповідань, що ввійшли до збірки, це вісімнадцять суворих і разом з тим ліричних сторінок арктичної книги, написаної великим, розумним і вимогливим художником.

Він ставав уже поважним і давно втратив свою юнацьку чуприну. В гуморі надпису, з яким він подарував мені книжку «Звичайна Арктика», була і нотка жалю: «Дорогому старому Сашкові Ісбаху від лисого автора».

Арктиці присвятив Горбатов і написану пізніше п'єсу «Закон зимівлі». Ця талановита п'єса порушувала гостру і важливу проблему керівництва людьми, проблему чуйності, уваги до людини. На весь голос протестував автор проти грубощів, байдужості, диктаторських звичок.

Поставлена вперше в роки культу особи в Ленінграді, п'єса видалася декому з керівних діячів підозрілою. Місцевим керівникам мистецтва вчувалися в ній «крамольні», підривні мотиви. І її зняли з постановки одразу ж після перегляду. Горбатова глибоко засмутила ця несправедливість.

П'єсу було «поновлено» тільки в 1960 році, в Москві, у постановці Андрія Гончарова (Московський драматичний театр). І тут не обійшлося без непорозумінь. Насилу добилися ми, щоб було збережено колишню назву — «Закон зимівлі».

П'єсу дуже тепло прийняли глядачі. Аплодисменти. Квіти. Багато разів піднімали завісу. Режисер і артисти відповідали на привітання публіки. А нам, Борисовим друзям, стало журно. Як бракувало в ці хвилини автора! Мужнього, непримиренного Бориса...

Після арктичних перельотів Горбатов по праву вважав себе «загартованим повітряним вовком». У ті роки в журналі «Знамя» друкувалося багато матеріалів бувалих людей. Щоденники льотчиків Байдукова, Спіріна, записки штурмана Марини Раскової. Всеволод Вишневський попросив Горбатова взяти участь у редагуванні «Записок» Раскової.

Не один вечір просиділи ми втрьох — Раскова, Горбатов і я — у маленькій редакційній кімнатці журналу «Знамя» на Тверському бульварі. Часто між Мариною Михайлівною і Борисом спалахували теоретичні «льотні» суперечки, і я поступався їм полем бою, прислухаючись до того, як з'ясовували істину досвідчені повітряні майстри, і переймаючись дедалі більшою повагою до Бориса, який почувався дуже просто у цьому світі повітряних просторів, змальованому Расковою. А потім ми виходили на Тверський бульвар, поволі простували яскраво освітленою вулицею Горького — на ній жила Марина Михайлівна — і розмовляли зовсім не про повітря, а про якісь дуже буденні і прозаїчні дрібниці. І тут Борис якось торопів і ніяковів.

Обидва ми таємно один від одного були вже закохані в Марину Михайлівну, нам дуже хотілося запросити її по-вечеряти до ресторану чи до клубу письменників. Та ми не наважувалися, нам це видавалося незручним — заважала її Золота Зірка. Все-таки Герой Радянського Союзу... Ми прощалися біля дверей її дому, сумні і невдоволені собою.

Так ми і не запросили жодного разу Марину Михайлівну до ресторану. І тільки в роки Вітчизняної війни, несподівано прилетівши на два дні до Москви і зустрівши Раскову у Великому театрі на балеті «Лебедине озеро» (це було зовсім незадовго до її загибелі), я розповів їй в антракті про колишні наші переживання. Ми посміялися і тепло згадали Бориса, чії палкі «Листи товаришеві» читали в ті дні у «Правде». Згадали і надіслали йому дружню телеграму по телеграфному військовому апарату газети «Правда».

У вересні 1939 року, в дні визвольного походу Червоної Армії у Західну Білорусію і Західну Україну, на шосе між Брестом і Седлецем, поблизу містечка Мендзижеця, стався такий епізод. Біля самого міста машини, в якій їхали чотири військових кореспонденти — Долматовський, Луговський, Кірсанов і я, — заступив дорогу кінний роз'їзд, що прискакав галопом недалеко з узлісся. Командир роз'їзду скочив з коня біля самої нашої машини, і ми пізнали... Бориса Горбатова.

Що й казати, зустріч була незвичайна. Виявляється, Горбатов — стройовик Горбатов — на чолі своєї польової розвідки першим вступав у багато звільнених польських міст. Населення міст і сіл виходило назустріч Червоній Армії, і Горбатов ніяково приймав барвисті квіти з лугів Західної Білорусії як вияв почуттів дружби і любові. Він був одним із перших радянських командирів, які приносили у звільнені міста і села слова братського привіту, слова нового світу.

Горбатов увесь сявав радістю. Він без упину розповідав про сотні людей, з якими зустрічався на фронтових дорогах.

Горбатов нічого не писав у ці дні. Він був не кореспондентом, а начальником полкової розвідки. Багато про що хотілося поговорити з Борисом, але йому було не до розмов. І ось він уже підходить до свого коня, владно командує: «По конях!..» — взвод полкової розвідки на чолі з лейтенантом Горбатовим мчить курною дорогою вдалину, на захід.

Коли військові дії було закінчено, Політуправління Білоруського фронту задумало ударними темпами випустити збірку «На Білоруському фронті». Упорядкувати її доручили мені і Долматовському. Така збірка не могла вийти без нарису Горбатова. Ми розшукали його полк і примусили начальника полкової розвідки написати кілька сторінок про бойовий шлях полку. Написано було ці сторінки на марші, мало не в сідлі. Їх було надруковано в збірці серед інших письменницьких нарисів і оповідань за підписом «лейтенант Горбатов». Вони не ввійшли до його зібрання творів. Завжди старанно працюючи над кожним словом своїх навіть оперативних газетних нарисів, Борис неохоче давав нам ці неопрацьовані, просто з-під пера,

сторінки. Це були гарячі похідні нотатки, немов бойове донесення.

Ми не встигли докладно поговорити з Борисом у дні походу, зате наговорилися в жовтні у Білостоці, куди зібралися на відкриття Народних зборів усі кореспонденти. Місто було по-святковому вбране. Червоні знамена... Гірлянди квітів... Кімнати маленького білостоцького готелю — переповнені. Після велетенського, насиченого багатства подіями дня ми з Борисом лежали на підлозі, на шинелях, у кімнаті кореспондента «Красной звезды», нашого давнього друга письменника В. П. Ільєнкова, і всю ніч розмовляли.

Про що тільки ми не говорили тієї ночі! Про те, що бачили під час визвольного походу, про нові міста, про людей, про складні суперечності в їхньому житті, про наші творчі плани...

Борис збирався писати нову велику книжку про Олексія Гайдаша і поділився зі мною своїми думками про майбутній твір.

6

План роману про Олексія Гайдаша зародився у письменника ще під час зимівлі на острові Діксон; у діксонівському щоденнику Горбатова відбито роздуми над романом.

Перечитуєш перші записи плану «Гайдаша», згадуєш розмови Бориса про цю книжку, і в пам'яті постає інший щоденник, інші плани — Фурманова про майбутнього «Чапаєва»... Борис Горбатов був ще зовсім молодий, коли вмер Дмитро Фурманов. Але чудовий образ цього письменника був для нього завжди взірцем і в житті і в творчості. Дивно, як не помітили цього дослідники горбатовської творчості.

«І (книжку.— О. І.) треба зробити прекрасною. Нехай рік, нехай два, але її треба зробити прекрасною. Матеріалу багато, так багато, що жаль навіть укласти його в одну повість... Захоплений, захоплений, як ніколи!..

Відбувається боротьба з матеріалом: що використати, що лишити?... Сиджу, ходжу, лежу — кожної хвилини... тільки про нього, про нього... Поринув з головою. Але все ще сповнений трепету. Намітив розділи і до кожного з них підшиваю відповідний матеріал, грубую його, згадую, збираю заново...

А може, такий уже героїчний наш час, що й по-справжньому героїчне ми звикли вважати звичайною, рядовою справою...

Нехай судять інші — ми розповіли те, що знали, бачили, чули, в чому багато разів брали з ним участь...

«Яка має бути книжка?.. По-перше, дуже мужня, тепла, гарного подиху. Час героїчний. Книжка має бути напружена, як струна. Якнайбільше щирості, сміливості, дерзання.

По-друге, книжка має бути дуже сюжетна. Якнайбільше побутописання, засідань, якнайменше «психологічних» містків, малесеньких кроків, якнайбільше дії. Широкі, міцні характери, багато почуття. Чіткі вчинки. Все має бути сюжетне. Сюжет неодмінно гострий. Якнайбільше подій, пригод, небезпек, героїзму.

По-третє, книга має бути широкою. Південь і північ. Армія і золотошукачі. Завод і зимівля. Все! Все показати, що тільки вміститься в сюжетні рямці. Людей наситити великими ділами, почуттями, вчинками.

Усі мої люди — чудові люди. Не боюся сказати це відверто. Вчіться у них! Любіть їх, як я їх люблю!

По-четверте, книжка повинна бути гарною. Більше працювати над словом, більше образності. Пейзажі. Створити заводський пейзаж.

І, зрештою, як і перша книжка, ця має бути інтимна і лірична».

Перший запис належить Фурманову, зроблено його, коли письменник працював над «Чапаєвим», другий — Горбатову. Але де вододіл між ними? Здається, написала це одна людина, яка палко думає про свою майбутню книжку. Тут один світогляд, одні почуття, один творчий метод. Письменники двох поколінь — один з яких продовжує другого.

Горбатов не зумів утілити в життя свій план роману про Олексія Гайдаша. Життя поставило перед ним інші завдання. Арктика. Велика Вітчизняна війна. Виробнича елопея «Донбас».

Він написав варіант першого тома «Гайдаша» і поклав його до шухляди письмового столу. Не раз думав повернутися, до цієї книжки, переписати її заново, переробити. Роман «Олексій Гайдаш» видали після смерті Горбатова в першому, робочому варіанті. Він цікавий своїми сюжетними лініями, матеріалом, образами. Проте, знаючи вимогливість Бориса до кожного слова, можна зробити висновок, що він цілком не був задоволений твором. Рукопис

мав ще пройти довгий шлях від письмового стола до друкарні.

Роман повинен був вирости в одну із значних оповідей наших днів — у книжку про виховання почуттів, про долю молодого людини нашої епохи, людини пошуків, що загартовує себе у випробуваннях і в боротьбі.

Павло Корчагін був образом покоління, яке боролось в роки громадянської війни, покоління батьків. Олексій Гайдаш мав стати образом покоління, що пройшло Велику Вітчизняну війну, покоління дітей, котрі стають батьками. «Ми були дітьми війни... Наше дитинство минуло під грім гарматних пострілів... Ми росли опалені димом, хоробрі, не по-дитячому дорослі і заповзятливі», — писав Горбатов у романі «Олексій Гайдаш». Недарма тема «батьків і дітей» завжди хвилювала Горбатова і була втілена в його п'єсі «Юність батьків».

7

Коли почалася війна з білофінами, ми жили в Переделкіному. В невеликому, двоповерховому, добре обладнаному будинку (що згодом згорів) зібралися товариші по спільних походах, по Літературному інституту. Ми з Борисом Горбатовим і Євгеном Долматовським нещодавно скинули військову форму, Костянтин Симонов і Захар Хацревін повернулися з Монголії, з Халхін-Голу. А на другому поверсі в невеликій кімнаті жив німецький письменник Віллі Бредель. Часто опівночі, коли весь дім уже спав, він виходив із своєї кімнати, сідав до радіоприймача і ловив Європу. Обурено і сумно слухав він про нові загарбання Гітлера. Він шукав радіостанції Опору, але не міг знайти їх в ефірі.

Тоді Віллі Бредель оповідав нам про Іспанію, де воював в інтернаціональній бригаді під командуванням нашого друга Мате Залки, доблесного генерала Лукача, що загинув під Уескою. Ми слухали Віллі Бределя дуже схвильовано. Жалкували, що не змогли побувати в Іспанії. А Борис якось спитав мене, радячись — чи не послати йому свого Олексія Гайдаша в Мадрид або Гвадалахару?

Це були дні нескінченних спогадів, суперечок, палких розмов про життя і літературу. Згодом, у роки Вітчизняної війни, Борис згадав про ці дні в написі на своїй книжці «Оповідання про солдатську душу» — книжці, яку він надіслав мені на фронт «... з братською любов'ю. Дай боже

після війни зустрітися нам у Переделкіному, так само тепло і по-дружньому, як колись».

Ми багато писали в ті дні. Борис працював над військовими сценаріями. Його давно вабила кінематографія. Війна з білофіннами тривала. І ми не могли спокійно сидіти і писати в Переделкіному.

Ми штурмували ПУР, Політуправління Червоної Армії, вимагали послати нас на фронт. Першим поїхав Захар Хацревін. Попрощалися з ним просто, без сантиментів. Ми не думали тоді, що більше ніколи не побачимо його.

Нарешті, вже в середині січня, надійшла телеграма: «Горбатову, Долматовському, Ісбаху негайно прибути в ПУР».

На лєнінградський вокзал нас проводжав Симонов. Він приніс велику заморожену (стояв лютий холод) гуску і з добру сотню мандаринів.

— Поділіться, хлопці, по-братськи, — сказав він, оддаючи пакунки Долматовському. — Раків для Бориса не встиг дістати.

У Ленінграді нас розлучили. Бориса послали на північну дільницю Карельського перешийка, нас із Долматовським — у Теріюкі, в напрямі лінії Маннергейма, в армію генерала Мерецкова.

Ми мовчки обнялися і попрощалися надовго.

Сувора війна з білофіннами не минула безслідно для Горбатова, хоч жодної книжки про неї він не опублікував. Тільки в газеті «Правда» було надруковано один з його нарисів-портретів про полковника Федюніна.

8

У роки Вітчизняної війни ми були далеко один від одного. Не мали часу на особисте листування. Я одержав від Горбатова не більше двох-трьох листів. Про себе він повідомляв дуже мало, питав про роботу, про наших спільних друзів. Ми довідувалися один про одного зі сторінок «Правди». Кожна Борисова кореспонденція, кожен нарис, кожне з його знаменитих «Листів товаришеві» були як особистий лист. Я зберігав ці Борисові «Листи» разом з вісточками з дому, від рідних.

Повість Горбатова «Нескорені» друкували в газетах «Правда» і «Комсомольская правда». З великою цікавістю я читав кожен новий уривок. Але трапилося так, що,

перебуваючи в дивізії, яка форсувала Віслу і тимчасово зайняла оборонні позиції, я пропустив кілька номерів газети і не знав, чим завершилася боротьба Гараса, Насті на інших «нескорених», котрих я, як і тисячі інших читачів, устиг полюбити.

Якось я попав у бліндаж однієї уславленої батареї. Очікуючи командира батареї, сидів на ящику з-під снарядів біля жарко нагрової труби і раптом помітив, що стіни бліндажа обклеєно газетою «Комсомольская правда». Хоч я був дуже стомлений, зірвався на ноги. Так, це були ті останні номери, які я пропустив! Це було закінчення повісті «Нескорені». Нічого не сказавши сторопілому зв'язковому, я почав ходити вздовж стіни, читаючи «Нескорених». Обклеюючи бліндаж, господарі не дбали про те, щоб газети було зручно читати. Мені довелося зводитися на весь зріст, коли я читав уривок біля самісінької стелі, а потім, шукаючи продовження, плазувати по холодній долівці. В такому положенні, що не дуже пасувало військовому кореспондентові досить поважного офіцерського звання, мене й застав комбат. Проте я дочитав «Нескорених» до кінця. Я пояснив старшому лейтенантові свою дивну поведінку. Ми довго сміялися із злигоднів фронтового життя.

А потім я написав про це Борисові, і він надіслав мені один із перших примірників повісті «Нескорені», уже випущеної окремим виданням, зворушливо й іронічно підписавши його.

Під час війни Горбатов бував на багатьох фронтах. Підполковник Горбатов був свідком взяття Берліна і акту підписання капітуляції Німеччини. Сотні тисяч читачів пам'ятають його нариси про ці історичні події.

Ми зустрілися з ним після падіння Берліна біля стін рейхстагу. Війну було закінчено. Вже зеленіли посічені осколками липи на Унтер-ден-Лінден. Я запропонував Борисові поставити поряд наші підписи на стіні, вкритій сотнями солдатських та офіцерських підписів. Він похитав головою і сказав:

— Знову сантименти!..

На широкій Франкфурт-алеї ми здибали нашого давнього друга, веселого, невтомного Віллі Бределя. Він повернувся додому, в Німеччину. Письменника закружляв вихор справ, тож він не мав часу «переживати» і згадувати переделкінські зимові ночі сорокового року...

Збігло лише кілька місяців, а Віллі Брендель та де-

легат Спілки радянських письменників Борис Горбатов обговорювали нагальні проблеми німецької літератури на першому з'їзді письменників демократичної Німеччини.

...І знову височить купка густо списаних аркушів, вивраних із блокнота. Горбатов пише роман «Донбас». Він знову у своєму письменницькому забої. З яким хвилюванням розповідав він кожного разу, повернувшись до Москви з рідного краю, про все, що побачив там,— про людей, події, конфлікти, про те, що рухало життя і що його гальмувало. І знову — місяці роздумів і місяці творчої праці, наполегливої, захоплюючої і копіткої.

— Сашко,— сказав він мені якимось,— допоможи бідному, малоосвіченому письменникові. Збери мені все, що написано в твоєму зарубіжному відомстві про вуглекопів. Я повинен усе це знати.

Він прискіпливо гортав сторінки роману Золя «Жерміналь», вчитувався в книжки Джемса Уеллша і Ептона Сінклера, студював роман Кроніна «Зорі дивляться вниз».

Він, який ще з дитинства знав та й чудово вивчив за багато десятиліть і життя, і побут, і працю шахтарів, поновому писав про нові шахти, про нових людей, про боротьбу нового зі старим і в самих трудових процесах і в складній людській психології.

Радіокомітет організував спеціальну передачу, присвячену творчості Горбатова. Я виголосив коротке вступне слово. Борис прочитав кілька сцен із п'єси «Закон зимівлі», над якою він працював, а на завершення прекрасний артист Дмитро Орлов прочитав одне арктичне оповідання Горбатова. Читав він яскраво, виразно, з пафосом.

Після передачі ми вийшли втрьох на Пушкінський майдан, залитий сонячним світлом.

— От зігрівся після Арктики,— усміхнувся Орлов. Тоді взяв Горбатова під руку і сказав дуже зворушливо: — А втім, Горбатов, мені і в вашій Арктиці тепло. Дуже тепло. Вмієте ви зігрівати людське серце. Люблю читати вас — і для себе і для людей. Нетерпляче жду ваших нових оповідань.

Горбатов зупинився, пильно подивився на Орлова і сказав:

— Дякую.

І по тому, як Борис зсунув густі брови, я побачив, що він дуже схвилюваний...

Я згадав про цю розмову, коли прочитав перший розділ другої книжки роману «Донбас» — «Прощання», згадав і гірко пошкодував, що Дмитро Орлов уже не зможе прочитати цього розділу, а Борис Горбатов почути його прекрасне читання.

Олександр Ісбах

Горбатов Борис Леонтьевич
МОЕ ПОКОЛЕНИЕ
(На українском языке)

Ілюстрації *А. І. Резніченка*

Редактор *Н. В. Тихонова*
Художній редактор *Р. Ф. Ліпатов*
Технічний редактор *Н. А. Тимчишина*
Коректор *А. М. Спрозіс*

Здано на виробництво 6.І. 1970 р. Підписано до друку 12.V 1970 р. Формат $84 \times 108\frac{2}{32}$. Фіз. друк. арк. $10,75 + 0,25$ вкл. = 11. Умовн. друк. арк. 18,48. Обл.-вид. арк. $20,47 + 0,62$ вкл. = 21,09. Тираж 50.000. Зам. 895. Ціна 87 коп. Папір № 2.

Надруковано з матриць Київського поліграфічного комбінату Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР на Київській книжковій фабриці Комітету по пресі при Раді Міністрів УРСР, вул. Вороб'яського, 24.

■ МОЕ ПОКОЛІННЯ

■ БОРИС ГОРБАТОВ

87 коп.

БІБЛІОТЕКА
ХУДОЖНІХ
ТВОРІВ ДЛЯ
ПІДЛІТКІВ ТА
ЮНАЦТВА

ДЖЕРЕЛО

1970

Вийшли
та виходять
з друку:

М. ГОГОЛЬ
ТАРАС БУЛЬБА

Б. ГОРБАТОВ
МОЄ ПОКОЛІННЯ

О. ДОНЧЕНКО
ЗОЛОТА МЕДАЛЬ

І. КОЖЕДУБ
ВІРНІСТЬ ВІТЧИЗНІ

А. МАКАРЕНКО
ПЕДАГОГІЧНА ПОЕМА

